

Олексій Мандзяк

БОЙОВІ ТРАДИЦІЇ АРІЇВ

Присвячується усім небайдужим до культури і духовного життя України

1.	Вступ	2
2.	Українські бойові танці	4
3.	Кулачний бій	27
4.	Українська народна боротьба	47
5.	Паличний бій	65
6.	Карпатський топірець	76
7.	Способи випробування і демонстрування ударів в українських бойових мистецтвах	81
8.	Мистецтво ухилення від метальної зброї в українській традиції	92
9.	Вірування про землю та українські змагально – бойові мистецтва	97
10.	Місце і роль жінки в бойовій і воїнській культурі українців	104
11.	Тренувальні пісні у практиці українських бойових мистецтв	114
12.	Алкоголь в українських бойових мистецтвах	126
13.	Молитва як один із засобів досягнення левітації	134

1. ВСТУП

Шановний читачу!

Книжка, яку ти зараз тримаєш у руках, складається з окремих нарисів, об'єднаних загальною темою — традиційні українські бойові мистецтва. Від сивезної давнини ці мистецтва і їхні народні школи були невід'ємною складовою частиною соціально-політичного і духовного життя Подніпров'я. Їхнє значення неможливо переоцінити, адже величезною мірою саме завдяки високій воїнській культурі наших предків ми зараз існуємо як незалежний народ. Велика Скуфія, Слов'янська Антія, Київська Русь, Козацька Україна століттями виборювали своє право на самоцінне існування у незліченних битвах з агресорами, і то не з якимись там незграбами і невдахами. Гуни, готи, авари, хозари, ромеї (візантійці), нормани, печеніги, половці, монголи, германські рицарі, кримські татари, турки, поляки із найкращою в Європі кіннотою, мадяри, австрійці, московити, англійці і французи (у Кримській війні), гітлерівські полчища — усі ці та інші зайти становили, кожен у свій історичний час, найгрізнішу воєнну силу. І щоб протистояти їм, анти, русичі, козаки повинні були повсякчас підтримувати на належному рівні свою боєздатність. До числа найголовніших засобів забезпечення їхньої ратної майстерності якраз і входили різноманітні народні бойові (воїнські) мистецтва, зокрема єдиноборства (боротьба, фехтування на шаблях, топірцях, палицях тощо, бої навкулачки «сам на сам» та ін.), масові ігрові змагання (паличні та кулачні бої «лава на лаву»), ритуальні поєдинки ряджених на святах і весіллях, методи і системи навчання молоді воєнному ремеслу і т. д. і т. п. Усе це допомагало гартувати патріотичний дух і здійснювати фізично-технічну підготовку населення, яке в будь-який момент було готове згуртуватися в народне ополчення. А вже на цій основі формувалися, у свою чергу, бойова культура і духовність професійних і напівпрофесійних вояків — києво-руських дружинників, пізніших запорізьких козаків, гайдамаків, опришків та інших...

Практичне значення традиційних українських бойових мистецтв залишається актуальним і в наші дні. Бо ж, як показують сучасні війни, за допомогою самих лише танків, «розумних» ракет та інших найвищих технологій одержати перемогу не так-то й легко, а часто і взагалі неможливо. Кінцевий успіх тут і досі великою мірою залежить від психологічного і фахового вишколу окремо взятого солдата. Отож немає поки що у всьому світі такої армії, де б не провадилася індивідуальна політично-виховна робота і не вивчалися тактика і прийоми рукопашного бою (зокрема й із застосуванням «архаїчної» холодної зброї). І, судячи з усього, так буде ще довго...

Окрім суто воєнних моментів, бойові мистецтва в різних регіонах планети завжди розглядалися як один із вельми ефективних засобів духовного розвитку особи. Бо ж у них не тільки відпрацьовувалося уміння розкрити в бою фізично-технічні можливості вояка, а й неминуче відбивалася у сконцентрованій формі життєдіяльна філософія творців цих мистецтв. Отож-бо той, хто опановує ту чи іншу традиційну воїнську систему свого народу, може, як зараз кажуть, на генетично-енергетичному і клітинному рівні глибше зрозуміти свій расово-етнічний архетипний світогляд, культуру, цивілізаційну місію, саму душу своїх дідів-прадідів. Я зовсім не випадково кажу про свій народ, про расово-етнічні підходи до проблем, висвітлюваних у моїй книжці. Позаяк тут є моменти, які не підпадають під категорію т. зв. «загальнолюдських цінностей і пріоритетів». Ось, скажімо, українець, — натренувавшись, він може стати видатним бійцем китайського «ушу» чи японського «каратедо», але при цьому ніколи по-справжньому не збагне унікальної азійської філософської суті цих шкіл. Так само ні китаєць, ані японець не осягне, в свою чергу, духовно-генетичної підкладки, наприклад, бойового характерництва арійського запорізького козака...

Ви запитаєте — чому? Відповісти можна так. Будь-яка раса, будь-яка нація тримається не на політичних, виробничих чи ще якихось подібних підвалинах, а на тих не

вимірюваних ніякими фізичними приладами генетично-енергетичних зчепках, полях, вібраціях, прояв яких Л. Гумільов називав «внутрішньоетнічною компліментарністю». Ідеться про підсвідоме, заплішене у хромосоми взаємне притягання представників тієї чи іншої людської породи. І будь-який дослідник, прагнучи утямити архетипну філософію і психологію, звичаї, обряди, та й ті ж таки традиційні бойові мистецтва певного народу, ніколи не досягне успіху, якщо обмежиться самими лише фактичними знаннями і не відчує цю філософію, звичаї, обряди на сутнісно-елементарному, глибинно-«компліментарному», одне слово — енергетично-вібраційному рівні...

Чи мають ці ефемерні міркування якесь прикладне значення? Я вважаю, що мають. Планета переживає нині черговий міжепохальний злам, а в такі перехідні періоди, як свідчить кількатисячолітній історичний досвід, етноси переосмислюють свої філософські підвалини, світогляд, сенс свого існування. Іншими словами, триває інтенсивний процес самопізнання. Саме цей процес ми й спостерігаємо зараз в Україні, де, окрім усього іншого, витворюється її оригінальна аріософська концепція. Ці нові, абсолютно не розроблені у нещодавньому минулому, нерідко не обіперті покищо на автентичні документи пошуки іноді якраз і ґрунтуються на підсвідомому, як сказав поет, «чутті єдиної родини», котре складається і поширюється у внутрішньоетнічному полі енергетичних струмів. Ну що ж, поряд із суворо задокументованими науковими студіями такі пошуки якийсь час теж мають право на існування... І я, будучи сам майстром-практиком і теоретиком традиційних українських бойових мистецтв, абсолютно переконаний, що вони є для нас одним з найкращих засобів пізнання — на генетично-кровному, можливо, навіть інтуїтивному рівні, — самої душі України. Треба тільки зрозуміти глибинний світоглядно-філософський сенс, «умонтований» у ці мистецтва нашими далекими предками...

А зрозуміти цей сенс зараз деколи доволі важко. Бо ж через загальновідомі історичні обставини українство втратило багато чого зі своїх корінних цивілізаційних здобутків. Зокрема, в умовах кількавікової колоніальної залежності українські вояки цілком розчинилися в московитсько-російській, а потім і радянській воєнній ідеологічно-технічній стилістиці. Національні ж воїнські традиції (передусім запорізькі), системи і школи патріотичної й фізичної підготовки молоді тощо були забуті, занедбані, а то і цілеспрямовано витруєні з народної пам'яті... Отим — то, намагаючись розкрити проблему наших традиційних бойових мистецтв, сучасний український дослідник часто-густо не має їх перед собою як таких на відміну, скажімо, від Азії, де національні воїнські школи процвітають у неспотвореному вигляді ще від раннього середньовіччя і аж досьогодні, і змушений реконструювати їх за писемними джерелами, переказами, легендами, різноманітними обрядами і ритуалами, сценічно-парадними хореографічними версіями (це стосується, приміром, славнозвісного бойового танцю гопак), а також і за аналогіями з народною творчістю інших країн... Але ситуація не безнадійна. Після здобуття Україною незалежності зусиллями вітчизняних ентузіастів уже багато чого відтворено і прояснено, а також і звільнено від тенденційних іноземних тлумачень... Робота триває. І, віддаючи на твій, вельмишановний читачу, суд оцю свою книжку, я сподіваюся, що мені випало внести в українознавчу справу конструктивний вклад і з'ясувати досі не розкриті як слід ті чи інші аспекти філософсько-світоглядного підґрунтя, тактики, техніки, прийомів українських силових вправ, єдиноборств, масових ігрових змагань, тренувальної методики, — одне слово, усього того, що входить у поняття традиційні національні бойові мистецтва...

Хочу висловити свою щиру і глибоку вдячність людям, які активно посприяли тому, щоб мій твір побачив світ. Це передусім директор Інституту метафізичних досліджень Перехід-IV, засновник і головний редактор знаного у нас і за кордоном журналу нової еліти «Перехід-IV» Ігор Володимирович Каганець (відомий також під творчим псевдонімом Миро Продум) та науковий редактор цього журналу, він же і редактор моєї книжки Сергій Опанасович Васильченко. Дай, Боже, їм здоров'я і талану!

2. УКРАЇНСЬКІ БОЙОВІ ТАНЦІ

Танок, війна, битва, гра, змагання, обряд, ритуал, видовище, вистава, а також і — менталітет, магія, бойовий дух, звияжне збудження і напруження, психологічне та фізичне розслаблення, спокій... Що спільного між усіма цими такими різними, як то кажуть, за визначенням проявами та феноменами людської життєдіяльності? Не будемо аж надто інтригувати читача і скажемо одразу — усе це і дещо інше з'єднане воєдино в такому унікальному явищі світової (і зокрема, звісно, української) культури, як бойовий, або воїнський, танець.

Згідно з найрізноманітнішими науковими даними, бойові танці користувалися у багатьох народів великою популярністю ще за сивої давнини. Н. М. Карамзін відзначав це явище у слов'ян: «<Танок>. Сердечне задоволення, спричинюване музикою, примушує людей виявляти оне різними тілопорухами: народжується танок, улюблена забава найдикіших народів. За нинішніми Російським, Богемським, Далматським [танцями] можемо судити про давній танок Слов'ян, що ним вони торжествували священні обряди язичництва і всякі приємні випадки: він (танець. — Авт.) полягає в тому, щоб у сильному напруженні м'язів змахувати руками, крутитися на одному місці, присідати, тупати ногами, і відповідає вдачі людей міцних, діяльних, невтомних»¹.

Але ж, ясна річ, «сердечне задоволення» від войовничого танцю виникло куди раніше від слов'ян. Приміром, на Подніпров'ї «дані археологічних розкопок свідчать, що вже в 4—3 тис. до н. е. на зображеннях, які відносяться до Трипільської культури, відображені двоє танцюючих людей. З цього зображення ми бачимо, що танцюристи, взявшись в боки, один навпроти одного виконують якийсь танець. Подібні свідчення знаходимо і стосовно пізніших часів праукраїнської історії. Наприклад, В. В. Сєдов таким чином описує 4 фігури із срібла, які були знайдені біля села Мартинівка на Київщині і відносяться до 4 ст. н. е.: "...Фігури зображають танцюючих чоловіків. Кожен з них стоїть, взявшись в боки, буцімто готуючись піти вприсядку, ноги зігнуті в колінах, руки — в ліктях і впираються в коліна"... Таким чином, наведені археологічні дані свідчать, що в праукраїнському суспільстві мистецтву танцю відводилося одне з чільних місць»².

На думку деяких дослідників, на території нинішньої України бойові танці почали виконуватися ще тоді, коли люди в якості зброї використовували самі лише каміння і палиці. Ця традиція на Подніпров'ї ніколи не уривалася і мала міцну основу в пізніші епохи. Припускається, приміром, що магічні воїнсько-танцювальні вправи практикували волхви та інші представники дохристиянських традиційних слов'янських культів. Танці зі зброєю або без неї становили невід'ємну частину життя також і вояків Київської Русі: зображення «воїна у сольному танці з мечем і мигдалеподібним щитом вигравірувано на срібному браслеті з Київського скарбу (кінець XII — перша третина XIII ст.). На другій стулці браслету йому відповідають фігурки танцюристки і гусяра. Вочевидь, маються на увазі ігрища при князівському чи боярському дворі: в середині арокки стулок вписано геральдичного орла — емблему знатності і влади. В ініціалі новгородського Євангелія "танець меча" пов'язано з бенкетною темою: в лівій руці танцюрист піднімає розмальований келих»³.

Бойові танці користувалися у нас великою популярністю і після епохи Київської Русі. Приміром, карпатські опришки на дозвіллі танцювали з топірцем, мечем, ножом або без зброї, сходячись для цього на свій власний чи громадський «ігрець» (відкрите місце, майдан

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского: В 12 т. Москва: «Наука», 1989. Т. 1. С. 70.

² Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: «Троян», 1991. Ч. 1. С. 22—23.

³ Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв. Москва: «Наука», 1988. С. 101. До цього можна додати, що холодна зброя (меч, шабля, палиця, а також топірць чи келеп у гуцулів) фігурували і в танцях, вельми далеких від воєнної тематики, — таких, приміром, як вальс. У козацькій баладі «А ў Марысі хата на памосці», записаній на білоруській Беласточчині, співається:

«Скочыў казак да Марысі ў хату, да Марысі ў хату:
Ой заграйце, музыканты, вальца, музыканты, вальца,
А я пайду з Марысай у танцы.
Левай ручкай Марысеньку водзіць,
Правай ручкай востру шаблю носіць»

(Гурскі А. І., Пятроўская Г. Ф., Салавей Л. М. Пазаабрадавая паэзія. Мінск: «Беларуская навука», 2002. С. 296).

на вершечку гори)⁴. Неможливо навіть уявити собі без танців і музичення запорізьких козаків. І їхні сучасники, і пізніші автори писали про них, приміром, так: «Пісні, танці, музика, стрілянина [на Запоріжжі] не припинялися ні вдень, ні вночі»⁵; «Великою популярністю у козаків користувалися танці. Особливо любили танцювати запорожці під звуки кобзи. А танцюють, бувало, так, що супроти них не витанцює ніхто в світі: весь день буде музика грати, весь день і будуть танцювати, та ще й примовляють:

Грай-грай! От закину
Зараз ноги аж за спину,
Щоб світ здивувався,
Який козак вдався.

''Якщо музика перестане грати, то вони візьмуть в руки лавки, з одного кінця візьметься один, а з іншого — другий, стануть один проти другого і танцюють'', — свідчить сторічний козак Микола Корж»⁶.

Навіть у бій козаки йшли наче на танцювальне ігрище: «Танцювальна манера ведення двобою існувала у козаків і пізніше, аж до більшовицької революції. Про це розповідають емігранти-козаки, які зараз проживають за кордоном. Козаки часто ототожнювали війну з танцем, і ця традиція збереглася у Січових стрільців, тому даремно в пісні ''Червона калина'' співають:

Виступають Стрільці Січовії у кривавий тан —
Визволяти братів українських з московських кайдан»⁷.

Воїнських танців український народ знав багато. Деякі з них зникли давним-давно (і ми не можемо їх навіть уявити), деякі — нещодавно, а інші в більш або менш видозміненому вигляді дожили дотепер. З числа добре відомих і найпоширеніших можна назвати «аркан», «козачок», «метелицю», «гопак». Це про них ідеться у Шевченкових «Гайдамаках»:

«Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають».

Ці танці не мали якоїсь певної загальної форми і різнилися за своїми місцевими особливостями. Окрім того, деякі з них відзначалися жанровою і видовою несталістю. Приміром, в одних регіонах козачок був суто чоловічим, а в інших — також і жіночим танком (в Білорусі зустрічався навіть чисто жіночий козачок⁸), в одних метелиця вважалася вояцьким танцем, а в інших — сказати б так, «цивільним». Така ж сама змістова варіабельність спостерігалася і в різні історичні періоди. Скажімо, колись, ще за Січі, козачок був бойовим танцем, а нині, багато в чому змінений і спрощений, застилізований «салонними» хореографами, він цю свою виразну специфічну спрямованість уже втратив.

«**Аркан**» (інша назва — «оркан») — це танець, учасники якого кладуть руки один одному на плечі, утворюючи характерне для української і взагалі слов'янської хореографії коло.

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз та повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,

⁴ Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т. XXVI.

⁵ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 163.

⁶ Завацький В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. Луцьк: «Надтир'я», 1994. С. 27. Щоб являв собою цей химерний танок із лавками, ми точно сказати не можемо. Можливо, він був подібним до танцювальної гри «палиця», в якій двоє учасників навзаєм перестрибували через палицю, що її тримав один з гравців, чи перекидали через неї по черговому то ліву, то праву ногу. В іншому варіанті («танец на кієчку») ця гра відзначена у білорусів: «Двоє виконавців ставали в різних кінцях покладеної на підлогу палиці і починали синхронно перестрибувати через неї на двох ногах справа наліво і зліва направо, рухаючись уперед» (Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 277).

⁷ Пилат В. С. Бойовий Гопак. Львів: Галицька видавнича спілка, 1999. С. 29.

⁸ Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 267.

як тяжко зчеплені чоловічі руки,
 як тяжко почати і зупинити
 цей танець.
 Хоч раз
 ти стань у це найтісніше коло,
 обхопивши руками плечі двох побратимів,
 мертво стиснувши долоні інших,
 і тоді в заповітному колі
 ти протанцюєш під безоднею неба
 із криком по звіриному протяжним.
 Щоб не випасти із цього грішного світу,
 хоч раз
 змішай із ближніми
 піт і кров.

(Герасим'юк В. Д. Чоловічий танець.)

Головуючий у танці («отаман») дає команди: «Гей до кола!», «Аркан!», вказівки щодо зміни рухів і ритмів тощо. Аркан звичайно починається основним боковим кроком (великі кроки чергуються з невеликими підскоками, під час яких вільна нога виноситься навхрест опорній). Основний крок чергується з іншими танцювальними рухами: найрізноманітнішими підбивками, притупами, присядками. На вигук отамана — «Батько спить!» — танцюристи нахиляють корпус уперед і тихо і стримано на півпальцях рухаються основним кроком, далі на вигук — «Батько встав!» — випростовуються і мужньо і темпераментно поступово прискорюють темп і динаміку.

«**Метелиця**» — динамічний танок зі швидкою і деколи вельми несподіваною зміною рухів і фігур. Характерною особливістю його є різноманітні кружляння і хореографічні візерунки, які зовні нагадують зимову хуртовину⁹. Як правило, танець супроводжували характерні тільки для цього танцю пісня, наприклад, така:

Ой сніг, метелиця;
 Чому хлопець не жениться?
 Як же йому женитися,
 Коли треба журитися?
 Треба ложки, треба миски,
 Ще й до того колиски¹⁰.

Окрім українців, до речі, цей танець мав популярність у білорусів, особливо в селах Полісся: «...маладыя замужніцы ці хлопец з дзяўчынаю, узяўшыся пад рукі, круцяцца так хутка, як таго вымагае музыка, прыспеўваючы на тую самую мелодыю:

На дварэ мяцеліца гудзе,
 Мужык жонку да за шыварат вядзе;
 А ў мужыка кудры трасуцца,
 А за жонку хлопцы дзяруцца ...»¹¹

«**Козачок**» (інша назва — «козак») — танець козацького походження. Будується на різних за складністю, а деколи й швидкістю виконання «бігунцях», «вірвовочках», «вихилясниках», «тинках», «голубцях», «припаданнях», а також і на таких оригінальних елементах української народної хореографії, як «присядки». Для козачка була характерною велика кількість простих і складних елементів акробатики, що відзначено в багатьох описах: «Кобзар їм (січовикам. — Авт.) грає на кобзі, підібравши під себе ноги, а вони танцюють.

⁹ Цікаво: в Білорусі «метелицею» (білорус. «мяцеліца») часом називають найвойовничішу і найенергійнішу в окрузі жінку (Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 154).

¹⁰ Жартівливі та сатиричні пісні. — Київ: Дніпро, 1988. С. 135.

¹¹ Пяткевіч Ч. Рэчыцкае Палессе. — Мінск: «Беларускі кнігазбор», 2004. С. 524.

Піде, бувало, навприсядки, то далеко обійде коло, або, як піде колесом котитися, — то дідько його знає, як він котиться: колесо, та й годі! <...> Тут дзвенить кобза, свистить сопілка, глухо гуде бубон, а там розлягається пісня з вуст цілої сотні січових школярів, — пісня, яка голосно, виразно і дзвінко розливається чистим морозним повітрям. А піді звуки музики уже носяться, наче легкі тіні, хвацькі козаки. І чого [тільки] вони не виробляють своїми невтомними ногами! Той, перш ніж піти у танок, несподівано присяде навпочіпки, потім миттєво підстрибне догори, знову спуститься донизу, потім молодецьки візьметься в боки і піде писати і передом, і задом, і скоком, і боком, і праворуч, і ліворуч, і на голові, і на руках. Інший вихопиться в середину танцюючих, круто заломить на потилицю свою червону, з гострим верхом шапку і почне вибивати своїми сапьяновими на срібних підковах сапогами дрібного козачка, підтримуючи однією рукою свою дзвінку шаблю в коштовній з камінням оправі, а ще інший, узявшись за свій вус, чорний як смола, а довгий, як "дівоcha" коса. Тільки й видно від нього, як то туди, то сюди теліпається на козацькій голові, наче в зеленому городі дозрілий мак, кінчик червоної шапки...»¹².

Деякі елементи козачка були такими важкими для виконання, що вимагали від танцюриста спеціальних тренувань. У своєму інтерв'ю сучасний дослідник І. Шрамко про це каже так: «Ось під таку бандуру-торбан, як оце бачите на нашій виставці, танцювали козаки свій сакральний військовий танок "Козак", в якому видно й сьогодні рухи воїна в битві з таким же воїном-професіоналом. Вчили чотирнадцяти "па" віртуозного танцю, так, як сьогодні вчать акробатів — за допомогою спеціальних ременів-лонжів. Такі важкі були "фігури", які виконували часом на столі, посеред напоїв і страв, не зрушивши жодної чарчини, тарілки, карафки. Ось такі окомір, вестибулярний апарат, фізична сила справжніх козаків»¹³.

У Т. Каляндрука знаходимо: «Інший елемент — так звані повзунці, коли людина у присядці, тримаючи в руках по шаблі, по чергово викидає вперед ноги, таким чином рухаючись, — спочатку виконувався на землі, а потім, в міру навчання, на барили або бочці, яка котиться. Поступово від виконання простих елементів переходили до вивчення складних і дуже складних, для яких потрібні віртуозна спритність, координація і володіння своїм тілом. Деякі з цих елементів відпрацьовували спочатку у воді (річці, ставку), а вже потім на землі...»¹⁴.

Свою складність козачок багато в чому зберіг аж донині. Для прикладу наведемо опис, зроблений Ф. Альхімовичем наприкінці XIX ст. в Білорусі (де українські козаки свого часу були частими гостями, а білоруси і самі нерідко козакували¹⁵): «...Чоловік викидає ногами дуже вигадливі і вправні па і, нарешті, іде навприсядки. Є такі спритники, котрі виробляють різні штуки донизу головою на руках, ходять колесом наколо танцюючої жінки»¹⁶. Колесо, ходіння на руках, голубці різної висоти і складності (деколи з палицею в руках), стрибки зі спини на ноги, стрибки, які нагадують т. зв. арабське сальто, стрибки назад через голову та інші акробатичні елементи козачка інколи можна побачити у виконанні сучасних віртуозів. Згадані елементи часом трапляються і в деяких варіантах танцю «гуцулка», друга частина котрого, як відомо, якраз і є не що інше, як козачок.

Найвідоміший бойовий український танець, що його особливо шанували запорожці, — це, ясна річ, «гопак» (інші місцеві назви — «гоцак», «гопачок», «гопан»¹⁷). На відміну від вищезгадуваних, це був відначально суто чоловічий танець — жіночі партії в нього запровадили вже сучасні хореографи. Щоправда, навіть і в такому стилізованому вигляді

¹² Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 160, 374—375.

¹³ Данченко Т. Научіть нас, козаченьки, славу повернути // Спортивна газета (Київ). 1990. 15 верес. С. 4.

¹⁴ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 177—178.

¹⁵ Довгалевиц А. И. Белорусы в формировании традиционной физической культуры казаков // Традиционная физическая культура беларусаў: гісторыя, тэорыя, практыка. Мінск, 1998. С. 48—54.

¹⁶ Цит. за: Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 267.

¹⁷ Під назвою «гопан» («horan») запозичений у запорожців гопак відомий також і в деяких західнослов'янських регіонах (Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd, 1957. S. 138, а під назвою «гапак», «гапачок» — в Білорусі. Ці «експортовані» варіанти з часом значно видозмінилися у порівнянні з оригіналом. Приміром, «навіть російську "Кама́ринскую" або український "Гопак" білоруси виконували по-своєму, переінтонуючи на національний лад» (Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 266).

жінки й чоловіки все ж таки танцюють роздільно: «Просуваючись парами по колу, хлопці змагаються у спритності й завзятті. Дівчата весело підохочують хлопців і, відокремившись, танцюють ліричну частину, сповнену гідності й скромності. Потім знову танцюють хлопці — це злива найвіртуозніших танцювальних рухів: присядок (бокова присядка, присядка з по черешнім винесенням однієї ноги навхрест другої, розтяжка, повзунці, підсічка, мітелочка, жабка, млинок тощо), стрибків (голубці, розніжка, щупак, кільце, яструб тощо), обертів (гарбуз, яструб, млинчики і т. д.) тощо».

За складністю виконання гопак, який є вершиною еволюції воїнсько-танцювального мистецтва січового козацтва і взагалі українського народу, перевершує усі нині відомі у нас бойові танці: «Аналіз рухів, які складають основу козачка, вказує на те, що по своїй складності він значно поступається гопаків. Отже, таким чином, можна зробити висновок, що танці на Січі розподілялися на декілька груп складності, вінцем котрих був гопак»¹⁸. Інший дослідник також вказує, що «до виконання гопака козаки підходили через два інші, менш складні танці — "метелицю" і "козачок"»¹⁹. До всього цього можна додати, що всі складні й прості елементи гопака могли виконуватися з холодною зброєю в руках — шаблею, списом, ножем, кинджалом.

Одним з наймолодших зразків вояцько-хореографічного жанру є наш героїчний танець «Гонта», в якому «відображено клятву запорожця на зброї у вірності рідній землі, показано ритуал воєнної присяги. "Гонту" танцюють один чи декілька чоловіків із шаблями в руках, іноді кожний виконавець танцює з двома шаблями. Танцюристи намагаються виразити своє патріотичне піднесення, показати спритність, силу і вміння володіти зброєю»²⁰.

За давнини феномен бойових танців був надзвичайно поширеним в усіх регіонах планети. Виникає, звісно, запитання — в чому секрет такої популярності? Яку роль у житті людей відігравав цей вид войовничого мистецтва? Зрозуміло, достеменно з'ясування цих і подібних питань стосовно наших вітчизняних танців так чи інакше посприяло б дослідженням менталітету і культури українства. Але в Україні, як і у величезній кількості інших цивілізованих країн, такі танці у стародавньому оригінальному вигляді уже давно не існують. Їхні сучасні хореографічно застилізовані, сказати б так — салонно-балетні форми мало що дають для розуміння їхнього первісного сенсу. Отож доводиться заглиблюватися у доволі непевні історично-реконструктивістські глибини, а також вдаватися до аналогій з тими народами, в культурі яких воїнські танці збереглися на сьогодні у більш-менш відначальній змістовій і виконавській стилістиці...

Як про те свідчать археологічні матеріали, а також етнологічні спостереження над спільнотами, які й досі живуть у кам'яному віці, за давнини в усіх регіонах бойовий танець був передусім магічним дійством і у цьому контексті стосувався найрізноманітніших сторін життєдіяльності не лише професійно-вояцького, а й цивільного населення. Із цього приводу відома вірменська дослідниця народного танцю, етнохореограф С. Лісіціан пише: «Воїнські танці танцювали не тільки воїни і військові частини. Танцював їх і народ, вираджаючи своїх вояків на війну, зустрічаючи їх, відзначаючи перемогу або оплакуючи поразку. Жінки танцювали воїнські танці у багатьох культурно відсталих племен, поки їхні чоловіки воювали, вірячи, що вони цим "забезпечували" перемогу чоловікам. Виконували воїнські танці, змагання в бою і з чаклунською метою. Змаганнями-ворожіннями, ділячись на свою і ворожу партії, намагалися передбачити результати війни, битви. Воїнськими танцями-змаганнями ворожили і стосовно тої чи іншої важливої для народу обставини, наприклад, буде урожай чи посуха, чи буде ходовий вітер для плавання, рибальства, чи буде вдалим полювання тощо»²¹.

Думку щодо магічного спрямування давнього танцювального мистецтва розвиває й В. Даркевич: «Культові танці зі зброєю спершу слугували для магічного захисту общини:

¹⁸ Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: «Троян», 1991. Ч. 1. С. 19.

¹⁹ Бондарь В. Боевые искусства запорожских казаков // Кэмпо. Минск, 1994. № 3. С. 61.

²⁰ Ткаченко Т. С. Народный танец. Москва, 1967. С. 86.

²¹ Лисициан Сб. Армянские старинные пляски. Ереван, 1983. С. 121—122.

відганяючи духів безпліддя, танцюристи стимулювали весняне відродження рослинності. У Балкано-Карпатському регіоні перехрещування мечів із метою дарування здоров'я було одним з елементів лікувальної магії»²².

Майже в усіх стародавніх народів існувала віра в духів і богів війни. На їхню честь, а часто і спеціально для них, виконувалися різноманітні воїнські танки. На думку деяких вітчизняних дослідників, колись, за сивої давнини, саме таким танцем на честь і для богів війни якраз і був первісний гопак. Як твердить В. Пилат, «залишки того, що збереглося в Україні сьогодні, й те, що залишили наші предки на інших землях, дають нам право стверджувати, що танець "Гопак" витікає з глибини віків і в давнину був ритуально-бойовим танцем, присвяченим Богу — воїну та охоронцю»²³.

Вельми часто бойові танці входили до комплексу ініціаційно-посвячувальних обрядів молодих вояків: «Юнаки, що посвячувалися, повинні були знайомитися з "історією" свого племені, з розповідями про героїчні вчинки своїх предків. Воєнні сюжети або відокремлені воїнські танці виконувалися перед юнаками, що посвячувалися, під контролем, керівництвом і за участю старших під час подібних "історичних" — міфологічних та епічних вистав. Поступово і самі юнаки навчалися їх інсценувати і виконувати, оспівуючи воєнні походи, перемогу чи поразку, пережиті своїм племенем або народом»²⁴.

Ясна річ, танці виконували не тільки магично-культову роль. «...Старше покоління не могло не помітити оздоровчої і зміцнюючої дії воїнських танців на здоров'я молоді, на розвиток у них фізичної вправності, гармонійності і легкості рухів. Зрозуміло, що за всієї [своєї] споконвічної священності і культовості воїнські танці, змагання та ігри стали виконувати набияку роль у справі фізичного виховання молоді; зрозуміло, що вони від ранньої доби поряд з їхнім культовим призначенням містили в собі зародок світської театральної, танцювальної, спортивно-ігрової народної, а пізніше й професійної творчості і стали видами фізичного тренування виконавців. Воїнські танці, завдяки своїм благотворним тренувальним результатам, входили в комплекс фізичної підготовки воїнів...»²⁵.

Цікавим є таке спостереження І. М. Винникова щодо воїнських танців північноамериканських індіанців, в яких «виражалися радість успіху або перемоги, туга з приводу лиха або невдачі; танці давали вихід пристрасі, відчуттю колективної сили, надихали на подвиг»²⁶. А відомий етнограф Ю. Кобищанов зазначає, що, окрім усього іншого, бойовий танець — це театралізоване видовище битви, характерне для воїнських культур і субкультур²⁷.

Можна було б і далі примножувати усілякі спостереження та оцінки, але, гадається, читачеві уже зрозуміло, яку величезну роль у духовно-емоційному житті стародавньої людини відігравав бойовий танець. При цьому, як ми могли переконатися з наведених вище свідчень, ця роль не обмежувалася суто воєнною справою (приміром, піднесення духу перед боєм або магичне дійство з метою прихилити на свій бік перемогу) і торкалася найрізноманітніших аспектів життя усього народу... Але ж, звісно, духовно-магічно-психологічними моментами справа не обмежувалася, і воїнські танці активно застосовувалися у суто прикладних, практичних сферах повсякденної життєдіяльності.

²² Даркевич В. П. Народная культура средневековья: светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв. Москва: «Наука», 1988. С. 100.

²³ Пилат В. С. Бойовий Гопак. Львів: Галицька видавнича спілка, 1999. С. 89.

²⁴ Лисициан Сб. Армянские старинные пляски. Ереван, 1983. С. 121—122. У деяких місцевостях старої України хлопець, щоб перейти до категорії парубків і стати повноцінним членом парубоцької громади, повинен був пройти іспит танцем, — приміром, виконати козачка і показати при цьому якомога більше складних па. У гуцулів таку ініціаційну роль грав аркан. Як твердить Олег Гуцуляк, «танець "аркан" є головним елементом обряду посвячення гуцульського двадцятирічного хлопця в легіні. Після участі в ньому він отримував право здійснювати танці, носити бартку (топірець) та підперезуватися широким паском, тобто ставав потенційним опришком».

²⁵ Лисициан Сб. Армянские старинные пляски. Ереван, 1983. С. 121—122.

²⁶ Цит. за: Пономарёв Н. И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва: «Физкультура и спорт», 1970. С. 143.

²⁷ Кобищанов Ю. Зрелище битвы (военно-зрелищный элемент в культурах народов Северо-Восточной Африки) // Пути развития театрального искусства Африки: Сб. науч. тр. Москва: «ГИТИС», 1981. С. 70.

ТРЕНУВАЛЬНО – НАВЧАЛЬНІ ТАНЦІ

Однією з таких життєво необхідних сфер була фізично-технічна підготовка майбутніх професійних вояків, а також, кажучи по-сучасному, перепідготовка уже зрілих бійців, удосконалення їхнього ратного мистецтва. Танці використовувалися тут доволі широко. Приміром, в Індії вони «відігравали важливу роль у традиційних системах бойової і фізичної підготовки. Регулярно беручи участь в них, воїни не тільки отримували відповідне технічне і м'язове тренування, але й культивували свій бойовий дух»²⁸. В індійському народі малаялі ще в недалекому минулому хлопчиків воїнської касты наярів «із семи років відправляли навчатися в каларі — спеціальні військові училища. Тут вони отримували і загальну, і спеціальну воєнну освіту. Їх учили гімнастиці, танцям, боротьбі, орудуванню зброєю...»²⁹. У тих ж малаялі учні шкіл традиційного бойового мистецтва «каларі-паятту» обов'язково практикували традиційні ж танці «катхакалі», учні шкіл тамільського бойового мистецтва «варма-калаї» і північноіндійського «найя» так само обов'язково знайомилися з класичним танцювальним мистецтвом «баратханат'ям», а адепти бойового мистецтва сікхів «нарамхай ніханго» виконували воїнські танці з найрізноманітнішою холодною зброєю. Танці в музичному супроводі — важлива частина «іцзуцюань» — бойового мистецтва народу іцзу (інша назва — ій), що живе на південному заході Китаю. В Японії ритуальні бойові танці «кембу» в XIV—XVI ст. були канонізовані в цілій низці самостійних шкіл «будзюцу» («воїнське мистецтво», «мистецтво воїна»), в Лаосі танці з шаблями — «кан фан дап» — і досі використовуються при навчанні традиційному фехтуванню на цій зброї.

Таке ж саме значення тренувальним танцям надавали й на інших континентах. Приміром, виконуючи танки «кебата» і «нгуру», молоді вояки африканського народу кікуйю (Кенія) вчилися вмінно майстерно володіти списом і щитом, опановувати елементи акробатики тощо. Подібну роль відігравали танець «шигубо» народу вангуні (Мозамбік), «мокоротло» народу басутота ін. Войовничі танки і сьогодні можна побачити в бойових системах північноамериканських індіанців та спільнот Океанії. Що ж до Європи, то воїнські танці входили тут у комплекс навчання вояків у гелленів і римлян, південнослов'янських четників і гайдуків, словацьких збойників, бретонських шуанів і т. д. У 1596 р. Жан Гільом Табурот у своїй «Хореографії» відзначав важливість використання танців при навчанні фехтуванню і розглядав танець зі зброєю як проміжну форму між танцем і фехтуванням³⁰.

Ясна річ, бойові танці в якості тренувальної методи використовувалися і в Україні. Приміром, «на Запорізькій Січі, аж до її остаточного знищення, існувала традиція вивчення бойового мистецтва в танцях»³¹. Є. Приступа та В. Пилат відзначають, що «переважаючою точкою зору сучасної теорії українського народного танцю є та, що ґрунтується на розумінні бойових танців як системи мистецького відображення героїки українського народу. Але в той же час аналіз рухів, які складають основу бойових танців, дає підставу говорити, що бойові танці були засобом не тільки мистецького відображення героїки українського народу, а й своєрідною цілеспрямованою системою бойової підготовки»³². Одним з таких тренувальних танців вважається гопак, з чим згодна переважна більшість сучасних дослідників традиційних українських і взагалі слов'янських бойових мистецтв: «Малюнок самого танцю (гопака. — Авт.) навдивовижу походить на своєрідне тренування, в котрому є як розминкові вправи (повзунці "гусак", "жабка", "колесо"), так і фігури, які нагадують бойові прийоми: "стрижак", "чепак", "млин", "коса", "садити гайдука" та інші»³³.

З огляду на все сказане викликає запитання — а чому, власне, танці грали таку роль у бойових мистецтвах? Одна з причин цього полягає в близькості багатьох їхніх технічних прийомів і рухів. На цю тему В. Пилат пише: «Здавалося б, що може бути спільного між

²⁸ Гороховик Е. Военные танцы индийцев // Кэмпо. 1992. № 1. С. 21.

²⁹ Альбедиль М. Ф. К вопросу о социализации детей у южноиндийских дравидов // Этнография детства: Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Южной и Юго-Восточной Азии. Москва, 1988. С. 151—152.

³⁰ Eichberg H. Forse against Forse: Configurations of Martial Art in European and Indonesian Cultures // International Review of Sport Sociology. 1983. Vol. 2 (18). P. 38.

³¹ Пономарёв Н. И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва: «Физкультура и спорт», 1970. С. 28.

³² Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: «Троян», 1991. Ч. 1. С. 18—19.

³³ Мискин Р. Тайны черноморских пластунов // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1999. № 1—2. С. 18.

танцями та бойовим мистецтвом? Але так здається на перший погляд. Мова танцю — це рухи тіла, зміна позицій у просторі. Мова боротьби — це теж рухи тіла і зміна позицій у просторі»³⁴. Такої ж думки тримаються і за кордоном. Багато хто чув, звісно, про японське каратедо. Воно пішло з о. Окінава, від тамтешніх майстрів бойового мистецтва «те» (або «ті»), складовими частинами якого є бій голіруч і техніка роботи з холодною зброєю. Так ось, порівнюючи бойові мистецтва і традиційні окінавські танці зі зброєю «кумі о дорі» (а також жіночі танці «онна о дорі», котрі раніше були суто чоловічими), ці майстри відзначають тут такі точки стикування: 1) однаковість позицій, стійок і рухів (зокрема рук); 2) однаковість техніки повороту голови і скерування зору; 3) однаковість слів і фраз, що їх промовляють під час навчання (приміром: «Тримайте руки так, нібито ними стікає вода»); 4) розділення і бойових прийомів, і танців на серії рухів³⁵.

Спираючись на історичні й етнографічні матеріали, схожість бойових мистецтв і танців звичайно пояснюють їхніми загальними коренями. Стосовно гопака про це пишеться так: «Серед запорізьких козаків значного поширення набули різноманітні системи єдиноборств. Найвідоміша лягла в основу козацького танцю гопак. <...> Психофізичний та історико-етнографічний "розріз" гопака переконує в тому, що всі збережені на сьогодні [його] елементи — складні акробатичні вправи, багато ударів ногами і руками — були складовими самозахисту наших предків у боротьбі з ворогами.

На думку В. А. Артикула, бойовий гопак представляє собою стрибкову систему віддаленого бою, що не поступається світовим стилям східної боротьби.

Цей висновок підтверджує І. Лебедєв, який, розглядаючи структуру рухів сучасного українського танцю, відшукує в ньому елементи двобою, які за своєю складністю перевищують арсенал східних систем удосконалення людини.

На думку Є. Н. Приступи і В. С. Пилата, у боротьбі гопак виділяються два головні компоненти: основи фізичної і психічної підготовки козаків до особистого захисту і враження супротивника. На практиці вони реалізувалися в гармонійному поєднанні з моральним, військовим і патріотичним вихованням, суттєво доповнюючи одне одного. Прикладний характер гопака полягає у володінні засобами і методами ведення двобою. Арсенал техніки цього мистецтва включав такі підрозділи: стійки, пересування, приземлення, способи враження супротивника, прийоми захисту тощо»³⁶.

В одному зі своїх інтерв'ю В. Пилат каже: «На мою думку, бойовий гопак — це одна з найдосконаліших бойових систем. І нині його запатентовано як стиль єдиноборства, а також методику викладання, символ і назву "бойовий гопак"»³⁷.

Заради справедливості слід зазначити, що з такою характеристикою гопака — а також і цілої низки інших традиційних українських і східнослов'янських єдиноборств, котрі за своїм походженням прямо пов'язуються з цим танцем, — згодні далеко не всі дослідники і практики бойових мистецтв (особливою категоричністю тут відзначаються затяті прихильники азійських шкіл). Так, у Москві нещодавно було видано чотиритомну книжку «Історія бойових мистецтв». В одному з її томів під назвою «Росія та її сусіди» твердиться: «Що стосується конкретно "бойового гопака", то ніхто ж не пробує оголосити єдиноборством танго і ламбаду, які вимагають не меншої культури рухів. Коли сучасні майстри танцю виконують гопак, створюється обґрунтоване враження, що він придатний до підсікань і ударів ногою у вистрибуванні. Але ж невже хтось може припустити, що козаки і співали на такому ж рівні, як герої опери "Запорожець за Дунаєм"? <...>

Увесь цей довгий відступ необхідний, щоб пояснити доволі просту думку: народний танець у чистому вигляді, який не пройшов хореографічної чи якоїсь іншої обробки, містити повноцінних елементів єдиноборства не може. Хіба що він від самого початку розвивається

³⁴ Пилат В. С. Бойовий Гопак. Львів: Галицька видавнича спілка, 1999. С. 81.

³⁵ Бишоп М. Окинавское карате: учителя, стили, тайные традиции и секретная техника школ воинского искусства. Москва: «ФАИР-ПРЕСС», 1999. С. 264—265.

³⁶ Завацький В. І. Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. Луцьк: «Надтир'я», 1994. С. 28.

³⁷ Цит. за: Остапович В. Гопак — не тільки танець // Порадниця. 2000. № 8. 21 лют. С. 4. Тут, вочевидь, слід було б додати, що на сьогодні В. Пилат — Верховний учитель Бойового гопака, Голова Ради вчителів, Голова правління Центральної школи Бойового Гопака (Львів).

як "танець-битва" зі своєрідною технікою, етикою та ідеологією, але такого про гопак не наважуються твердити навіть його прихильники.

Якщо ж після обробки в танці виявляться деякі бойові елементи, зовсім не обов'язково, що вони були в ньому відначально.

Отже, в "бойовий гопак" нам не віриться. Інша справа, що цей танець, не будучи сам бойовим мистецтвом, усе ж таки може базуватися на тих же принципах, що й воїнська козацька практика: різка зміна рівню атаки, присідання (чи навіть добровільне падіння) з наступним вистрибуванням...»³⁸.

Ми вважаємо, що висновки зацитованих авторів ґрунтуються на доволі поверховому аналізі і слабкому використанні історично-джерельної бази. Адже одразу видно, що російські дослідники виходять з нинішнього, застилізованого для парадної сцени танцю. Ми дуже сумніваємось, що вони їздили по українських селах, аби на власні очі побачити ще й досі існуючий там «побутовий», тобто справжній, а не «салонний», гопак. Укладачі «Історії бойових мистецтв» не мають геть ніякого уявлення про бойові, зокрема акробатичні, елементи, які і досі зберігаються в народному гопаку... Щоправда, слід визнати, що підстави для вищезгадуваних голослівних тверджень інколи дають і наші вітчизняні відбудовники традиційних українських бойових мистецтв. У гонитві за швидким результатом вони часом переходять усі рямці здорового глузду: приміром, взявши за основу який стиль азіатського «ушу» або «каратедо», привносять туди деякі елементи наших танців і оголошують цього покруча традиційним (!) українським бойовим мистецтвом, та ще й із багатовіковою історією. Але таких «оригіналів» — одиниці, і робити на основі їхніх «творчих пошуків» якісь узагальнюючі висновки не можна...

Погодитися з твердженнями російських дослідників не можна бодай уже тому, що у світовій історичній практиці відомо безліч випадків, коли танець переростав у бойове мистецтво або навпаки — воїнське єдиноборство набувало вигляду танцю. Саме від танців ведуть своє походження, приміром, численні стилі і школи китайського «ушу» — «фенкуанцюань», «цзуйцюань», «шицюань» та інші³⁹. Окрім того, на перших етапах свого розвитку ушу взагалі мало чим відрізнялося від танцю: «Симптоматично, що в багатьох творах китайської класики, наприклад, у "Шицзині" ("Книзі пісень"), "Чуньцю" ("Веснах та осенях"), "Луньюї" ("Бесідах і судженнях") терміни "танець" і "бій" виявляються цілком взаємозамінюваними. Пояснюється цей феномен багато в чому тим, що звучання цих двох ієрогліфів, які відрізняються на письмі, в усній мові збігається — "у". Не дивно, що в усній мові могло відбуватися взаємонакладення понять "бій" і "танець". Однак причина близькості цих понять є набагато глибшою, аніж проста співзвучність. Ідеться передусім про єдність сприйняття, світопереживання людини, залученої в цей танець-бій, по суті — в симфонічний космізм, що його тонко відчували люди давнини»⁴⁰.

Деякі окінавські майстри теж вважають, що в минулому танець і бойове мистецтво становили одне ціле, і взагалі ототожнення бойових мистецтв з танцями, на думку Марка Бішоп, — це «звичайна річ в окінавській культурі»⁴¹. Такі приклади можна примножувати й далі. Приміром, популярна нині в багатьох країнах індонезійська бойова система «пенчак-сілат» ще недавно традиційно включала в себе танцювально-театральний комплекс «kesenian»⁴². Те ж саме можна сказати і про Індію: «Четверта класична школа індійського танцю називається "Маніпурі", яка має чотири форми танцю. Друга з них, "Астравід'я", включає в себе різноманітні акробатичні танці. В неї входять танці меча і списа, боротьба і воїнські танці, котрі потребують від виконавця спритності і сили, що їх досягають роками

³⁸ История боевых искусств: В 4 – х томах. - Москва: «Олимп»; ООО «Издательство АСТ», 1997. –Т. 1. Россия и её соседи. С. 435—439.

³⁹ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: Духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1994. С. 299, 301, 302.

⁴⁰ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: Духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1994. С. 120.

⁴¹ Бишоп М. Окинавское карате: учителя, стили, тайные традиции и секретная техника школ воинского искусства. Москва: «ФАИР-ПРЕСС», 1999. С. 264.

⁴² Eichberg H. Forse against Forse: Configurations of Martial Art in European and Indonesian Cultures // International Review of Sport Sociology. 1983. Vol. 2 (18). P. 35.

навчання і наполегливим тренуванням»⁴³. Афробразильське бойове мистецтво і відповідний йому танець називаються однаково — «капоейра», і так само у новозеландських маорі «хака» — це одночасно назва і бойового мистецтва, і відповідного танцю. Прямий зв'язок із воїнськими танцями мають бойове мистецтво «нуба» деяких народів з групи нуба (Судан) і рукопашний бій йорданських арабів «сіджал».

Слід зазначити, що деякі сучасні майстри східних бойових мистецтв перетворюють їх, тобто мистецтва, в танці. Приміром, відомий майстер тхеквондо Джун Рі, котрий заснував свою школу «Джунрі-до», став автором вельми оригінального театрального дітища. Ще в 1973 р. він поставив перший «балет бойових мистецтв», в музичну основу якої поклав П'яту симфонію Бетховена. Згодом він поставив ще кілька балетів, а також почав пропагувати виконання комплексів формальних бойових фізично-технічних вправ у музичному супроводі. Щоправда, те, що творить Джун Рі, ні в якому разі не назвеш бойовим танцем, але нас зараз цікавить сам факт можливості перетворення воїнського мистецтва в танець (і навпаки).

З огляду на все сказане можна згадати і існуюче в середовищі дослідників припущення, що бойові танці є своєрідним банком зберігання техніки, тактики і основних принципів воїнських мистецтв наших предків. Уважається, приміром, що за своєю суттю гопаک майже в усьому є аналогічним комплексам формальних вправ, що практикуються у багатьох східних бойових мистецтвах («ката» — в японському каратедо, «пхумсе» — у тхеквондо і деяких інших корейських мистецтвах, «кюйєн» — у цілій низці в'єтнамських мистецтв, «тао» або «таолу» — в китайському ушу, «каларі» — в уже згадуваному вище каларі-паятту індійських малаялі і т. д.). У найзагальнішому вигляді ці вправи являють собою серії атакуючих і захисних рухів, які мають постійний геометричний малюнок і виконуються в певній послідовності. Розглядаючи гопак в якості «наступника» козацьких бойових мистецтв, В. Бондар пише: «Уважне вивчення елементів сучасного гопака, порівняння їх з описами і малюнками, які показують, як виконували гопак у минулому, дозволяють фахівцям визначити прикладне призначення цих елементів. Однак проста сукупність прийомів, хай би навіть бойових, це ще не система. Для того, щоб набір прийомів став системою, в якій нема нічого зайвого або випадкового, необхідно об'єднати ці прийоми в цілісний комплекс на основі якогось чільного принципу. Дослідникам, зайнятим реконструкцією бойового гопака, випало довести, що гопак як танець і був такого роду системою, козацьким комплексом формальних вправ. Його об'єднуючою основою були музичний супровід (як мінімум, плескання в долоні), який задавав ритм виконавцям, і специфічне пересування корпусу між стрибками рухами на півкроку з притупцюванням.

Гопак об'єднував у собі елементи, необхідні і достатні для рукопашної сутички: позиції, пересування, стрибки, удари ногами і руками, зокрема зброєю, підсічки, перекиди (рос. «кувырки». — Авт.), колеса. Цей танець не був "забавою" для нероб. Він дозволяв пов'язувати в безперервну нитку технічні прийоми і водночас розвивати якості, необхідні для ближнього бою...»⁴⁴.

Інший дослідник прямо вказує, що гопак «не танець, а комплекс добре продуманих фізичних вправ і бойових прийомів»⁴⁵.

Одне слово, у нас є всі підстави твердити, що комплекси формальних бойових фізично-технічних вправ, за своїм функціональним призначенням багато в чому подібних до азійських, в Україні практично до недавнього минулого зберігалися (а де-не-де зберігаються й досі) у своїй первісній формі, а саме у вигляді танцю (який є своєрідним «банком даних», сконцентрованим «еталонним набором» ідеологічних принципів і суто технічних прийомів мистецтва ведення бою). Це можна, до речі, підтвердити таким цікавим спостереженням. За давнини, як про це можна судити з історично-етнологічних досліджень, усі важливі сфери людської життєдіяльності (приміром, риболовля, мисливство, збирання врожаю, вікова

⁴³ Икбал Каур Клер. Танцы древней Индии как средство воспитания индийских народов // Материалы VI конференции молодых учёных. Москва: Методический кабинет ГЦОЛИФКа, 1968. С. 81.

⁴⁴ Бондарь В. Боевые искусства запорожских казаков. // Кэмп. Минск, 1994. № 3С. 61.

⁴⁵ Черкасов С. Э. Боевой гопак — миф или реальность? // Русский стиль: Боевые искусства. 1998. № 1. С. 46.

ініціація тощо) були «закодовані» у відповідних магічних танцях. Цілком ясно, що в числі найчільніших була сфера війни і воєнного мистецтва, зафіксованого в танцях. Так от, у тих народів, які загальмували у своєму розвитку і досі зберігають ті чи інші архаїчні форми життя, комплекси формальних воїнських вправ майже нічим не відрізняються від танців, практично вони і є танцями як такими. А це означає, що **за сивої давнини саме танець був першоосною бойового мистецтва, власне, сам був цим мистецтвом, і лише згодом бойові комплекси відгалузилися і почали розвиватися окремо, відповідно до своєї «вузької спеціалізації»** (хоча тісного ідеологічно-технічного зв'язку вони не втрачали ніколи).

Ось приклад. У середовищі народу тай (Південний Китай) більшість комплексів з арсеналу місцевих стилів ушу виконуються у вигляді танців (під удари барабанів) за круговою чи хрестоподібною траєкторією⁴⁶. Як пише Чжан Юкунь, «система ушу народу іцзу ділиться на дві форми: двобій і таолу (комплекси формальних вправ. — Авт.). При русі по дузі частими, але дрібними стрибками всередині кола радіусом близько двох метрів утворюється своєрідний комплекс: з одного боку — це танець, а з іншого — оборонні і атакуючі дії. Частенько рухи по колу супроводжуються звуками гонга, барабана, ланцюгів та інших ударних інструментів»⁴⁷. Вельми оригінальні танці-комплекси зустрічаються у народу мяо (Південний Китай): один з бійців пересувається, а інший при цьому сидить у нього на спині і вигравас на сопілці. Танцювальні комплекси практикують, як уже відзначалося вище, і на Окінаві — батьківщині каратедо: «Багато рухів карате було дотепно приховано в окінавських народних танцях, і навіть сьогодні деякі школи використовують народні танці як частину обов'язкових занять»⁴⁸. Марк Бішоп пише, що окінавські танці «кумі одорі» виконувалися «як танцювальні кати» під акомпанемент мідних гонгів⁴⁹.

На думку багатьох вітчизняних та іноземних дослідників бойових мистецтв, традиційні воїнські танці зростали за давнини на основі систем фізично-технічної та психологічної підготовки вояків. Цілком можливо, що той же гопак є не чим іншим, як своєрідним шифром, кодом бойового мистецтва первісних аріїв, який дійшов до нас невідомо з яких часів. Про це каже, приміром, І. Лебедев: «Зрозуміло, що гопак, який дійшов до нас, це не вся система психофізичної підготовки слов'ян, а тільки код її фізичної частини»⁵⁰. Цікаво зауважив відомий російський майстер бойових мистецтв О. Кадочников: «А ще танці у виконанні воєнної людини — це ще й код. Можна так чечітку відстукати, що той, кому треба, зрозуміє всю необхідну інформацію»⁵¹.

Описаного погляду дотримувалися, до речі, ще наші предки. Так, грецький письменник II ст. Лукіан казав, що «танець у цілому є не що інше, як історія далекого минулого». Слідом за ним сучасні хореографи ставляться до традиційних танців як до своєрідного коду, ключа до розуміння давноминутих часів. На цю тему Ю. Чурко пише: «За своєю природою хореографія у загальному сенсі цього слова — мистецтво узагальнення. Узагальнено-умовну форму вираження отримують у танці навіть самі людські почуття. <...>

Морфологічну структуру танцю можна було б тут порівняти, вочевидь, зі структурою орнаменту, окремі елементи якого сприймаються нині абсолютно абстрактними і грають лише декоративну роль, тоді як навіть найабстрактніший геометричний візерунок містить у собі фрагменти уявлень багатьох епох. Учені довели, що орнамент різних народів — це стилізовані зображення тварин і рослин, своєрідні стародавні ідеограми оточуючого світу. <...>

Для повної розшифровки умовної символіки народного танцю знадобилися б роки і роки праці представників різних наук... Адже кожний танцювальний рух є концентрацією

⁴⁶ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: Духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1994. С. 429.

⁴⁷ Чжан Юкунь. Сто вопросов по ушу. К.: «София», Ltd, 1996. С. 295.

⁴⁸ Стивенс Дж. Три мастера Будо. К.: «София», Ltd, 1997. С. 38.

⁴⁹ Бишоп М. Окинавское карате: учителя, стили, тайные традиции и секретная техника школ воинского искусства. Москва: «ФАИР-ПРЕСС», 1999. С. 230.

⁵⁰ Лебедев И. Гопак и совесть // Техника — молодёжи. Москва, 1988. № 9. С. 46—47.

⁵¹ Цит. за: Черкасов С. Э. Боевой гопак — миф или реальность? // Русский стиль: Боевые искусства. 1998. № 1. С. 47.

художньої діяльності багатьох поколінь. Складна структура хореографічного образу, його складові і рівні практично ще не вивчені»⁵².

Іншими словами: танець — це не просто рухи під пісню чи музику, а щось набагато більше і глибше. В танці у засимволізованій формі відбито культуру народу і те, що зараз називають менталітетом. Практикуючи традиційні бойові, а також, звісно, й інші танці, можна, сказати б так, підібрати код — або ключ, назвіть як хочете, — до первісних архетипових цивілізаційно-психологічних таїн того чи іншого народу. При цьому легко зрозуміти, що за принципом «свій до свого по своє» людина «на клітинно-генетичному рівні» завжди глибше збагне коди і ключі своєї кровно-генетичної спільноти, а не іноземної (українцеві, приміром, куди ближчі танці Подніпров'я, аніж китайські або японські — і навпаки). Із цього приводу відомий хореограф Л. Фьодорова пише: «Своєрідність ритмічної структури, особливості пластики і рухливості тіла у виконавців фольклорних танців передавалися в народі з покоління в покоління, так само як і навички традиційних ремесел, промислів, звичаї і традиції громадського життя тощо. Ритмо-пластична традиційність була завжди настільки стійкою і незмінною у своїй самотності, що й досьогодні може слугувати етнічною характеристикою, відмінною рисою тої чи іншої народності.

Традиційний ритм музичного супроводу і пластика танцювальних елементів є настільки складними і своєрідними за своєю внутрішньою структурою, що можуть бути цілком відчутними і відтвореними тільки представниками народу — носіями даного фольклору. Під внутрішньою структурою тут передусім розуміються ті нюанси ритму і пластики рухів, котрі базуються на дії внутрішньої пульсації і є практично непомітними для "сторонніх", тобто людей, які не належать до даної етнічної групи. Між тим вони створюють у сукупності з яскраво виявленою зовнішньою формою танцювального дійства необхідну оригінальність, типовість і етнічну самотність...»⁵³. І далі: «Якщо взяти за основу танцювальні рухи, наприклад, елементарні кроки, то відразу звертає на себе увагу абсолютна несхожість у манері їх виконання представниками різних народностей. У одних визначальними є потужні рухи стегнами, тоді як у інших стегна залишаються нерухомими, але виділяється активність верхньої частини корпусу: знизування плечима, прогин хребта, "осідання" в діафрагмі тощо. Таке пластичне забарвлення того ж самого руху у різних виконавців є мимовільним, бо воно промовлене традиціями пластики танцювального фольклору. Але треба зауважити, що ці особливості пластичної виразності настільки входять в кров і плоть людини, що відбиваються в її побутових рухах»⁵⁴.

Якщо навіть і не брати до уваги все сказане вище, все одно бойові танці можна сміливо відносити до універсальних комплексних засобів навчання воїнським мистецтвам. Закладений до них потенціал у цьому плані є майже невичерпним. Об'єднуючи в собі найрізноманітніші за складністю, манерою і швидкістю виконання рухи, усілякі акробатичні елементи (котрі часом потребують тривалої підготовки), а також включаючи в себе те, що виступає організуючим началом самого танцю, тобто ритм і пластику, — танець здатен розвинути і вдосконалити в людині багато чого з того, чого далеко не завжди можна домогтися навіть за допомогою численних розрізнених вправ і спеціально розроблених методик. Завдяки своїй природній технічно-руховій сутності і комплексності танець значно заощаджує час тренувань, сприяє прискореному набуттю і закріпленню необхідних навичок... Коротше кажучи, він набагато швидше, аніж звичайні методики, підводить тих, хто вивчає бойові мистецтва, до бажаних результатів.

Танці істотно впливають на розвиток тих якостей, які нерідко потрібні людині в повсякденному житті: спритності, координації рухів, орієнтації в просторі, сили, витривалості, терплячості... Але не тільки — вони розвивають і специфічні, суто воїнські риси, навички і технічні прийоми. Як відомо, танцювальний крок відрізняється від звичайного побутового своєю виразністю і ритмовим зв'язком із музикою або звуками, що її

⁵² Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 13.

⁵³ Фёдорова Л. Н. Африканский танец: Обычаи, ритуалы, традиции. Москва: «Наука», 1986. С. 14—15.

⁵⁴ Фёдорова Л. Н. Африканский танец: Обычаи, ритуалы, традиции. Москва: «Наука», 1986. С. 34.

заміняють (тупотінням ніг, плесканням у долоні тощо), і з огляду на це танець як такий є ритмічно організованим дійством. Отже, він уже сам по собі є найліпшим засобом привчання людини до почуття ритму, котрий у деяких випадках може існувати тільки у внутрішніх відчуттях чи матеріалізованих звукових образах. А без внутрішнього відчуття ритму просто неможливо опанувати бойове мистецтво⁵⁵...

Одним із наріжних принципів будь-якого бойового мистецтва є розслаблення — прямий шлях до досконалості ратної вправності. Вміло застосовуючи його, боєць набагато швидше набуває необхідних навичок і досягає характерні прийоми. В реальному бою від правильної ритміки напружень і розслаблень часто залежить саме життя: «М'якість та розслабленість прямо ведуть адепта бойових мистецтв до ефективності. Надмірне напруження прирікає на недоцільну втрату енергії, що може привести до поразки і загибелі в поєдинку. Тому необхідно, щоб тіло адекватно реагувало на змінення ситуації напруженням провідних груп м'язів і одразу ж переходило до розслаблення. Надмірна і надто тривала твердість чи скутість негативно позначається і на правильній роботі дихальної і кровоносної систем. Незалежний вільний рух діафрагми, скорочення м'язів очеревини, робота легенів прямо пов'язані з градієнтом тиску центральної і периферійної кровоносної систем. Якщо не розуміти цього механізму, то залишається сприймати здатність одинака успішно протистояти цілому загонові врукопаш як банальну вигадку»⁵⁶. Далі автор твердить, що самого лише фізичного відпруження у практиці воєнних дій замало, потрібне ще й психологічне: «Думку взагалі треба вигнати, оскільки будь-яке зусилля, будь-яка думка, будь-яке бажання врешті-решт перешкоджають психічному і фізичному розслабленню. А це розслаблення, у свою чергу, дає незаперечну перевагу перед агресивним, а отже, і skutим супротивником. Мистецтво розслаблення безпосередньо підводить адепта до спонтанності»⁵⁷.

І знов-таки, як наголошують етнохореографи і танцювальні терапевти, одним з найкращих засобів навчитися фізично і психологічно розслаблюватися за будь-яких умов є танець. Саме з цією метою він застосовується, приміром, майстрами традиційних окинавських бойових мистецтв. Як твердить М. Бішоп, «Сейкі Аракакі, майстер ортодоксального Сьорін-Рю Мацумурі, казав мені, що танці корисні, бо вони "вас зм'якшують" ...»⁵⁸.

Танці не тільки правлять за ефективний спосіб емоційного розслаблення — вони є також і добрим засобом розкриття творчого начала людини. Бо ж танок — це, окрім усього іншого, ще й імпровізація (до речі, дуже характерна для традиційних українських воїнських танців). Імпровізуючи, танцюрист стає не тільки виконавцем, а й творцем театрального дійства. А «відчуваючи себе безпосереднім творцем танцю, людина по-своєму самостверджується, дістає упевненість в собі, досягає фізичного й емоційного розкріпачення. Саме момент творчості народжує почуття задоволення, психічну врівноваженість, спокій. І що ще важливо, ця самотворчість чиниться в умовах одночасної емоційно-психічної і фізичної діяльності людини. Це складний момент творчого самовираження через фізичні дії, в яких, з одного боку, відбувається фізичне розкріпачення виконавця, а з іншого — його духовне розкриття. Тут же у процесі танцю народжується гармонія співвідношення фізіологічної і емоційно-психічної суті людини. Одне слово, людина у процесі танцю вдосконалюється фізично і зміцнює свою психічну стійкість»⁵⁹.

Як відомо, в усіх бойових мистецтвах велике значення надається дихальним вправам. У традиційних східних школах (на відміну від багатьох сучасних) навчання навіть починалося саме з постановки дихання, а деякі дихальні вправи були частиною тих секретів шкіль, до яких допускали доволі обмежене число учнів. Багато хто зі вчителів твердить, що

⁵⁵ Цікаво, що у II — III ст. у Китаї одним із термінів для позначення бойових мистецтв було слово «бянь», що його можна перекласти як «бити в долоні». А саме плесканням у долоні, як відомо, дуже часто задають танцювальний ритм.

⁵⁶ Михайлов Н. Н. Сватовство смерти: Танец над бездной, или Топология пути Воина. Москва: «Серебряные нити», 2000. С. 60.

⁵⁷ Михайлов Н. Н. Сватовство смерти: Танец над бездной, или Топология пути Воина. Москва: «Серебряные нити», 2000. С. 61.

⁵⁸ Бишоп М. Окинавское карате: учителя, стили, тайные традиции и секретная техника школ воинского искусства. Москва: «ФАИР-ПРЕСС», 1999. С. 265.

⁵⁹ Фёдорова Л. Н. Африканский танец: Обычаи, ритуалы, традиции. Москва: «Наука», 1986. С. 41.

правильно натреноване і поставлене дихання — це прямий шлях до фізично-технічної майстерності і до розуміння самої духовної суті воїнських мистецтв.

Дихальних вправ та інших засобів розробки легенів відомо безліч, і все-таки фахівці зі слов'янських, східних та інших бойових мистецтв часто ставлять тут на перше місце саме танці, а особливо бойові (бо ж останні якраз і формують необхідний в умовах реального бою тип дихання). А якщо при цьому танці виконуються з пісню, то їхня ефективність набагато підвищується (про що у, приміром, українців відомо з давніх-давен). «Тому, поєднуючи бойові вправи і танці з піснями, наші предки чудово знали, що роблять. І не дивно, що іноземці, описуючи побут козаків, зазначали, що козаки цілими днями тільки співають і танцюють, а потім в один голос дивувалися їхній надлюдській силі, витривалості і неймовірним подвигам у бою»⁶⁰.

У деяких народів вважається, що бойові танці можуть значно посприяти розвиткові та закріпленню специфічних рухів (таких, скажімо, як «хитання маятника», «гойдка» та ін.), а також особливого психічного стану, за якого в організмі значно прискорюються нейрофізіологічні реакції, що, у свою чергу, дає змогу бійцям ухилитися від металюної холодної зброї, ловити її руками тощо. Не випадково ж є дані, що коли вояки північноамериканського народу кенайців (інша назва — танаїна) ішли в битву, вони практично до самого зіткнення з ворогом, до першого удару просувалися особливим танцюючим кроком: «...Кенайці наближалися до ворога, вмільо ухилиючись від списів і стріл, пущених в них із ворожого боку. Вони ішли в бій танцюючим, воєнним кроком, упевнено і швидко...»⁶¹.

У багатьох народів тривалий час зберігалися (а подекуди зберігаються й досі) оригінальні танцювальні ігри і поєдинки з метанням різноманітної холодної зброї або предметів, які її заміняли. Головне тут було — ухилитися від зброї чи перехопити її у повітрі. Приміром, у народів майя (Америка) в минулому великою популярністю користувався танок-гра «коломче». Як пише відомий знавець майяської культури Р. В. Кінжалов, «щоб його (тобто «коломче». — Авт.) виконати, збирається велике коло танцюристів разом із музиками, котрі їм акомпанують. Дотримуючись ритму [музики], із кола виходять двоє, один із жмутиком стеблин, і танцює з ними, тримаючись прямо, другий танцює навпочіпки, обидва згідно з ритмом кола. Той, хто із стеблинами, кидає [їх] з усієї сили в іншого, а останній з великою спритністю відбиває їх за допомогою невеликої деревинки. Закінчивши кидати, вони повертаються, дотримуючись ритму, в коло, і танцюють інші, роблячи те ж саме»⁶². У В'єтнамі воїни народу банар виконують під час деяких традиційних свят танець з мечем і щитом і одночасно демонструють усім присутнім уміння ухилитися від стріл, випущених в них із луків спеціально дібраними для цього стрільцями. А коли вояки народу зярай (В'єтнам і Камбоджа) виконують свій танець «кхїл», теж із вояцьким спорядженням, то дівчата бризкають на них водою, і вони повинні або ухилитися, або «відбити» струмінь щитом.

Танець був засобом не тільки підготовки, а й перевірки специфічних знань, набутих воїном-учнем. Характерною рисою багатьох, приміром, українських народних танців є їхній змагальний характер. Учасники таких танців, як «гопак», «повзунець», «танець з палицями», «козачок» та інші, дуже часто викликали один одного на своєрідні сольні або групові безконтактні герці, переможцями в яких ставали ті, хто демонстрував найскладніші, найестетичніші і найоригінальніші елементи. У деяких регіонах України могли танцювати по кілька годин: «Бувало так, що змагалися, хто найдовше протанцює в присядці. Ішли в присядці по колу, та ще й ставили патики (палиці. — Авт.) поміж коліними. Перемагав той, хто останнім підводився на ноги, не зупинившись при цьому навіть на мить. Деякі "за фляшку" ("за пляшку". — Авт.) танцювали дропака з жінкою чи кумом на плечах. Сам не бачив, але чув, що один з таких змагунів протанцював зі своїм кумом на плечах і стоячи на

⁶⁰ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 176.

⁶¹ Труфанов И. П. Кенайские томагавки из этнографической коллекции И. Г. Вознесенского // Сборник Музея антропологии и этнографии. Ленинград, 1987. Т. XXIV. С. 86.

⁶² Кінжалов Р. В. Культура древних майя. Ленинград, 1971.

бочці понад годину. А по-справжньому головним призом була не фляшка з горілкою, а повага людей та ідеал для дітей...»⁶³.

Щось подібне зустрічалося і в інших східних слов'ян, приміром, у білорусів: «Цікавий, невідомий досі чоловічий сольний ''Танец с бутэлькай'' („Танець з пляшкою”.- Авт.) було записано нами в Мінській області. Він відбувається у формі своєрідного хореографічного змагання: узявши до рук пляшку або затиснувши її поміж коліньми, танцюрист повинен іти по колу навприсядки. Виграє той, хто, не підводячись на весь зріст, проходить більше кіл. Сама присядка може бути простою, з підстрибом на обидві ноги, з ударами п'ятами в повітрі, з викиданням ніг уперед або в сторони — так звані ''розніжка'', ''закладка'', ''гусячий крок'', ''повзунець'' і т. д. Суддями були глядачі, що стояли навколо і оцінювали витривалість і вигадливість танцюриста»⁶⁴.

У багатьох народів увійшли в традицію контактні танцювальні поєдинки з холодною зброєю. Так, «танцювальне фехтування» з шаблями, мечами чи палицями під назвою «пар'якалі» практикується у кодагу Індії, під назвою «хакалі» — у ліванських, «сейф ва турс», «чубосепарбазі» («палиця і щит») — у сирійських арабів, «чуббазі» — у народів Афганістану, «ракачо» — у курдів тощо⁶⁵. У вигляді справжніх поєдинків на шаблях чи з якоюсь іншою холодною зброєю у нас часом танцювали гопака. У деяких місцевостях Західної України парубки змагалися з ножами в руках, дотримуючись при цьому певного ритму рухів і виконуючи обов'язкові танцювальні па.

ПОЄДИНКОВІ ТАНЦІ

Будь-хто скаже, що перед битвою треба бездіяльно відпочивати, набиратися сил і не витрачати енергію на зайві фізичні зусилля. А між тим у минулому траплялося якраз навпаки — вояки перед боями або змагальними поєдинками танцювали, а перед походами деколи взагалі улаштовували масштабні і комплексні ігрища.

Це явище було відоме і у слов'ян, зокрема в українців. Так, січовики перед герцем на шаблях виконували танець з цією ж зброєю. Подібний ритуал існував і у верховинців Карпат при поєдинках на топірцях. Згідно з переказами, у деяких місцевостях України танець, що нагадував «тропак» (інші назви — «трепак», «дропак»), виконувався учасниками гонорових поєдинків зі справжніми чи дерев'яними ножами. Те ж саме спостерігалось і в кулачних боях. Один із дослідників, аналізуючи уривок з «Енеїди» Івана Котляревського —

«На землю шапку положивши,
По локоть руки засукав
І, цупко кулаки стуливши,
Дареса битись визивав.
Із серця скреготав зубами,
Об землю тупотав ногами
І на Дареса налізав», —

відзначає, що деякі елементи описаного зачину кулачного бою і досі зберігаються в «трепаку»⁶⁶.

За давнини театральнотанцювальномузичні вистави перед воєнними діями були поширені повсюдно, але через нерівномірність цивілізаційного розвитку вони із плином часу в одних регіонах зникали, а в інших продовжували процвітати. На момент відкриття Америки європейці вже забули цей звичай, але із здивуванням побачили його серед «нововідкритих» індіанців: «...Індіанці Шамплена у двох човнах попрямували в стан ворога, щоб, згідно із звичаєм, дізнатися, чи бажають ірокези битися. Ті церемонно відповіли, що зараз темно. Чому б ото їм не почати на світанку? І обидва племені провели всю ніч у піснях

⁶³ Архів автора.

⁶⁴ Чурко Ю. М. Белорусский хореографический фольклор. Минск: «Вышэйшая школа», 1990. С. 274.

⁶⁵ Про подібні поєдинки у народів СНД див у: Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ», 2002. С. 124—128, 201—203.

⁶⁶ Мискин Р. «Как запорожцы на кулаках бились...» // Русский стиль: Боевые искусства. 1996. № 1. С. 28.

і танках. Більш передбачливі командири наказали б своїм людям відпочити, але на розуміння індіанців війна — це звичайна розвага, котра потребує обов'язкового ритуалу»⁶⁷.

Таке ставлення за давнини до війн і битв як до звичайного, «буденного» явища і навіть як до розваги було притаманне, звісно, не лише індіанцям. У нас в Україні ознаки подібної психології дуже чітко простежувалися у опришків, збійників, гайдамаків, запорізьких козаків. Але велика помилка — вважати, що танці перед походами, боями і поєдинками відігравали саме таку розважальну роль і нічим не відрізнялися від, скажімо, безшабашної п'яної гулянки. Вони — як про те можна судити, зокрема, з традиційних українських кулачних і паличних боїв — виконували зовсім інші функції.

Одна з таких функцій полягала в підготовці до сутички. Фактично танець у даному випадку був інтенсивною розминкою, останнім тренуванням, яке, окрім усього іншого, налаштовувало на перемогу. Танцюючи перед украй небезпечними змаганнями на шаблях, палицях, топірцях або перед трохи менш кривавими боями навкулачки, учасники демонстрували перед суперниками і глядачами свою майстерність і вправність. Таким чином, танець ще до обміну ударами уже грав роль «психологічної війни» і мав на меті моральний тиск на ворога, залякування його.

Далі: танець був своєрідним попереднім «іспитом на зрілість», що його повинен був скласти кожен учасник. Танець мав показати всім присутнім, хто перед ними — чи то вправний готовий боєць-майстер, чи то ще учень, «тренувальний мішок», «хлопчик для биття», якого ні в якому разі не можна допускати до сутички. Наприклад, у в'єтнамців перед поєдинком на палицях — «дау рой» — танець-іспит обов'язково повинні були пройти всі бійці: «Фехтування на дерев'яних або залізних палицях завдовжки два з половиною метри. Залізні палиці важили до 25 кілограмів. Під час свят використовувалися дерев'яні палиці, а залізними фехтували тільки великі майстри. За правилами, учасники змагань повинні були спочатку виконати танець з дерев'яною, а потім із залізною палицею»⁶⁸.

Траплялося, що після танцю-іспиту поєдинок закінчувався, так і не почавшись. Саме про такий випадок авторові цих рядків довелося почути в Білорусі. Якийсь шляхтич (це було за старих часів) усе поривався викликати на герць із шаблями свого особистого ворога. Але, побачивши, як той за день до призначеного бою у підхмеленому стані розважав панянок бездоганним танком аж із двома клинками в руках, ініціатор дуелі відмовився від свого виклику...

І все ж таки найголовніше призначення танцю безпосередньо перед боєм полягало навіть не в описаному вище, а у тому, щоб запровадити бійця в особливий психічний стан — бойовий транс, який, повторимо, значно підсилює всі фізіологічні функції організму і вкидає людину в таке розлутування, що вона не відчуває болю і не боїться нічого, навіть смерті. На думку деяких дослідників, у запорізьких козаків «древній бойовий танець Гопак — саме один із засобів ввести воїна в такий стан»⁶⁹.

На теренах, де колись у минулому мешкало слов'янське плем'я — кривичі, ще донедавна для входження в транс перед кулачними боями виконувалися такі танці, як «буза», «скобарь» (інша назва — «ламання веселого») та ін. Про «скобаря» читаємо: «Веселого ламають під гармошковий награв. Мотив невігядливий, доволі ритмічний і, вочевидь, неспроста поступово танцюючий, підлягаючи його ритмові, впадає в певний психічний стан. Пританцювуючи скобаря, відпочиваючи від праці або веселячись на святі, людина, по суті, вправляється для кулачного або паличного бою. Під музику ж відбувалися й обрядові поєдинки. Тривали вони згідно з різними домовленостями, приміром, до першої крові або до першого падіння. Бій міг зупинити гармоніст (у давніші часи — гусяр), припинивши награв, — у музики в цьому разі, можна сказати, була цілковита влада.

Перед початком ламання танцюрист струшує головою, міг скуйовдити волосся. Ця дія, певні вигуки (гикання), притупцювання вважаються елементами давньої народної магії.

⁶⁷ Бейклесс Дж. Америка глазами первооткрывателей. Москва, 1969. С. 130.

⁶⁸ Вьетнам. Ханой, 1980. № 7. (журнал)

⁶⁹ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 17.

Людина немовби виходила зі звичного побутового простору, перебиралася в інший пласт буття. Там уже і час спливав інакше, і органи чуття працювали по-іншому, та й узагалі ставлення до життя і смерті було іншим. Тому позірно неоковирний буцімто танок був насправді доволі хитромудрою і дійовою підготовкою до поєдинків. Розслаблене тіло скобаря готове було реагувати не те що на дії суперника, а й навіть на подих вітерця»⁷⁰.

Те, що нарівні з музикою, піснею, різноманітними техніками дихання і вживанням психотропних речовин танець можна використовувати для входження в якийсь особливий психічний стан («змінений стан свідомості», «надзвичайний стан», «транс», «бойовий транс», «бойовий екстаз» тощо), який своїм внутрішнім змістом і зовнішніми проявами значно відрізняється від звичайного, природного стану людини, було відомо ще за сивої давнини. Згадаймо бодай танець слов'янських волхвів, який у літописі характеризується як «вертомное плясаніє» і за своєю хореографічною стилістикою дуже нагадує загальновідоме «крутіння дервішів»⁷¹.

Деякі дослідники вважають, що практика танців перед змаганнями, битвами тощо своїм походженням сягає ще часів шаманізму: «Ламання отамана або рядженого є надто архаїчним, вочевидь, це несформований "шаманізм". Танок у колі (як правило, без бою) став прерогативою шамана, його мета — вдале полювання, зцілення хворого (або всієї общини від епідемії), вихід в особливий стан, коли відкривається "внутрішній зір", що використовувалося для пошуку загубленого або втраченого, для пророцтв. Як показує досвід, реальні бійки в колі призводять до спонтанної зміни свідомості, що є вельми небезпечним. Танок у колі, який переходить у бій і має те ж саме походження — імітацію полювання, перейшов у ведення війни, перетворився на ініціацію, а згодом — в тренувальний бій»⁷².

Ми не можемо зараз напевно сказати, в чому полягало призначення і що конкретно являв собою особливий бойовий транс, в який можна було увійти за допомогою танців або якихось інших спеціальних засобів. Знаємо лише, що він мав кілька різновидів — залежно від тієї мети, що її в даному випадку переслідував танцюрист. Та хай би якими були ця мета і методи її досягнення, кінцеві результати цього магічного дійства просто вражають. Приміром, ті ж волхви у трансі входили, згідно з їхніми уявленнями, в контакт із богами і зливалися з ними, отримуючи завдяки цьому таємничі знання і очищуючись від гріхів. У такому стані вони могли лікувати себе та інших людей від найрізноманітніших хвороб, прорікали близьке і віддалене майбутнє, демонстрували просто неймовірні для нас, нині сущих, властивості — телепатію, психокінез, левітацію тощо.

У практиці бойових мистецтв транс використовувався по-всякому. Під час воїнських ініціацій чоловіки входили в цей стан, щоб відкрити в собі свою природну суть — «дух воїна», а деколи, як свідчать сучасні дослідники язичництва, і для того, щоб особисто «познайомитися» зі своїм надлюдським покровителем — богом війни, якимось духом і т. д. У реальному бою вояки завдяки «зміненому стану» (досягнутому за допомогою танців або в ще якийсь спосіб) показували такі чудеса, що їх ми навіть як слід уявити собі не можемо. Згідно з переказами, численність і змістова однотипність яких дозволяє запідозрити, що тут, як то кажуть, диму без вогню не було (тобто в цих переказах, вочевидь, є раціональна основа), таких вояків не брали ні шабля, ні сокира, ані якась інша холодна зброя. Приміром:

⁷⁰ Лебедев И. Невидимое оружие // Техника — молодёжи. 1991. № 8. С. 47. На думку Г. Базлова, прихований магічний зміст мають також і танцювальні рухи, приміром, «бузи»: «Усі рухи, якими супроводжувалася "Буза" і які кодувалися в бойовому танці, окрім прикладного значення, мали й прихований магічний зміст і були міцно пов'язані з міфологією. Часте тупцювання — обмін ярою з матір'ю сирію землею — означає прояв альтруїзму: я безкорисливо віддаю землі свою енергію, а вона за безкорисливість повертає її сторицею. Тупання на одному місці — моя земля, стою на своєму — знак і дія утвердження. Покач — розбалансоване похитування корпусу — слідування змінюваним крайнощам у природі. Крок — перетікання з підігнутими коліньми і відпруженим корпусом — небрутальність, здатність пластично сприймати зміни природного середовища. Кругові рухи — узгодженість з природними циклами: зміною пір року, дня і ночі, рухом сонця небом тощо. Спіральні рухи, що віддають і накопичують енергію, — це відповідність двом протилежним природним явищам — поглиненню і виділенню, егоїзмові та альтруїзмові і третьому стану — обміну» (Базлов Г. Утаман снял серу шапку... // Русский стиль: Боевые искусства. 1992. № 1. С. 26).

⁷¹ Арефьев А. Б. Русь волшебная: История русских чудес и тайн от волхвов до экстрасенсов. Москва: «РИПОЛ КЛАССИК», 2004. С. 30—31, 52.

⁷² Грунтовский А. В. Русский кулачный бой: История, этнография, техника. Санкт-Петербург: «Издательский дом "Нева"»; Москва: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. С. 65—66. До речі, відомий гіпнолог А. Грішин відзначає, що в трансних танках стародавніх руських шаманів «темп і крок танцю схожий на трепак» (Гришин А. Гипноз. Минск: «Хэлтон», 2000. С. 106). Трепак, нагадаємо, і досі побутує в Україні.

«...Замість того, щоб п'ятами наживати, на диво всім людям давай на місці ногами тупотіти, руками то до неба, то до землі, тулубом то назад, то вперед, і головою крутить, як ведмідь, — танцює. Чоловік із сокирою в руках хутко наблизився до [танцюючого] відаючого (відуна, чаклуна. — Авт.), та й тою сокирою хтів вдарити відаючого. Цілив нею в голову, але відаючий, не зупиняючись, продовжуючи перевалюватися з ноги на ногу, відхилився трохи, і удар влучив не в голову, а нижче — в груди. І що? А нічого. Сокира відлетіла ніби від заліза. Чоловік упав і лежить на землі, наче мертвий, а відаючий продовжував без якихось ушкоджень танцювати відомий тільки йому танець...»⁷³.

Усілякими трансовими чудесами славилися запорожці: «Гетьман українського козацтва Володимир Мулява у своєму інтерв'ю "Українській газеті" приводить цікавий історичний документ — лист візиря султанові, в якому той виправдовується з приводу здачі фортеці. Зокрема він пише: "Коли захисники фортеці побачили в морі козаків, які наближалися, то почали реготати, бо тих безумців було не більше 2 тисяч, а турецького гарнізону — понад 30 тисяч. Крім того, у захисників фортеці були гармати, на мурах у чанах кипіла смола. Та коли козаки почали дертися на мури, туркам здалося, що це не люди. Бо хіба може облита палаючою смолою людина реготати так, що чути у кожному куточку фортеці? Хіба може людина, якій відрубали правицю, перехопити шаблюку лівою рукою і зарубати ще трьох яничарів? Хіба може обтикана зусібіч отруйними стрілами людина іти на лави яничарів, а ті, немов скам'янілі, не в змозі підняти на неї зброю? Хіба може людина, коли їй перебили шаблю, вхопити яничара за ногу і ним убивати інших захисників фортеці?...»»⁷⁴.

Ясна річ, такі фантастичні речі у боях демонстрували не самі лише українці. Будь-яка людина, будь-якої раси і етнічної належності, у запалі трансового розлючування не тільки не зважає на небезпеку і біль, а й навіть продовжує битися, тоді як, здавалося, уже давно мала б померти від несумісних із життям поранень. Поза всяким сумнівом, тут спрацьовує ефект розкріпачення за допомогою «бойового екстазу» внутрішніх резервів організму. До речі, якраз з огляду на цей феномен ті ж самі запорожці змушені були спеціально вдосконалювати свою холодну зброю. Д. Яворницький у книжці «Очерки по истории запорожского казачества и Новороссийского края» (Санкт-Петербург, 1889) зазначає: «На деяких ратищах [козацьких] списів робилася ще залізна перетинка для того, щоб прохромлений списом ворог зопалу не просунувся списом до самих рук козака і не схопився б знову битися з ним, позаяк траплялося, що комусь і черево розпанахають, а у нього кров не цебенить, він навіть не відчуває і продовжує лізти в бійку»⁷⁵.

Ще одна важлива причина існування традиції виконання перед боєм танців полягала у вірі в магічні, надприродні можливості цього дійства. Приміром, качіни М'янми впевнені, що танці «наїнтан маню» і «падан маню» підносять їхній бойовий дух і водночас знижують боездатність ворогів. У слов'ян і українців зокрема теж існували вірування, згідно з якими танець дає магічну можливість впливати на людину, на перебіг життєтворчих процесів і навіть на сили природи. Такі танці виконувалися як частина певного обряду або самостійно. Подібні уявлення зберігалися ще в ХІХ ст., про що свідчить таке, скажімо, повідомлення: «У артильників були особливі традиції і звичаї. Головні етапи праці, приміром, у теслярів та каменярів, які зводили будинки, мали свої ритуали. Особливо відповідальним моментом була закладка, коли по фундаменту уже було покладено обв'яз із брусів. <...>

Серед артильників завжди був якийсь чаклун, який, подібно до описаного в оповіданні Ф. Ясногурського "Діла давно минулих днів" Касяна, "по хащах з нечистою силою жив і дружив, до церков не ходив, ікон не поважав, у чотири роки один тільки раз був

⁷³ Щось подібне до процитованого можна побачити і в наші дні, — скажімо, «на прикладі дивних бойових танців з мечами в сучасних в'єтнамських селах, коли на невеличкому п'ятачку група з кількох людей, перебуваючи в явно екстатичному стані, примудряється протягом півгодини демонструвати чудеса техніки фехтування, не отримуючи жодної подряпини» (Михайлов Н. Н. Сватовство смерті: Танец над бездною, или Топология пути Воина. Москва: «Серебряные нити», 2000. С. 17). Те ж саме спостерігається у лаосців, про що див.: Вешкоредчанин О Гвозди бы делать из этих людей // Эхо планеты. Москва, 1991. № 9 (152).

⁷⁴ Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 135—136.

⁷⁵ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 393.

іменинником (день св. Касяна припадав на 28 лютого ст. ст.) і у своєму житті багато християнських душ погубив”.

Подібні темні особи за певну мзду публічно виконували на закладах магічні ритуали, які відводили від майбутнього будинку всі лиха і негаразди. В описі Ф. Ясногурського початок чаклунства виглядав так:

”Рушив Касян до правого кута будівлі, проти сходу сонця, скинув шапку і почав виробляти дивні кривляння то своїм корпусом, то своєю кривою пикою. Затим, витягши із колоди сокиру, кинув її догори над своєю головою, а сам у той час, коли сокира, опускаючись донизу, могла увігнатися [йому] в череп, миттєво обернувся двічі на одному місці і спритно спіймав за топорище сокиру, що наближалася до його голови. Усі ахнули і, осінивши себе хрестом, в один голос промовили: ”Свят, свят Господь Саваоф, з нами хресна сила!”

Лише мало хто здогадувався, що це не гра і не забава, а початок древнього ритуалу жертвоприношення. <...>

”Ну, дядьку Герасиме, — промовив чаклун, закінчивши маніпуляції із сокирою, — командуй теперича, на чю голову закладати?” — ”Дми на кого хоч, — відповідає трохи ще підхмелений Вісюлін, — тільки не чіпай ні хазяїна, ані барині”. — ”Гаразд. На кого ж, кажи скорше, закладати час починати”, — наполягає чаклун. — ”Валяй, брате, на мою старуху”. <...>

І в цей час Касян, витягши з брудного свого гамана щось подібне до порошку бурого кольору, всипав його до отвору, проробленого заздалегідь сокирою в колоді, і зі словами: ”На старуху, так на старуху”, плюнув на всі чотири боки і гарикнув:

”Готово, хлопці, починай!”

Завирувала робота, і протягом місяця будинок було зрублено”.

А ось невинна жертва («старуха». — Авт.), що її приніс чаклун Касян при його (будинку. — Авт.) закладці, як твердить Ф. Ясногурський, ”раптом після цієї закладки занедужала”, хоч до цього ”ніколи не хворіла”, і через чотири місці померла. Усе це, пише автор, відбулося при закладці його власного будинку, і всьому цьому він був самовидцем»⁷⁶.

Від одного з представників української відунської сім’ї, відаючих, в якій чаклунські традиції передаються з покоління в покоління протягом уже кількох століть, авторів цих рядків випало почути про стародавні прийоми шкідливої магії: «Брали два замовлені ножі і, повернувшись у бік, де жила людина, якій хотіли завдати шкоди, починали виконувати особливий чаклунський танок. Спочатку рухи були повільними, плавними, а потім навпаки — виконавець починав ”різати жертву” дуже швидкими і різкими рухами. Оскільки вважалося, що ножами чаклун перерізає те, що зараз прийнято називати енергетичними каналами, людина, якій робили шкоду, за місяць — два засихала, мов яблуко на сонці, — ставала дуже худю, шкіра морщилася і ставала дуже темною...»⁷⁷.

До речі, маніпуляції з ножами в танці (або в якомусь іншому магічному дійстві) були для українців вельми характерними. Є багато свідчень про те, що перед початком війн, походів, повстань тощо опришки, гайдамаки, запорожці освячували ножі та іншу холодну зброю. «Один з очевидців славнозвісної Коліївщини, німець Мітляр, котрий на той час проживав у Лисянці, розповідав своїм онукам, як застосовував характерництво Максим Залізник при штурмі Лисянки: ”Козаки, всі як є, вдарили ножами навхрест один з другим, отак підняли повище голови та й ударили навхрест ніж об ніж. Казав дідуньо, що ніхто не знав, для чого то воно, чи то в них була така присяга, чи то, може, знак, щоб зрадник польський відчинив браму, бо як тільки ото воно тими ножами похрестилися, забрызкали, то зараз брама до муру й відчинилася. Був зрадник. А як увійшли всі гайдамаки в мур, то там багато поляків й покаменіло, отако й диха й дивиться, а нічим не волода й не говорить...”. Цікаво, що тут в обряді перехрещення ножами, який викликав справжній психологічний шок

⁷⁶ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 29—31.

⁷⁷ Архів автора.

в оборонців Лисянки, використовували знамениті гайдамацькі ножі — колії, які до того ж були спеціально освячені:

''Проти ночі Маковія,
Як ножі святили''⁷⁸.

Ставлення до холодної зброї не тільки як до знаряддя, а й як до предметів, наділених магичною силою, відоме у різних народів віддавна. Слов'яни вірили, що за її допомогою можна навіть перемагати потойбічних істот⁷⁹. Як магичний предмет, різна холодна зброя застосовувалася в танці (який і сам по собі уже був магичним дійством) і в різних ритуалах та обрядах, пов'язаних з бойовим мистецтвом. При цьому її використовували не лише для впливу на людей, потойбічних істот і сили природи, а й для зовсім інших цілей. У цьому сенсі вельми цікавим виглядає обрядовий виклик на кулачний бій чи бій із холодною зброєю, який зустрічався у тверян: «Доволі характерним обрядовим викликом на бій, який був поширений майже повсюдно в області, було встромляння ножа в землю (якщо обряд на вулиці, і в матицю — якщо в хаті). Відбувалося це таким чином: наприкінці другого етапу обряду один з бійців, виконуючи бойовий танець під обрядовий награвш ''на задор'' з характерними приспівуваннями, наближався до того, кого він бажав бачити своїм суперником, і встромляв перед ним у землю свій ніж, після чого той виходив на обрядовий танок, який переростав в обрядовий бій»⁸⁰.

На думку Г. Базлова, який записав цей ритуальний обряд, у ньому відбито ідею злягання чоловічого (ніж) та жіночого (земля) начал, земного і небесного: «Цілком ясно, що чоловіче епічне начало ножа (кинджалу) пов'язане не стільки з конкретною людиною, скільки з образом космічного начала чоловіка-воїна. Тому сам боєць, що встромляє ніж, бере участь в акті містичного злягання начал лише номінально — постільки-поскільки. Це акт злягання небесного чоловічого духу і земного — жіночого: ''Небо — отець, Земля — мати, а ти трава, дозвожь себе рвати''. У результаті цього злягання, вочевидь, повинен народитися (переродитися, перетворитися) сам боєць або його суперник. Він входив в родство з Небесним Отцем і Земною Матір'ю і отримував від них силу й підтримку для епічного подвигу в чудесному світі; не випадково ж, потрапивши у халепу, богатирі просять силу у матінки — сирій землі, і сили одразу ''вдвічі прибуває''»⁸¹.

Щоправда, як показує український етнографічний матеріал, акт устромляння ножа в землю, окрім згаданого вище сакрального, між мати і зовсім інший — «заземлений» — сенс. У деяких районах Західної України діставання ножа з кишені або чобота і встромляння його в землю показувало майбутньому суперникові, що його викликають на чесний беззбройний поєдинок. Якщо ж той, кого викликали, не чинив так само і водночас не відмовлявся від герцю, то це означало, що він згоден битися, але не голіруч, а на ножах. Після цього вибір рішення — битися чи не битися — переходив уже до того, хто викликав: він витягав ножа із землі і, якщо погоджувався на збройну сутичку, то підносив його догори, а якщо ні, то ховав туди, звідки витяг перед викликом.

У цій же українській традиції ножового бою до ножа ставилися як до чогось живого, такого, що має свою волю і неймовірну магичну силу. Існувала навіть думка, що в деяких випадках не людина керує ножем у бою, а ніж людиною. А щоб людина могла користуватися магичною силою своєї зброї, щоб ця зброя стала цілковитою власністю бійця і навпаки — щоб боєць став власністю зброї (тобто щоб зброя і людина стали одним цілим), боєць повинен був увійти в особливий психічний стан — транс. І на допомогу в цій справі приходив знов-таки ж бойовий танець...

Подібні обряди були відомі і у інших народів. Приміром, даяки о. Борнео перед поєдинком провадять над зброєю певний ритуал: «Два паранги (рід меча) поклали навхрест із цією метою на землю. Обидва танцюристи були молодими людьми. <...> Хвилин двадцять

⁷⁸ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 28. (Тут згадується цитата з поеми Т. Шевченка «Гайдамаки».).

⁷⁹ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: «Международные отношения», 1999. Т. 2. С. 131—132.

⁸⁰ Базлов Г. Мифология оружия // Русский стиль: Боевые искусства. 1998. № 1. С. 22.

⁸¹ Базлов Г. Мифология оружия // Русский стиль: Боевые искусства. 1998. № 1. С. 23.

танцювали вони навколо мечей, потім нахилялися з наміром їх підняти і знову віддалялися, немовби вражені жахом; закінчили ж тим, що й справді підняли мечі і одразу ж схрестили, але з такою спритністю, котра зробила б честь будь-якому фехтмейстерові»⁸². А ось про індійських сікхів: «Зброя була в різних місцях розкладена на розстелених полотнах, і кожний ніханг (сікх-воїн. — Авт.), перш ніж узяти її, виконував перед нею воїнський обрядовий танець... Потім, преклонивши коліно і склавши долоні, він кланявся зброї і тільки після цього брав її і вступав у змагання»⁸³.

Наостанок можна додати, що у багатьох народів, у тому числі і у слов'ян, вояки танцювали не тільки перед битвами і походами, а й після них. Те ж саме чинили і змагуни після боротьби, кулачних і паличних боїв тощо. Це було засобом вияву радості після перемоги, фізичного і психологічного відпруження. Професор В. В. Козлов на цю тему пише так: «Як професійний психолог, я точно знаю, що найприродніший, найефективніший метод позбавлення від післястресових негативних емоцій — інтенсивне м'язове навантаження, яке нейтралізує, "спалює" фізіологічно активні речовини, що накопичилися під час стресу, і відводить "психосоматичний удар" по судинах і внутрішніх органах. У цьому розумінні ніщо не може зрівнятися з танцем. Екстатична культура була мудрою — танцюйте»⁸⁴.

ВІД ТАНЦЮ ЖУРАВЛЯ — ДО ГОПАКА

Коли ще сили природи панували над людиною і визначали її світогляд, вона відбивала цю залежність у своєму духовному житті і мистецтві. Кожен рід і кожне плем'я мало у тваринному царстві свого особистого заступника перед вищими силами — тотем. Через різноманітні обряди люди поклонялися йому і всій природі, просили допомоги, намагалися долучитися до таємничих життєтворчих сил оточуючого світу тощо. Усе це виражалося, зокрема, у магічних танцях, в яких імітувалися поведінка і рухи тварин і птахів.

Передусім танцюристи прагнули набути якостей своїх тотемних покровителів, і в тому числі в таких найважливіших для первісних часів сферах життєдіяльності, як полювання і війна. В одному з ініціальних обрядів давніх слов'ян чоловік зображав уночі на землі коло і розпалював у ньому багаття, на якому нагрівав посудину з наркотичною речовиною. Вдихаючи випари, він промовляв заклинання, в якому «викликав "духа сірого вовка" і прохав зробити його перевертнем "сильним і жорстоким", наділити "швидкістю лося", "пазурами ведмеда", "розумом лисиці", "силою бика", "очима кішки", "плавучістю риби", "нюхом собаки", "ненажерливістю свині"»⁸⁵.

Культ тварини і птаства на повну силу відбився в давніх бойових мистецтвах найрізноманітніших народів. Скажімо, у Китаї склався цілий напрям стилів бойових мистецтв «ушу», побудованих на імітації поведінки і рухів тотемних істот: «сянсіньцзянь» («кулак імітації і форми»), інша назва — «мошеньцзянь» («кулак наслідувальності», «кулак наслідування»). Розглядаючи ці стилі, відомий дослідник китайських бойових мистецтв А. А. Маслов пише: «Навчаючись у тварини, людина ніби переймає захований у ній природний імпульс, бере на себе, а отже, й передає учням стан незакаламученої природності, духовного злиття з природним началом світу. Винайдене людьми "культурне" замінюється у свідомості послідовників "звіриних стилів" на природне, яке завжди існувало і є рівним самому універсуму. Людина, оволодіваючи "формою і образом" тигра, змії, дракона, метелика, досягала природного розкріпачення і природної потуги тварини, яке (розкріпачення. — Авт.) символізувало свободу від рамок культури, перебування людини у своєму "первісному стані"...

Природа підказувала усе нові й нові форми, творячі якісь надобразні істоти, коли людина, з одного боку, не уподібнювалася, та й не бажала імітувати тварину. Мистецтво

⁸² Путешествие на остров Борнео // Всемирный путешественник. Санкт-Петербург. [Б. г.] Год 1. Т. 1. Вып. 18. С. 17—18.

⁸³ Гусева Н. Р. О сектах в сикхизме // Страны и народы Востока. Москва: «Наука», 1967. Вып. V.

⁸⁴ Козлов В. В. Психотехнологии изменённых состояний сознания. Личностный рост: Методы и техники. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. С. 297.

⁸⁵ Балушок В. Г. Инициации древних славян (попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение. Москва, 1993. № 4.

імітації є передусім ігровим мистецтвом, умінням з особливою обережністю знайти грань між універсалізмом природних начал і унікальністю особистості людини. <...>

На чому ж ґрунтується наслідування тварин? Уподібнення тваринам потребує повторення не тільки їхньої зовнішньої форми, скажімо, ведмежої ходи перевальцем або кумедних кривлянь мавпи, але й їхнього внутрішнього стану. В китайській традиції це пояснювалося як поєднання форми і безформного, що відповідали зовнішньому і внутрішньому началам у людині. Для цього бійці імітували навіть дихання тварин. <...>

Метаформа тварини, міцно входячи у свідомість бійця ушу, спочатку змінювала кінематику його рухів (це етап імітації, наслідування), а на вищих етапах — і манеру його мислення, світопереживання. Тут починався етап "переродження", відходу у природний стан. Тому боець не стільки наслідує природі, скільки знаходить в її мешканцях самого себе, передбачаючи в чужому русі безмежність власних можливостей...»⁸⁶.

Слов'яни, і з-поміж них українці, у своїх бойових мистецтвах не мали стилів, подібних до китайського «сянсіньцзюань», але все сказане Масловим у цілому є характерним і для нашої давньої культури, і в тому числі воїнської. Іншими словами, принципи повсюди однакові, але підходи до них різні в різних місцевостях. Образи тварин і птахів були відбиті у величезній кількості українських магічних обрядів, зокрема і танців. Важливим тотемним образом був символ чоловічого начала — журавель.

Це — з усякого погляду вельми цікавий птах. Він просто-таки невід'ємний від усієї української культури:

«Журавель часто зустрічається в народних казках та оповіданнях, де він зображується позитивним героєм, що не тільки тримає лад поміж птахами, а і вмє розважати їх жартівливими танцями. <...>

Ходять журавлі розміреним, повільним кроком, далеко заходять у воду, добре плавають, вправно і високо літають, а іноді й ширяють у небі, описуючи великі кола. Згадаймо народне прислів'я: "Як журавлі у небі!" Так кажуть про людину, що добре себе почуває на своєму становищі (паралеля: "Як вареник у маслі!").

Голос журавлів — гучний, пронизливий, і чути його далеко, а особливо навесні в тиху, безвітряну погоду. Іноді самих журавлів і не видно, бо летять вони дуже високо, але їхні голоси, як звуки велетенської вальторни, чути цілком виразно. Але журавлі рідко користуються своїм голосом. Мовчазність журавлів знайшла своє відображення в народній приповідці: "Не кричали журавлі, як з вирію летіли — не будуть же кричати, як і назад летітимуть". Проте журавлі, хоч і рідко, все ж кричать, і їхній крик у народному віруванні має спеціальне значення: навесні журавлиний крик віщує тепло, а восени — ранню зиму.

Журавлі — розумні і відважні птахи. Вони діяльні з самого ранку і до пізнього вечора. Кілька ранішніх годин журавлі здобувають поживу — комах, черваків, дрібну рибу, а також бруньки дерев, насіння бур'янів, ягоди і навіть коріння. Після поживи розважаються. Журавлі цілком свідомо організують свої власні розваги. У веселому настрої журавель танцює: він весело підстрибує, робить жартівливі рухи, приймає комічні пози. Збирає тріски або камінці з землі, підкидає їх, на лету ловить і знову кидає — як це звичайно роблять діти з м'ячем. Ця особливість журавля відбилася в українському фольклорі, а особливо в жартівливих піснях і танцях. Наприклад:

"Журав грає, журав грає,
Журавочка скаче...».

Про жартівливий танець "журавель" згадує Іван Котляревський в "Енеїді":

"Тут інші журавля скакали,
А хто од дудочки потів"...

Журавлі належать до тих птахів, що їх гнізда, за народним віруванням, руйнувати гріх: "У нас говорили, що журавель — небесна птиця, і хто зруйнує його гніздо, того Бог покарає"»⁸⁷.

⁸⁶ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: Духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1994. С. 286—287.

⁸⁷ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 1. С. 261—264.

Ми свідомо навели таку розлогу цитату, бо подані в ній спостереження над енергійно-молодецькою, життєрадісною поведінкою журавля виявляють цілком очевидні аналогії і паралелі зі способом життя, звичаями і вдачею запорізьких козаків. Можна навіть сказати, що багато в чому журавель і запорожець — це один життєдіяльно-психологічний тип, один образ, тільки, зрозуміло, кожен на своєму біологічному рівні. Недаремно ж у народі козацьке життя порівнюють із журавлиним («життя козака журавлине», «козацьке життя — журавлине життя»), а Січ — із журавлиним гніздом.

Деякі дослідники на основі історично-етнологічних джерел припускають, що журавель був одним з найголовніших символів бойового танцю козаків — гопака. Так це чи ні, особисто я, автор даного допису, напевне сказати не можу. Але слід зважити на те, що «аналіз рухів сучасного гопака вказує на схожість основних рухів з "біомеханікою" рухів великих птахів: журавля, яструба, орла тощо. Деякі рухи через товщу століть донесли до нас свою первозданну назву. Так, знаходимо назви в сучасному гопаку "журавель", "голубець", "яструб". Важливим фактом, на наш погляд, є те, що рухи танцюриста в цих танцювальних частинах гопака неодмінно наслідують і символізують рухи крил птахів.

І. Лебедєв вказує, що, наприклад, журавель здавна був бажаним сусідом слов'янських поселень, а наші прашури з притаманним їм культом природи добре знали звички цього птаха. Тому є не дивно, що основна частина особливостей біомеханіки рухів журавля лягла в основу української психофізичної системи вдосконалення людини»⁸⁸.

Гадається, у твердженні про те, що журавель був одним із головних персонажів змістовно-стилістичного наповнення хореографії гопака, усе-таки є своя рація. Бо ж, як наголошувалося вище, усе мистецтво первісної людини вийшло з наслідування природи в усіх її проява, а потім було закріплене, застилізоване і остаточно оформлене в таких, зокрема, мистецько-прикладних видах, як бойовий танець. Відбиваючи в обрядах і тих же танцях свою життєдіяльність, предки передусім брали приклад із способу існування тотемних тварин і птахів. У мисливській і воєнній магії і відповідному мистецтві, звісно, в першу чергу наслідувалися й імітувалися риси і ознаки хижаків — їхня безжальна смертельно-переможна сила, спритність, підступність тощо (недаремно ж у духовній сфері войовничих скіфів панував славетний «звіриний стиль», головними, якщо так можна висловитися, образами і героями якого виступали лев'ячі, вовчі, орлині пазурі, ікла і дзьоби). Отим-то зрозуміло, що нинішній гопак просто не міг не зберегти певні — зараз уже, можливо, багато в чому для нас навіть і незрозумілі, — відгомони тотемно-тваринної стилістики, закладеної колись до його первісного українського, арійського прототипу...

З огляду на сказане виникає таке цікаве запитання. Гопак — воєнний танець, отож у числі його, сказати б так, засадничих тотемно - ідеологічних персонажів повинні були б виступати передусім хижаки. А до чого ж тут тоді журавель — аж ніяк не хижий птах? Чому він так шанувався у даному випадку? Відповідь, гадається, треба шукати в особливостях українського менталітету. Козаки, звісно, були безжальними до ворогів вояками, але як гедоністично налаштовані українці (а гедонізм і сибаритство є нашою загальновідомою етнічною рисою) вони любили життя в усіх його проявах. Оця життєлюбність «заважала» їм бути безтямно жорстокими похмурими вбивцями і грабіжниками на кшталт норманів, монголів та інших подібних «героїв» історії, які усе буквально знищували на своєму шляху. У ставленні до життя з його насолодами і цікавинками запорожець дуже часто — це скоріше навіть не войовник, не нападник, а непосидючий авантюрист, шибайголова, веселун і гуляка, який, нагадаємо, навіть до кривавих і смертельно небезпечних походів ставився як до своєрідної гри і забави. У скіфському «звіриному стилі» суціль панують т. зв. «сцени терзання» (лев шматує оленя тощо). Запорожець же дивився на світ і «правду буття» не так

⁸⁸ Приступа С. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури. Львів: «Троян», 1991. Ч. 1. С. 23. Цікаво відзначити, що танці, побудовані на імітуванні поведінки і рухів журавля, зустрічалися і в інших народів Європи. Приміром, у гелленів: «Плутарх розповідає про танець Геранос (журавель), який був запроваджений Тесеєм в Делосі і який делосці ще виконували в його (Плутарха. — Авт.) часи (кінець I — початок II століття н. е.). Це "танець, де в ритмі виконувалися заплутані фігури, потім учасники ставали у звичайному порядку, наслідуючи заплутаним ходам і закрутам лабіринту". Лабіринт... А до чого тут журавель? Очевидно, бійці наслідували рухам цього птаха, то нахилиючись і присідаючи навпочіпки, то витягуючись догори на весь зріст» (Мишенів С. В. История фехтования: На пути к вершине. Санкт-Петербург: «Атон», 1999. С. 35—36).

похмуро і кровожерно. Вочевидь, йому до душі були ближчі не люті вбивці – а енергійний, невгамовний, молодецьки-життєлюбний журавель, і й у важкій боротьбі за життя знаходить час, щоб порадіти сонячному дневі і безтурботно потанцювати... Ну й, нарешті, січовик, усе життя якого спливало в походах (у кожний з яких він вирушав як в останню путь, не знаючи, чи повернеться додому), не міг не відчутти чогось такого близького в отих славетних і оспіваних у піснях величавих осінніх журавлиних мандрівках у вирій — із тужливо-прощальним криком із піднебесся...

Наостанок слід було б зауважити, що імітація в танцях рухів тварин і птахів не передбачала, сказати б так, буквального копіювання. Боєць не ототожнював себе цілком з тотемною істотою, не прагнув до найменших деталей зобразити її у своєму мистецькому виконанні. Головне тут було виразити ідею, відбити в магічному обряді, зокрема й танці, необхідні воякові життєдіяльні якості тваринно-пташиних заступників. У гопаку та інших бойових танцях і мистецтвах українців (та інших, звісно, народів, що й досі добре видно, приміром, у китайців, лаосців, в'єтнамців, північноамериканських індіанців, аборигенів Сибіру та ін.) за основу бралось не ретельне відтворення, а лише уподібнення. Боєць-танцюрист мистецькими засобами зображував у *застилізовано-асоціативній* формі, як казали козаки, «журавлиний крик», «кінський біг» тощо. Автор «Заповідей Перунових» повчав: «Білкою по дереву скачи, хижим вовком чатуй, наче рись, напади, наче орел, вчепись ворогові в душу». Але ж, звісно, тут не малося на увазі, щоб вояк і справді стрибав із гілки на гілку, наче якийсь там гризун. Головний сенс «Заповідей» — художньо-ідейний образ необхідних бійцеві якостей і професійних прийомів, що їх можна і треба наслідувати у вигляді еталонних зразків з арсеналу життєдіяльності тваринного царства...

3. КУЛАЧНИЙ БІЙ

Віддавна у багатьох народів великою популярністю користувався кулачний бій — вид беззбройного рукопашного єдиноборства з різноманітними ударами руками, а деколи також і ногами. Добре знанням це змагально-бойове мистецтво було і серед предків українців, про що свідчать, зокрема, археологічні матеріали, літописи, пам'ятки усної народної творчості, описи закордонних мандрівників...

Тривалий час, значною мірою під впливом вітчизняних етнографів, вважалося, що кулачний бій в Україні практикувався тільки на Лівобережжі⁸⁹. Звідси випливала непоодинокі думка, що його до нас занесли росіяни. Але це не так. Передусім треба зауважити, що географія поширення цього різновиду традиційної бойової та змагальної культури в Україні далеко не обмежувалася Лівобережжям. Проведення в минулому кулачних поєдинків засвідчене в Гуцульщині⁹⁰, Галичині⁹¹, на Поділлі⁹², в Керчі⁹³, на Харківщині⁹⁴, у Херсоні⁹⁵, на Полтавщині⁹⁶, в Буковині⁹⁷, у Києві⁹⁸, на Чернігівщині⁹⁹ тощо. Окрім того, традиція провадити під час свят такі поєдинки довго зберігалася в українського населення інших держав, приміром, у тій же Росії: на Кубані¹⁰⁰, у Ставропольському краї¹⁰¹,

⁸⁹ Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К.: «Наукова думка», 1978. С. 116—118; Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. К.: «Либідь», 1994. С. 191.

⁹⁰ Шухевич Б. Гуцульщина. Львів, 1902. Ч. 3. С. 31; Горбунов Б. В. Народные виды спортивной борьбы в традиционно-бытовой культуре восточных славян XIX — нач. XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1990.

⁹¹ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Вип. 1 // Етнографічний збірник. Львів, 1901. Т. X. С. 31; Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 270—271.

⁹² Лебедев И. В. Из истории записной книжки // Геркулес. Санкт-Петербург, 1914. № 1. С. 104.

⁹³ Новосёлов Н. П. Физическая культура в период русской революции 1905—1907 гг. // Очерки по истории физической культуры: Сб. трудов. Москва: «Физкультура и спорт». Вип. 5. 1950. С. 70.

⁹⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Харьков, 1912. Т. 2. С. 954—956.

⁹⁵ Боричевский И. Кулачный бой // Геркулес. № 13. С. 6.

⁹⁶ Борзаковский П. Майские рекреации в бурсе (Из воспоминаний) // Киевская старина. К., 1896, май. Г. 15. Т. LIII. С. 192.

⁹⁷ Архів автора.

⁹⁸ Григор'єв Г. У старому Києві: Спогади. К.: «Радянський письменник», 1961. С. 29—30.

⁹⁹ Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. XVIII. С. 128, 130.

¹⁰⁰ Передельский Е. Станица Темижбекская и песни, поющиеся в ней // Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1883. Вип. 3. С. 35—36; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, 1991; Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 248.

на Воронежчині¹⁰²; є згадки про улаштування боїв за правилами українськими переселенцями у Сибіру, в Казахстані і Киргізії т. д.

Відомі випадки, коли місцеві традиції кулачних боїв запозичували представники інших народів, які мешкали на території України, наприклад, румуни, росіяни. Б. В. Горбунов пише: «На півдні Росії переважно при таких же, як і в центральній смузі, часових рамках існувала сильна черезполосиця у строках максимуму боїв: в одних місцях він припадав на Масляну, в інших — на Різдво. Тут, вочевидь, виявлявся сильний вплив українських традицій. В українців кулачні бої відбувалися, як правило, взимку і закінчувалися на Масляну, досягаючи яскраво вираженого піку в різдвяні свята. Повідомлення про літні бої в українців дуже рідкі...»¹⁰³.

З огляду на все сказане можна сміливо твердити, що кулачний бій наші предки у росіян не запозичували. Цей різновид змагального мистецтва є не тільки українською, а й загальною для майже всіх (східних, західних, південних) слов'ян самобутньою національною традицією. У білорусів вона називалася «кулачная бойка», у росіян — «кулачный бой»¹⁰⁴, у словаків — «bit'sa pästmi», «pästny zapas», у чехів — «přestní boj», у сербів та чорногорців — «песничанье», «шаканье», у хорватів — «šakanje»¹⁰⁵. Що ж до Лівобережжя України, то там відбулося не запозичення, а злиття, взаємозбагачення місцевих та російських традицій.

Традиційний кулачний бій у нас мав такі загальноукраїнські та регіональні назви: «навкулачки», «кулачний бій», «на кулаки», «кулачки», «бій», «бійка», «бойка», «бойовище», «кундосиця». Сутички звичайно провадилися під час календарних свят від Різдва аж до Масляної, у багатьох місцевостях — також і на вихідні дні, а у великих містах, приміром, у Києві, — і під час світських свят¹⁰⁶. Участь у боях брали чоловіки усіх вікових категорій — від малих хлопчаків і парубків до сивобородих дідуганів. «Бувало оце такий старий чоловік буде, як я, — то бороду в зуби та й пішов гуляти з кулаками; та часом старий б'ється ще ліпше молодого»¹⁰⁷. «До нашого діда грище ходило. Парубки наймають музику, на Різдвяних праздниках ідуть на Сулу і кричать на висачківців: "Ану виходьте". Ті виходять та як зачнуть кулачитися, хахлацькі рукавиці понадягають та збігаються. <...> А у нашого діда юпка (вид одягу — Авт.) латана, він мов у подушці, як ударить висачківський чоловік, та не дошкуля»¹⁰⁸.

Великою пошаною кулачний бій користувався у запорізьких козаків. У своїх спогадах французький військовий інженер де Боплан, який у першій половині XVII ст. перебував на службі у польського короля і, працюючи на Подніпров'ї, добре ознайомився з життям українців, писав, що у святкові дні запорожці часто розважалися єдиноборствами навкулачки. Князь, інженер-поручик С. Мишецький, який з 1736 по 1740 р. перебував у Січі, згадував: «Ещё ж имеется у них такое обыкновение, что в Воскресные дни и праздники Господские, с вечера, производят между собою преежестокый, многолюдственный кулачный бой, разделясь куренями, яко вышними и нижними; и от оного кулачного боя происходят у них великие драки, и бывают смертельные убийства»¹⁰⁹. Цю ж тезу підтверджувала і відомий український дореволюційний історик Олександра Єфименко: «Дуже поважалася у них сила, і вони думають, що для їх куреня велика честь, якщо на кулачному бою їм вдасться побити інший курінь. Коли не було війни, козаки постійно розважалися в свята кулачними боями.

¹⁰¹ Рябых Н. Село Новогеоргиевское (Терновка) Ставропольской губернии и уезда // Сб. материалов для описания местностей и племён Кавказа. 1897. Вып. 23; Семилуцкий А. Село Покойное, Ставропольской губернии, Новоигорьевского уезда // Сб. материалов для описания местностей и племён Кавказа. 1897. Вып. 23. С. 351; Невская Т. А. Общественный быт русского и украинского крестьянства Ставропольской губернии в XIX — нач. XX в. // Проблемы общественной жизни и быта народов Северного Кавказа в дореволюционный период. Ставрополь, 1985. С. 16—17.

¹⁰² Каландрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 247.

¹⁰³ Горбунов Б. В. Мужские состязательные игры в контексте традиционно-бытовой культуры русского народа // Традиционные формы досуга: история и современность. Москва, 1994. С. 122.

¹⁰⁴ Докладніше про білоруську та російську традиції кулачних боїв див. у моїй книжці «Воинские традиции народов Евразии» (Минск: "Харвест"; Москва: "АСТ", 2002).

¹⁰⁵ Про кулачні бої західно- та південнослов'янських народів можна буде прочитати в моїй книжці, яка має робочу назву «Боевые искусства Европы» і зараз уже готова до друку.

¹⁰⁶ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 360—361.

¹⁰⁷ Цит. за: Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1. С. 107.

¹⁰⁸ Цит. за: Каландрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 248.

¹⁰⁹ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 52—53.

Почнуть діло жартома, сили пробують, а закінчується часто тим, що інколи славного молодця як мертвого додому тягнуть. Буває і так, що все військо, всі 38 куренів, розділяться на два табори, в одному верхні, в іншому нижні курені, і почалася веремія»¹¹⁰.

Як пише Т. Каляндрук, «нерідко навіть духовенство, котре повинне було викорінювати кулачки, саме брало участь у цих змаганнях: "У Снітині парафія з парафією зчіпались. Отець Василь Кузьминський бачить у вікно, що повз його біжить лучанин Макуха, та й каже: "Коли б мої літа вернулись, я б його свиснув!" А попович стоїть, каже: "Позвольте мені, батюшка!" "Ступай", — каже отець Василь. Попович передівсь у просту одежу, а Макуха навпроти біжить, так той у бік як шеменив Макуху, той і упав". "Літ сто тому назад, кажуть, і піп стояв за Назарців та за Гаврилків, — підпережеться в кожушанці і йде; підв'яже платочком бороду та тоді — ну битися. І його не минали..."»¹¹¹. Особливу пікантність цій ситуації надавало те, що духовенство виступало проти кулачних боїв і намагалося заборонити їх. Але, як бачимо, часом навіть і серед священників азарт і спокуса брали гору...

В українській змагально-бойовій культурі існувало кілька основних видів традиційного кулачного бою, кожен з яких відрізнявся від інших своїми правилами, особливостями організації поєдинків і тактичними прийомами: це поєдинок «сам на сам», «лава на лаву» — битви двох команд, і «загальний бій», в котрому при великій кількості учасників кожний із бійців бився тільки за себе, а не за команду як це в бою «лава на лаву».

«Сам на сам» (по-іншому: «один на одного», «бій поодиноці», «герць», «двобій») — вид традиційного кулачного бою являючий собою поєдинок двох бійців один проти одного. Він відбувався так — маючи бажання позмагатися і випробувати свою силу (чи з якихось інших причин), хлопець, парубок або чоловік робив комусь виклик. Виклики були звичайні й ритуальні. Звичайні були більш характерні для буденних ситуацій і рідко вживалися під час святкових забав. Скажімо, випадково зустрівшись десь на вулиці, за селом тощо бажачий позмагатися навкулачки міг сказати:

«— Здоров, брате!

— Здоров!

— А давай навкулачки!

— Давай! (і в ту ж мить- Авт.) той того в груди, а той того»¹¹².

Бувало й так, що боєць підходив до обраного суперника і промовляв: «Давай поб'ємося!», «Давай хто кого!» тощо, або під'юджував і провокував такими, приміром, словами: «Диви! На тебе дівчата дивляться. Як не будеш битися, будуть думати, що як у бійці не можеш, то й у ліжку з тебе нічого буде взяти!» Часом навіть давав потиличника, штурхав у груди, смикав за одежу тощо. Дуже часто для успіху персонального виклику було досить скинути з голови суперника шапку¹¹³, після чого усякий поважаючи себе парубок або одружений чоловік просто не міг відмовитися битися¹¹⁴. Під час змагань траплялося і так, що хтось виходив зі своєї групи парубків, односельчан і т. д. або входив в утворене присутніми коло і пропонував побитися з ним будь-кому з бажачих. Бувало й так, що й звичайна розмова між чоловіками перейшовши в словесну перепалку ставала приводом до поєдинку «сам на сам». Показовим в останньому випадку з'являється бій із відомого «Тараса Бульби» М.В. Гоголя :

«- Не смейся, не смейся, батьку! — сказав наконец старший из них.

- Смотри ты, какой пышный! А отчего ж бы не смеяться?< ... >

- Да хоть и батька. За обиду не посмотрю и не уважу никого.

¹¹⁰ Цит. за: Завацький В. І., Цюсь А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. Луцьк: «Надстир'я», 1994. С. 27—28.

¹¹¹ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003.. С. 268.

¹¹² Кулиш П. Записки о Южной Руси.-Т.ІСПБ., 1856. С. 107.

¹¹³ Архів автора.

¹¹⁴ Ще у 19 ст. Українські чоловіки майже ніколи в будь- яку пору року не виходили з дому без головного убору, який вказував на соціальний статус людини в громаді. Отож наруга над шапкою сприймалася як тяжка образа особи і всієї її родини. Збити або скинути з чоловіка головний убір і таким чином гарантувати прийняття виклику було характерним для багатьох народів світу. Про цей звичай у народів Кавказу і Середньої Азії див. у моїй книжці «Воинские традиции народов Евразии».

- Как же хочешь ты сомною биться? Разве на кулаки?
- Да уж на чём бы то нибыло.
- Ну, давай на кулаки!- говорил Тарас Бульба, засучив рукава,- посмотрю я, что за человек ты в кулаке!

И отец с сыном, вместо приветствия после давней отлучки, начали насаживать друг другу тумак и в бока, и в поясицу, и в грудь, то отступая и оглядываясь, то вновь наступая.»¹¹⁵.

У ритуальному ж виклику елемент імпровізації зводився до мінімуму. Слова, фрази, рухи, а деколи навіть і міміка мали чітко регламентований характер. Наприклад, у деяких громадах парубків кулачний бій грав роль іспиту під час прийняття до неї парубчаків (до речі, іспит бійкою був характерним для молодіжних об'єднань майже всіх слов'янських народів). Отож парубчак-претендент брав добрий могорич і йшов до отамана громади, а той казав йому: «Можеш увійти, якщо відчиниш двері». Потім отаман викликав когось із членів свого гурту, котрий заявляв хлопцеві: «Я ключ від цих дверей». Після цього претендент і повноправний член громади — парубок — зчиняли справжню бійку, в якій важливою була не перемога парубчаків, а його поведінка. Боязких парубки до себе не брали.

Частиною ритуального виклику на поєдинок могли бути танцювальні рухи, благословіння з боку літньої людини, дівчини, парубоцької громади, родини тощо. Відповідно до місцевих традицій бійці перед початком сутички хрестилися, цілували землю, цілували один одного, ручкалися або обіймалися.

Вельми цікаво і пишнотворно виклик і бій «сам на сам» описано в «Енеїді» І. Котляревського:

«Аж ось прийшов і перебієць,
 Убраний так, як компанієць,
 І звався молодець Дарес;
 На кулаки став викликати
 І перебійця визивати,
 Кричав, опарений мов пес:
 "Гей, хто зо мною вийде битись,
 Покуштовати стусанів?
 Мазкою хоче хто умитись?
 Кому не жаль своїх зубів?
 А нуте, нуте, йдіте швидше
 Сюди на кулаки лиш ближче!
 Я бебехів вам надсаджу;
 На очі вставлю окуляри,
 Сюди, поганці-бакаляри!
 Я всякому лоб розміжжу" ...
 Прийшов Ентелл перед Дареса,
 Сказав йому на сміх: "Гай-гай!
 Ховайсь, проклята неотеса,
 Зарання відсіль утікай;
 Я роздавлю тебе, як жабу,
 Зітру, зімну, мороз як бабу" ...
 На землю шапку положивши,
 По локоть руки засукав
 І, цупко кулаки стуливши,
 Дареса битись визивав».

Бійці гамселили один одного, аж поки один із них не падав долу або сам не визнавав

¹¹⁵ Гоголь Н.В. Вечера на хуторі близ Диканьки; Миргород.- Минск: Народная асвета, 1980. С. 186- 187

себе переможеним: «Бились кулаками, злісно, з азартом, кожний намагався як можна сильніше ударити свого супротивника, так, щоб він не підоймився.»¹¹⁶

У деяких місцевостях билися, як і в традиційній українській боротьбі, «до трьох падінь». Основними правилами були: «лежачого не б'ють» або «лежачого не займати» (зустрічалося повсюдно; у Снітині існувало правило «по пиці і по ногах не можна бити, а {можна} по ребрах і під груди»¹¹⁷). Окрім того, в багатьох регіонах дозволялося битися тільки «до руди», «до мазки» (тобто до першої крові), заборонялося бити із-за спини, нижче поясу і в шию, лізти пальцями в очі. Деінде виходили на поєдинок обов'язково в рукавицях, а деінде, навпаки, обов'язково голіруч («щоб ніхто не міг камінчика взяти в руку»). Дуже добре деякі із цих і інші правила яких притримувалися кулачні бійці, а також психологічну атмосферу поєдинку «сам на сам» показав Юрій Логвин у своєму літературному творі „Сліди на плинфі”, уривок з якого ми й подаємо:

«Між боротьбою та навкулачними боями була перерва, бо радились між собою староста, його помічники та мечник Верхнього Міста, чи зводити тільки за вагою та зростом, чи як завжди - хто кого побажає, той і викликає. Поки йшла рада, дядько Півень протиснувся через натовп до малого.<...>

- Зараз ось почнуть навкулачні бої і я почну перший.

- Ти стомився. Тебе он як вдарив варяг об землю. Ти пропадеш!

- Нічого! Я помолився Богородиці. Вона мене не видасть. Битимусь!

- А як же застава? Що поставиш супроти?

- Ой боже! Що ж мені ставити? - Півень в розпачі схопився за голову. - О! Я поставлю лук і стріли печеніга.

- А хіба речі ставлять? Я все бачу, що ставлять гроші або прикраси...

Дядько послав малого до істобки по лук і стріли. Хлопчик скочив на землю і щосили потяг румака за вузду.

- Не поспішай! Я ще раз піду до храму і помолюсь...

<...>Але як повернувся з конем на своє місце під паркан, то навкулачні бійці, добрі молодці, вже гамселили один одного, що було сили. А що далі - на таці срібла ставало все більше. Коли з храму прийшов дядько, застава вже була в три монети від голови. Півень вихопив у хлопчика зброю і кинувся до рядів, де сиділи лихварі та міняли. По його роз'юшеному і збудженому вигляді вони без напруги зрозуміли, що йому конче потрібні гроші. І не давали за добру зброю більше трьох монет. А зброя була найкращої саркельської роботи. Та дядько і цим трьом потертим кружальцям металу був страшенно радий.

Півень ступив у коло, де змагались бійці. Якраз під валом, де не була земля мощена колодами. Якщо на мощений хідник збити людину, то з неї може й душа вилетіти. Ой як добре, що дядько встиг із своїми трьома монетами. Ще б трохи, і довелося б шаблю продавати. Півень по одній поклав по монеті на тацю базарного старости. Натяг на тім'я свого клобука, відкасає рукава та тугіше підтягнув пояса. Проти нього був один із гончарів, чоловік, що, певно, полюбляв кулачні бої, бо носа мав стовченого, звернутого набік. Вищий на голову за Півня, у плечах не такий широкий, та руки м'язисті, довгі, а кулаки просто, як молоти.

Гончар перший пішов на дядька, розвернувся, замахнувся на всю силу правиці. Півень назустріч йому зробив два маленьких кроки швидких, прихилив голову. І рука гончарева збила тільки шапку з голови Півня. Водночас дядько вдарив гончара в підборіддя. Гончар похитнувся. Дядько додав йому лівицею під бока, потім правицею знов у підборіддя. Гончар сів на землю. Очманіло крутив головою. Півень стояв над ним і чекав, поки гончар підведеться. Не підводився. Дядько взяв його під пахви і поволік під схил валу та й посадовив там. Дядько частину грошей згріб з таці і сказав, що другу половину ставить у

¹¹⁶ Невская Т. А. Общественный быт русского и украинского крестьянства Ставропольской губернии в XIX — нач. XX в. // Проблемы общественной жизни и быта народов Северного Кавказа в дореволюционный период. - Ставрополь, 1985. С. 16—17.

¹¹⁷ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 247.

заставу. Проти нього вийшов один з княжих конюхів. Поклав одну важку монету проти дядькової купи. Не попер необачно на Півня, як то зробив гончар. Але все ходив навколо дядька і все перед себе лівою розмахував. Це щоб дядько на його довгу руку наштотхнувся. А за тим щоб врізати правицею чи в груди, чи в лице. Дядько метнувся вперед. І конюх певно подумав, що він його вдарить. Розмахнувся на повну силу правою. Та Півень відскочив набік і знизу, з усієї сили вдарив конюха по щелепі. Конюх опустив руки, навіть пальці розтис.

- Хто інший вийде? - Спитав дядько.

Та конюх хрипко видобув із себе.

- Я ставлю ще одну монету. Похитуючись, підійшов до таці і кинув на неї важку срібну монету. І цього разу він кинувся вперед, прикривши себе напівзігнутими руками. Кружив навколо Півня і намагався застигнути його зненацька і щосили вдарити. Та дядько був прудкіший. Підловив конюха, коли той широко розмахнувся. З щосили вдарив конюха в підбер'я. Удар завалив конюха на коліна. Нахилився вперед і, щоб не впасти обличчям на землю, обперся обома кулаками. На нього напала гикавка. Та все ж він якось звівся і зігнувшись, тримаючись за боки, пішов з кола. Ті княжі конюхи, що були з кулачним бійцем, загорлали.

- Він ударив його нижче пояса! - Проти правил, проти правил!!!

Півень бігцем до старости.

- Заверни його! Нехай він задер сорочку! Тоді всі побачать! Я не бив нижче пояса! А конюхи закричали, що це ганьба, заголювати при всіх людину! Роз'юшений Півень підскочив до конюхів і заволав:

- Нехай подивиться один лише староста!!! Але конюхи не схотіли нічого такого робити і відвели свого товариша до конюшень. Виступив варяг, знімаючи із шиї гривну і обережно кладучи на тацю.

- Б'ємося до крові... До третьої крові.

А дядько Півень, згяряча забувши, що йому потовкли носа і розбили губу, погодився і висипав проти гривни всі свої монети. Вони стояли один проти одного. Найнижчий стрілець і найбільший богатир із княжих найманців. Один роз'юшений, необачний у своїй затятості. А другий спокійний, впевнений у тому, що поставив надійну пастку супротивникові. Люди замовкли, бо Півнева перемога над іншими бійцями здавалась їм чимось неймовірним, якоюсь чаклунською справою. Дядьковій прудкості, вправності і відвазі не співчували. Так само, як не співчували вони і чужинцеві. Бійці кружляли один навколо одного. Тільки варяг кидався на дядька Півня, як той блискавично відскакував назад, як лісовий кіт. Тільки Півень кидався на варяга, як варяг миттю виставляв руку. Дядькові удари не досягали ні голови, ні тулуба варяга. Всі удари попадали по руках варяга. А ще до всього дядько так ударив по лівій варягу, що розбив собі в кров пальці. Сурмач задудів і оповістив всіх охочих до забав.

- Перша кров! Перша кров! Усі бачили?! І зробив різу на своєму посохові. Дядько від подібної халепи так роз'юшився, що не встиг варяг і мигнути, як він підскочив угору і заліпив кулаком по губах. Бризнула кров на льняну сорочку. Сурмач засурмив і поставив різу на стороні варяга.

- Перша кров! У варяга перша кров! Тепер варяг не розмахував рукою, а намагався вдарити знизу вгору. І таки зачепив. Розбита губа закровила.

- Друга кров!!! - Загорлали в натовпі. Півень підстрибнув і вдарив варяга кулаком, наче ножем утяв. Червона, обпечена сонцем шкіра на вилиці трісла і кров бризнула на плече. Поки дядько Півень відходив назад, варяг раптом ожив. Наче запалився якимось вогнем. Наздогнав Півня на відступі і зачепив по носові. Розбитий в боротьбі ніс не витримав і легкого удару. Кров полилась на груди.

- Третя кров! - Заволав сурмач. - Варяг переміг! Але поки він встиг засурмити в сурму, Півень розмахнувся, як усі, на повну відкриту руку і вгатив варяга кулаком у черево. Варяг зігнувся навпіл, затискаючи пальцями своє черево. Він, напівзігнутий, підчапав до таці

і зішкріб із неї все собі в капшук. А дядькові Півневі знов довелося іти через Подільську Брану до водограю і обмивати своє спотворене, розпухле лице»¹¹⁸.

Іноді якихось правил неможливо було дотримуватись — це коли билися «на темні очі», «наосліп». Такі бої траплялися між парубками за отаманство у своїй громаді, через дівчину, а то і просто через надмірний гонор. У таких випадках бійці вночі зачинялися удвох у неосвітленій хаті або корчмі чи йшли у ліс і там «виловлювали» один одного, щоб як слід вдарити.

Бій «сам на сам» мав декілька різновидів. В одному з них суперники, домовившись між собою, кому починати, по черзі завдавали один одному ударів — по одному або аж по три поспіль. В залежності від місцевих правил кулачного бою били тільки в лице або тільки в груди, а то й в будь-яке місце не нижче поясу. Той, хто приймав удари, стояв з опущеними руками або затуляв ними заздалегідь обумовлені частини свого тіла. Ухилятися від ударів або відбивати їх він не мав права: «Хлопці не завжди на кулачну мордували один одного, як скажені (шалені — Авт.). Деколи, щоб не наробити біди — не покалічити себе й іншого, а також, щоб не хвилювати соїх батьків синивою під очима чи набухлим що грушка носом, домовлялися «на один удар». Як була малою, сама таке бачила ... (приблизно на початку 1920-х років. — Авт.)

Спочатку вони (бійці.-Авт.) кидали вверх свої шапки, чия падала на землю останньою, той набував право бити в груди першим. Другий же, ставав лицем до нього з трошки розведеними в боки руками і давав згоду на удар. Після цього перший бив що мав сили. Якщо отримавший удар не падав на землю і сила не залишала його, то тепер бив він»¹¹⁹.

Деколи в таких поєдинках значне місце відводилось третьому учаснику. Його головною задачею було вчасно стати між бійцями, коли цього вимагала ситуація. Іншими словами, третій учасник грав роль охоронця, котрий спостерігав за тим, щоб чесний бій з по черешним нанесенням ударів не перейшов у звичайну бійку чи у справжній кулачний поєдинок, якщо про це не було попередньої домовленості. Цікаво, що охоронцем могла бути не тільки людина, а й щось інше. Наприклад, у російських Тамбовської області, згідно дослідженням Тедорадзе А. С., кулачники билися «через деревину (колоду)» (рус. «через бревно») ¹²⁰. У деяких народів Африки, як-то, наприклад, у ланго (Уганда, в р – ні о. Кьога), через колоду билися навіть палицями¹²¹

Про цей різновид в українців відомо дуже мало, більш поширеним він був у росіян, котрі називають його «бой чередом», «бой через черту», «на удар»¹²². Але усна народна творчість доводить, що в далекому минулому наші предки їх не цуралися:

«— Ну, а як же ви будете мене воювать? Чи шаблями та піками будете мене колоти, чи як? У мене ніякої зброї нема; у мене тільки кулаки. Мене ваші шаблі і піки не візьмуть, позагинаються. А чи не хочете і ви на кулаки?

— Ми — як ти скажеш. Як на кулаки, так і на кулаки, ми згодні.

— Ну, давайте. Складіть свою зброю на землю, коней попускайте, а ти, восьмий, стій на коні, дивись на нашу битву, ти будеш за свідка і будеш багатирям розказувати, що такі-то набігли у степу Буха Копитовича — сьомий рік йому пішов, — а він з ними став воюватися.

Поскладали вони свою зброю, підходять до нього і кажуть:

— Хто ж буде починать? Ми до тебе приїхали, як у гості, так ти і починай, Бух Копитович, випробовуй перше ти нас!

— Як же ви згодні? Так, як ви тепер стоїте, чи, може, ви станете один проти одного? І як вас бити — чи в груди, чи в плечі?

— Як знаєш!

— Ні, мені по грудях жалко, розіб'ю, бува, груди, я буду бити у плечі.

¹¹⁸ Логвин Ю. Сліди на плинфі. — <http://ipages.ru/download.php?id=22519>

¹¹⁹ Записано в Сокирянському р. Чернівецької області.

¹²⁰ Тедорадзе А. С. Русские рукопашные состязания как явление социальной истории аграрного общества Тамбовская губерния, вторая половина XIX - первая половина XX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тамбов, 2002.

¹²¹ Driberg J. H. The Lango. — London, 1923. p. 106 – 107, 244 – 245.

¹²² Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ». 2002. С. 24—26.

І стали вони в один ряд усі, в один бік.

— Ану, — кажуть, — нехай Бух Копитович пробує богатирської сили.

Розмахнув він свій кулак та як бухнув у плечі крайнього, так три чоловіка у землю ввігнав, так вони і вгрузли, а чотири зверху лежать»¹²³.

Цікаво, що казкові і легендарні українські вояки-богатирі в поєдинках з почерговим завданням ударів б'ють один одного не тільки голими руками, а і справжньою холодною та іншою зброєю — шаблею, мечем, палицею, батоном тощо.

Крім того відомі деякі ігрища і змагання, які відбувалися уже давно, щоправда, далеко не повсюди. Під час цих ігрищ суперники почергово завдавали один одному ударів кулаком чи долонею. Так, у деяких селах Середнього Подністров'я підлітки по черзі били один одного в плече, в область дельтоподібного м'язу: «Двоє ставали лицем до лиця, та й по черзі збоку били кулаком у праве чи ліве плече що було сили. Головною метою було з першого ж удару зрушити суперника з місця. Хто зрушив [іншого] — переможець. Іноді деякі з нас хитрували — били не по м'язах, а в кістку, бо так болючіше. Стояли при прийнятті удару не дуже "вкопано", але і не легко: якщо будеш як дуб, то виб'ють плече добіса, а якщо легко, то зірве з місця як пушинку...»¹²⁴.

В деяких селах парубки змагалися, як сказала одна із респонденток, — «в пузо»: по черзі били один одного в живіт «до поклону», тобто поки один із них не нагинався до землі або не падав (чи присідав).

Інший різновид зустрічався набагато частіше. Своїми коренями він уходив у стародавні слов'янські ініціально-посвячувальні обряди і бойові традиції. У цьому випадку один боєць виступав одразу проти кількох. Колись давно так билися за право називатися справжнім вояком, згодом — за могорич, або «просто так», з молодецької звичаги, або ще з якихось причин. Молодець викликав на герць усіх бажаючих, але якщо таких набиралося багато, то звичайно відбирали трьох, а інші очікували своєї черги. Траплялися такі майстри, які побивали і трьох, і навіть п'ятьох. Цим вирізнявся, приміром, козак Балабан у Пісочному, а у Києві в середині XIX ст. — Кассель.

Цікаво відзначити, що у далекому минулому таким способом свої бойцівські якості деколи демонстрували не тільки кулачні бійці, а й навіть борці, що ми бачимо, наприклад, у билинах:

«Повернувся Володимир до Василя Микулича і каже йому:

- Чи не хочеш ти з моїми боярами потішитися, на широкому дворі поборотися?

- Змалечку я по вуличці бігав, із товаришами жартував-боровся.

Як вийшли всі на широкий двір, схопив Василь Микулич борця однією рукою, ще одного - другою рукою, а третього борця посередині затис і всіх трьох на землю поклав. Занепокоївся Володимир стольно-київський:

- Вгомони, Василю Микуличу, своє серце богатирське! »¹²⁵.

Перейдемо тепер до другого виду традиційного українського кулачного бою — групових битв, які користувалися більшою популярністю і проіснували довше, ніж парні сутички. «...Кулачний бій відбувається у нас на зелені свята, іноді один на одного, іноді стіна до стіни, іноді село на село. Років тридцять п'ять тому бій один на одного я декілька разів бачив у селі Рудівці, Прилуцького повіту; стіна до стіни я бачив у 1844 році в м. Ічні, Борзенського повіту; село на село я бачив декілька разів між селами Сокиринці і Калюжинці, Прилуцького повіту, в 1848 році...»¹²⁶. Такі битви в українців називалися «лава на лаву», «стіна до стіни», «лава з лавою», «бій лавою», «бій стіною», «партія на партію», «війна», «штурхобічний бій», «рукопаш», «кулачна війна», «війна на кулаки». Були й інші назви, зумовлені сезоном проведення боїв, кількістю учасників та навіть віком учасників. Наприклад, у Харкові молодіжні сутички називалися «курчимами», а ті, в яких змагалися

¹²³ Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 230—231.

¹²⁴ Архів автора.

¹²⁵ Ставр Годиневич. // Українські билини. Історико – літературне видання східнослов'янського епосу. Частина 1. – Київ: «Веселка», 2003.

¹²⁶ Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. К., 1860. С. 76—77.

дорослі чоловіки та інші вікові групи, — «биками». Якщо участь брали тільки парубки, то це називалося «парубочими боями».

Звичайно в цих битвах брала участь велика кількість людей — до 2—3-х тисяч і навіть більше. Бійці шикувалися у дві фронтальні лави, які нагадували військовий стрій, розгорнений для атаки (коли вояки стоять один біля одного в лінію — «плече в плече»). В деяких місцевостях чітко шикування не витримувалося, «партія» швидше нагадувала безладну юрбу (в таких випадках казали — «купа б'ється з купою»). Але у будь-якому разі і «лава-партія», і «купа» ішли в бій під керівництвом «отамана», «берези», «буя».

Як правило, учасники цих битв (тільки представники чоловічої статі) були постійними, вони займалися цією забавою протягом десятиліть, а іноді, що засвідчено в історичних джерелах, і століть. У сільських місцевостях сходилися двоє сусідніх сіл або хуторів, кілька сіл на таку ж саму коаліцію або на одне село; у великих селах вулиця йшла на вулицю, куток на куток, парубочька громада на громаду, парубчаковий гурт на подібну до себе компанію; інколи вулиці, кутки, громади однієї частини села об'єднувалися проти іншої частини. Так, наприкінці XIX — на початку XX ст. у слободі Попасній Богучарського повіту «парубки навкулачки грають, каша на кашу або край на край, хто подужа»¹²⁷. Мешканці с. Василівка (теперішній Новомосковський р-н Дніпропетровської обл.) традиційно зустрічалися на р. Самарі зі своїми сусідами із с. Кочережок, жителі с. Вільхівка (Кобеляцький р-н Полтавської обл.) виходили проти селян с. Лучки¹²⁸.

У містах теж билися між собою вулиці, райони, «мікрорайони», великі та малі міські частини, мешканці центру та передмість, — наприклад, у Харкові «холодногорці» з «основ'янцями» або «москалівцями»¹²⁹. А ось що було у Львові: «Мій дідусь Степан Йосипович Прима, львів'янин 1912 року народження, розповідав мені, що в часи його молодості кулачні бої відбувалися як у Львові, так і по навколишніх селах та містечках. У Львові, на Кайзервальді, мешканці Личакова кулачилися з жителями Галицького передмістя та Підзамче, замарстинівці билися з збоїщанами на берегах Полтви, молоді хлопці з Білогорщі змагалися з парубками з Кульпаркова»¹³⁰. А ось у Києві на початку XX ст., коли кулачні бої вже закінчували своє існування: «„Деміївці“ билися з „байківцями“ на Байковій і Батийовій горах, „лук'янівці“ сходилися з „шулявцями“ біля Кадетського шосе. „Лук'янівці“ билися також і з хлопцями з Татарки, а „байківці“ — з „соломенцями“»¹³¹.

Постійними суперниками в багатьох містах і в деяких дуже великих селах були артільники, належні до різноманітних професійних цехів (до речі, саме завдяки цеховикам традиція кулачного бою так довго зберігалася в Україні, Білорусі, Росії, в багатьох інших регіонах Європи, а також і Близького Сходу). Особливо жорстка конкуренція між артільниками спостерігалася в Києві і Харкові. Ще на початку XX ст. вона трималася і в інших місцевостях, приміром, у Переяславі: «В Переяславі кулачки відбувалися на річці Альті між Заїльтицею і Спащиною, які лежали на протилежних берегах річки. До спащан приєднувалися „кози“ (семінаристи), а заїльтяни суціль складалися з „чимбарів“, або кожум'як»¹³².

Особливе місце в традиційному суперництві посідали учні та студенти шкіл, гімназій, семінарій, військових училищ тощо. «Міжусобні» кулачні бої були в деяких учбових закладах обов'язковою розвагою вихідних днів і свят. Ось як це відбувалося в Києві: «Кулачні бої увійшли і в життя київських гімназій. Невеликі сутички з єдиною метою помірятися силою та з'ясувати, хто сильніший і сміливіший, були тут звичайною справою. Але на цьому гімназисти не зупинялися. Раз на рік (звичайно восени) влаштовували величезне побоїще за участю всіх учнів, яке нагадувало ритуальні бої простолуду на Святках. В обох випадках ішлося про розрядку напруги і про погашення агресивності.

¹²⁷ Дикарев М. Збірки сільської молодіжної на Україні // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. XVIII. С. 191.

¹²⁸ Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К.: «Наукова думка», 1978. С. 116—118.

¹²⁹ Сумцов Н. О. Культурные переживания // Киевская старина: Год 8. Киев, 1889. Т. XXVI. Сентябрь. С. 638.

¹³⁰ Цит. за: Каляндрук Т. Тасмичні бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 270.

¹³¹ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 243.

¹³² Сумцов Н. О. Культурные переживания. // Киевская старина: Год 8. Киев, 1889. Т. XXVI. Сентябрь. С. 638.

Колективними побоїщами особливо славилася Перша гімназія. Невідомо, чи відбувалося щось подібне в ліберальні олександрівські часи, але у 1840-х рр., як свідчить багато мемуаристів, місцевим учням уже добре був відомий культ кулака.

Останніми свідками старого ритуалу осінніх кровопускань у Першій гімназії виявилися К. Паустовський та його молодший співучень М. Полетика. "У нашій гімназії, — пише перший з них, — в кожному класі було по два відділення — перше і друге. Перше відділення вважалося аристократичним, друге — демократичним. На першому відділенні вчилися переважно бовдури — сини генералів, поміщиків, великих чиновників та фінансистів. У нашому ж, другому, відділенні вчилися діти інтелігентів, різночинців, євреї та поляки. Розділення це здійснювалося, вочевидь, в силу настанови згори.

Ворожнеча між першим і другим відділеннями ніколи не вщухала. Вона виражалася у взаємній зневазі. Але раз на рік, восени, відбувалася традиційна бійка між першим і другим відділеннями в усіх класах. У ній брали брали участь тільки гімназисти останнього класу"»¹³³.

Лупцювалися між собою також семінаристи. Яскраве описання подібних боїв зустрічається у відомому творі Миколи Гоголя «Вій»: «Два богослова обыкновенно решали, как происходит битве: каждый ли класс должен стоять за себя особенно или все должны разделиться на две половины: на бурсу и семинарию. Во всяком случае, грамматики начинали прежде всех, и как только вмешивались риторы, они уже бежали прочь и становились на возвышениях наблюдать битву. Потом вступала философия с чёрными длинными усами, а наконец и богословия, в ужасных шароварах и с претолстыми шеями. Обыкновенно оканчивалось тем, что богословия побивала всех, и философия, почёсывая бока, была теснима в класс и помещалась отдыхать на скамьях»¹³⁴.

«Лави» могли формуватися і за соціально-класовою ознакою. У багатьох селах «голота» билася з представниками заможної верхівки: «...Вже на початку ХХ століття в деяких селах "вулиця" розділяється на дві частини — в одній пануючу роль відіграє багата молодь, в другій — бідна. Така бідняцька "вулиця" існувала, наприклад, у с. Жовнин, Кременчуцького повіту, Полтавської губернії. Вона об'єднувала молодь тієї частини села, де жила переважно біднота, а також бідняцьку молодь з сусіднього хутора Гузичі... Ці дві — бідняцька і заможна — "вулиці" завжди між собою ворогували. Іноді парубки однієї "вулиці" йшли на іншу і, якщо їх було більше, ніж тамтешніх і в бійці вони виявлялися сильнішими, то могли без могоричу гуляти з дівчатами переможеної "вулиці"»¹³⁵. У 1910 р. в Керчі стався випадок, коли група кулачних бійців — робітників маслозаводу — відлупцювала місцевих чорносотенців¹³⁶.

Бувало і так, що «лави» формувалися за віковою (коли, скажімо, парубчаки билися з парубками або парубки з одруженими чоловіками: «В багатьох селах Кобеляцького повіту з першого дня Різдва парубки і одружені чоловіки поділяються на два табори...»¹³⁷) або етнічною ознакою. Приміром, у зонах спільного проживання українців і росіян билися «хохли з москалями», «старовіри з православними», у Херсоні — росіяни з караїмами¹³⁸. Є повідомлення про сутички «партії», складеної з болгар і греків, проти кримських татар.

Битви між «лавами» влаштовувалися у два способи. Перший з них — спонтанний, коли супротивні «партії» починали сутичку без попередньої домовленості, — скажімо, випадково зустрівшись десь на вулиці, за селом тощо, — чи коли якась група парубків або чоловіків вистежувала іншу: «Зустрінуться десь хлопці: «Буває вночі із-за дівчат. Гурт парубків (або й один [парубок]), засівши десь у затінку і діждавшись парубка або гурт парубків, на котрих сі "мають зуб", кидають на них кіли або б'ються врукопашну»¹³⁹; «Іноді

¹³³ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 244.

¹³⁴ Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близ Диканьки; Миргород.- Минск: Народная асвета, 1980. С. 279.

¹³⁵ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. К.: «Наукова думка», 1964. С. 123.

¹³⁶ Новосёлов Н. П. Физическая культура в период русской революции 1905—1907 гг. // Очерки по истории физической культуры: Сб. трудов. Москва: «Физкультура и спорт». Вып. 5. 1950 С. 70.

¹³⁷ Сумцов Н. О. Культурные переживания. // Киевская старина: Год 8. Киев, 1889. Т. XXVI. Сентябрь. С. 637—638.

¹³⁸ Боричевский И. Кулачный бой. // Геркулес. № 13. С. 6—7.

¹³⁹ Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині. // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. XVIII. С. 130.

''вуличні партії'' сходилися і в ''позаурочний'' час, наприклад, за весільним столом. У таких випадках бійку починали у дворі, а потім вона вихлюпувалася на вулицю, де сусіди поспішали підтримати ''своїх''. Чумаків гнали на їхні вулиці, там вони, у свою чергу, діставали підкріплення, видирали коли з огорож, після чого починалося уже неабияке побоїще. Часом такі кулачні бої розтікалися вулицями і охоплювали цілі райони»¹⁴⁰.

Частенько билися між собою після несподіваної зустрічі компанії колядників: «Між різними партіями колядників, зокрема між парафіяльним духовенством Києва й студентами (духовної) академії, за ''прошення хлібів'' на Різдво виникали гострі конфлікти. Тих, хто колядував не на своїй території, нещадно лупцювали, при цьому йшли в хід не лише кулаки, а й киї та інше ''друччя''»¹⁴¹.

Другий спосіб улаштування колективних кулачних битв цілком заперечував елемент спонтанності, стихійності. Згідно з ним, змагання планувалися, організовувалися наперед і проводилися у традиційні дні і на традиційних або заздалегідь узгоджених місцях (на перехрестях шляхів і вулиць, на майданах, у ярах, в чистому полі за селом, на лісових галявинах, взимку — на вкритих кригою річках та ставках, приміром: «З Хвилипівки, як лід замерзне, Волоконьчане та Лубоньчане повиходять на лід і всю зиму б'ються навкулачки, ганяються там: ті тих, а ті тих»¹⁴²). На відміну від спонтанних боїв, більш схожих на звичайні бійки, організовані битви звичайно відбувалися під знаком різноманітних ритуальних дійств і спричинювали менше каліцтв і вбивств, які відбувалися в обох випадках¹⁴³.

Часто перед битвами обидві «лави» «задрочували», «задражнювали» одна одну (як ще тоді казали — «лютилися»), вихваляючи себе та адресуючи суперникам усілякі глузливі вигуки і навіть співи. Наприклад, у с. Фидрівка Велико-Кринківського району Полтавської області парубоцька громада бідняцьких околиць виспівувала громаді заможного центру села таке «дражніння»:

«Потьомчани-дуки
Поїли гадюки.
А ми кажем: ''Дайте нам''.
Вони кажуть: ''Мало й нам''».

А багатійські синки на те відповідали:

«Остроградські голяки,
Як ті голі радаки»¹⁴⁴.

Траплялися випадки, коли бійці задля посилення ефекту «задрочування» запрошували на допомогу сварливих жінок, уславлених по всій окрузі своїм умінням «лятися». Так образити суперників, як це могла така «майстриня слова», було не під силу жодному хлопцеві або дорослому чоловікові¹⁴⁵... У деяких місцевостях «дражніння» не обмежувалося лайкою — суперники ще й шарпали один одного за одяг, штурхали тощо. В Західній Україні ще й «волосатилися» — смикали за довге волосся (котрим, як відомо, в цьому регіоні дуже пишалися чоловіки), а «насмикавши, починали по ребрах бити».

До ритуалів, якими оздоблювався процес «задражнення», входило також музичне супроводження — з танцями або без них. А втім, музично-танцювальні вправи могли виконуватися і окремо від взаємних образ. Обидва ці варіанти були відзначені серед

¹⁴⁰ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 242.

¹⁴¹ Курочкін О. В. З історії масових свят феодального і капіталістичного Києва // Свята та обряди трудящих Києва. К.: «Наукова думка», 1982. С. 70—71.

¹⁴² Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1905. Т. VI. С. 144.

¹⁴³ Траплялося і таке, що на колективні кулачні бої засилалися наймані вбивці, щоб у загальному гармидері непомітно «ліквідувати» особу, яка чимось завинила перед замовником вбивства (Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. С. 242).

¹⁴⁴ Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства: Історико-етнографічний нарис. К., 1966. С. 31—32.

¹⁴⁵ До речі, на свої змагально-ігрові і на справжні, збройні, битви запрошували язикатих жінок також і інші слов'янські народи, приміром, чорногорці (плем'я піпері). У останніх «майстриня» перед сутичкою піднімалася на підвищення на позиції однієї із сторін, задирає спідницю і, поплескуючи рукою по геніталіях, вигукувала на адресу протидіючої сторони усілякі глузливі лайки. Цікаво, що стріляти при цьому в неї вважалося ганьбою... «Дражніння» в такий спосіб було зафіксоване на початку XVII ст. у росіян голландським мандрівником Ісааком Массою: «На гору часто виходила повія в чому мати породила, яка співала образливих пісень про московських воєвод і багато чого іншого, про що непристойно розповідати» (Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: «Международные отношения», 1995. Т. 1: А — Г. С. 494—495).

українського і російського населення Північного Кавказу (де, для довідки, за станом на 1926 р. українці становили 30,5% усіх мешканців, у тому числі в Кубанській губернії — 47, у Чорноморській — 35,4, у Ставропольській — 33,8, у Терській — 14%¹⁴⁶). Так, у станиці Кавказькій (Кубань) на Різдво та в інші святкові дні «дівчата улаштовували на вулицях загальний танок, а парубки — кулачний бій, причому все населення станиці поділялося на дві ворогуючі партії. "Бій" іде під час співання танку; як тільки припиняються пісні в ньому, парубки один за одним убувають з тої й іншої сторони до танку, і бій слабшає»¹⁴⁷. Щось подібне чинилося і в станиці Теміжбецькій: «У хороводі беруть участь тільки дівчата і заміжні молоді жінки; чоловіки ж в цей час займаються кулачним боєм, якщо це взимку, або стоять і дивляться на хоровод, якщо це в іншу пору року»¹⁴⁸.

На думку багатьох дослідників традиційних східнослов'янських бойових мистецтв, описані вище варіанти «дражніння» і музичення перед боєм мали на меті запровадження бійця в особливий психічний стан, що його звичайно називають «бойовий транс», «бойовий стан», «стан роз'ярення», «стан лютості» тощо. У такому стані людина нічого не боїться, не жаліє ні себе, ні суперника і не відчуває болі (біль з'являється уже після бою). Щоб роз'яритися як слід, окрім взаємних лайок і музичення з танцями використовували ще й «народну хімію», передусім алкогольні напої — горілку, пиво, вино, брагу: «Є в деяких селах особливі любителі кулачного бою; вони звичайно купують два-три відра горілки однієї із сторін (це коли ішли «лава на лаву». — Авт.) і тоді бій іде з особливим азартом»¹⁴⁹; «Підхмелені міщани розбивалися на партії і тут же із задоволенням били один одному в зуби»¹⁵⁰. Парубоцькі громади часом спеціально збирали гроші на алкоголь, призначений спеціально для кулачних боїв, а траплялось і так, що міцні напої хлопцям видавала уся сільська громада.

Треба сказати, що пиятика перед сутичкою здійснювалася за принципом «вміли пити — вміли бити». Випадки, коли очі заливалися до очманіння, були дуже рідкими, і то тут «відзначалися» лише ті хлопці, які «створювали масу». Найвправніші ж «солісти», від яких залежав загальний результат бою, завжди «уживали» в міру. Бо ж усі знали, що п'яний, мов чіп, боєць (так само як і на справжній війні) ні на що не здатний. До речі, це знання відбито і в усній народній творчості. Приміром, у думі «Івась Коновченко, Вдовиченко», записаній П. Кулішем від кобзаря О. Шута, розповідається, як козак вирушив на бій, аж надто перебравши оковитої:

«Як став ізнизу літній вітер повівати,
Став його нещасний хмель ізнемагати,
Став він коневі на гриву ізлегати,
Став і поводи з рук упушати...
Стали його турки у хмелю познавати,
Стали по комишах засідати,
Стали його з коня збивати...
Став його кінь по Черкені-долині сам гуляти...»¹⁵¹.

Траплялося і так, що перед найважливішими і найпринциповішими боями замість алкогольних уживалися інші «підбадьорюючі» напої, наприклад, куплене у якоїсь чаклунки (а то й виготовлене самотужки) «трав'яне зілля». Що це було за зілля, ми не знаємо. Можна лише припускати, що нарівні із справжніми відварами збуджуючих рослин знахарки збували бійцям простенькі сурогати, вживання яких піді впливом відомого в медицині ефекту

¹⁴⁶ Народы России: Энциклопедия. Москва: «Большая Российская энциклопедия», 1994. С. 359.

¹⁴⁷ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. - Москва, 1991.

¹⁴⁸ Передельский Е. Станица Теміжбекская и песни, поющиеся в ней. // Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1883. Вып. 3. С. 35—36.

¹⁴⁹ Сумцов Н. О. Культурные переживания. // Киевская старина: Год 8. Киев, 1889. Т. XXVI. Сентябрь. С. 637—639.

¹⁵⁰ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 242.

¹⁵¹ Кирдан Б. П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами // Специфика фольклорных жанров. Москва: «Наука», 1973. С. 116.

плацебо (коли людина п'є якийсь сурогат або й просто воду, але щиро вірить, що це й справді магічний напій) могло в дійсності спричинювати відповідний бойовий транс.

Під час масових сутичок деякі бійці, і без того розпалені усілякими препаратами з арсеналу «народної хімії», впадали в таку некеровану лютю, що вже і не тямали, хто свій, хто чужий і взагалі що навколо коїться. Такий випадок, котрий у середині XIX ст. стався в Києві з відомим тодішнім кулачним бійцем І. Касселем, описав у своїх «Печерських антиках» М. Лесков: «Але сталося так, що в одній сутичці юнкерів (які зробили вилазку з урочища Кожум'яки) зі статською (штатською, тобто невійськовою, цивільною.- Авт.) партією (яка спускалася від церкви св. Андрія) знаходився Кассель. Будучи залученим до участі в битві, Іван Пилипич один поклав на землю усіх ворогів, а потім заодно і всіх своїх спільників. У запалі битви він не міг заспокоїтися, поки не побачив навколо себе всіх "поліглими". Це було так не до серця для обох воюючих сторін, що за цим разом битви припинилися»¹⁵². На Буковині трапилось раз таке, що один з бійців хвилин із п'ять після сутички все ніяк не міг угамуватися і розбивав свої кулаки об дерево: «Це вийшли вони, приблизно сім на сім хлопців і жонатих чоловіків укупі. Трохи покличавши один на одного, почали битися. Один з них, як отримав доволі сильний удар, як з глузду з'їхав, ніздрі роздулися, як у бичка, лице почервоніло так, що став як рак варений, і давай бити усіх підряд — хто стоїть перед очима. Поклав на землю увесь вражий куток. А потім повернувся — і на своїх. Ті як побачили, то хто стояв на ногах, одразу полягали — злякалися, що він їх наб'є. А він уперед, до дерева, та й давай кулаками в нього. Бив десь хвилин п'ять, може, більше, а може, менше, аж поки не став спокійним. І що цікаво, шкіру з кулаків хоч трохи поздирав, але кістки лишилися цілими, а він так дубасив...»¹⁵³.

Бойовий транс кулачних бійців доволі цікаво описав в «Енеїді» І. Котляревський:

«Із серця скреготав зубами,
Об землю тупотав ногами
І на Дареса налізав...
Розсердився і роз'явився,
Аж піну з рота попустив...».

...А як узагалі події розвивалися в битві після закінчення вступних «дражнінь» і «задрочувань»? По-всякому. Було таке, що з кожної «партії» виходило по одному бійцю, і ця пара влаштовувала герць на нейтральній лінії. Як і в справжніх стародавніх битвах, перемога одного з них задавала тон усім подальшим подіям і слугувала за сигнал до сходження «партій»... Частіше ж усе відбувалося без попереднього двобою, і роздражнені «лави» одразу кидалися одна на одну. Нерідко бійку починали діти, за ними йшли парубки, а вже потім — дорослі одружені чоловіки (або без дітей — спочатку парубки, за ними чоловіки). Ось як це було на Лубенщині: «Зійдуться те село і те, і хлопчак почнуть, до хлопчаків парубки, і заведуть бій. Потім люди, чоловіки»¹⁵⁴. А ось як у деяких кутках Харкова: «Бій починали або підлітки, або охочі — один на одного»¹⁵⁵. На Ставропольщині бої починали підлітки, за ними втягалися дорослі, «і ось ідуть на кулаки і старі і малі: там ви побачите і сивого згорбленого діда, і хлопчаків від 5 до 16 років; кожен з них намагається випробувати своє молодечтво»¹⁵⁶.

Починаючи змагання, бійці йшли або «лавою», тобто вишикувані у фронтальну лінію, або безладно («юрба на юрбу»), або спочатку нападали «юрбою», а потім вирівнювалися в «лаву». Але в усіх цих випадках тактика бою обговорювалася заздалегідь, і кожен борець намагався її дотримуватися, а отамани за цим наглядали. П. Куліш із цього приводу пише: «Бувало, зберуться на герць, тобто навкулачки, то найстарші з бійців зійдуться в цьому кутку

¹⁵² Цит. за: Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 392.

¹⁵³ Архів автора.

¹⁵⁴ Цит. за: Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 249.

¹⁵⁵ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Харьков, 1912. Т. 2. С. 954—956.

¹⁵⁶ Невская Т. А. Общественный быт русского и украинского крестьянства Ставропольской губернии в XIX — нач. XX в. // Проблемы общественной жизни и быта народов Северного Кавказа в дореволюционный период. Ставрополь, 1985. С. 16—17.

та й розкладають раду між собою, як зайти, чи з того, чи з іншого боку, кому попереду, кому іззаду, кому по боках іти, і, домовившись між собою, пускають спочатку хлопчаків у бійку, а потім доходить діло і до старших»¹⁵⁷.

Бій тривав годину, дві, а то й цілий день — з перервами чи без них. Перевага схилялася то в той, то в інший бік. Центр якоїсь «партії» міг просунутися вперед, тоді як фланги відкидалися супротивником далеко назад — і навпаки. Бійці падали, відповзали вбік, підводилися і знову йшли в атаку. Одне слово — «війна»... Ось для прикладу враження очевидців: «Із флангів підхоплювали, падали, підводилися і знову кидалися; тоді бій розгорявся по всій лінії з обох сторін... Нерідко траплялося і так: половина однієї сторони жене іншу, а ця жене половину супротивної сторони і, нарешті, загальна купа»¹⁵⁸; «Губські нагнались, а я упав, і іду між губчанами, і мене не займають, аж поки не дійду між своїх. Повернешся лицем, тоді можуть бити знову»¹⁵⁹.

Коли розлютованість суперників досягала піку, в бій вступали найдосвідченіші та найсильніші бійці: «Бійку починали діти і підлітки, які, злегка пошарпавши один одного або когось із випадкових перехожих, відходили вбік, поступаючись місцем досвідченішій молоді, а за нею зходилися уже найвідчайдушніші, найупертіші і найвправніші зубодробителі. Їх усі знали і поштиво величали "кулачними бійцями"»¹⁶⁰. Оцих вправників, які звичайно вирішували результат усього бою, в українській традиції називали «боєць», «ярун» (ярий, яритися - Авт.), «митець у кулаку», «кулачник», «роздрібнювач щелеп» тощо. Кожна «партія», кожна парубоцька громада, коли мала у себе такого «яруна», берегла його як найдорожче у світі: «Розповівши, що театром воєнних дій були Піски (супроти Університетського саду) на суходолі і на р. Лопані, а також на Москалівці, на р. Харкові, за Михайлівською церквою та в інших місцях, продовжує: "Як міська, так і підміська сторони мали свого славного бійця, яким пишалася, поважала, слухалася і берегла його як зіницю ока"»¹⁶¹. Коли ж «партія» такого молодця не мала, то нерідко наймала його за харчі і гроші. Часом суперники перекупували «ярунів» одні у інших.

За своїми правилами битви «лава на лаву» майже нічим не відрізнялися від сутичок «сам на сам». Але були і особливості, зумовлені масовим характером змагань. Скажімо, на Полтавщині «неписаний закон не дозволяв бити лежачого або бити з-за спини, і ті, що виходили з гри, сідали на лід або відбігали вбік»¹⁶². Одне слово — «хто полетить з ніг, того не б'ють»¹⁶³. Суворо регламентувалися правила дотримання вікових градацій, заборони нечесних, підступних дій (приміром, напад у загальній сутичці кількох на одного) тощо. Так, зі спогадів М. Тимофєєвського-Разовського про кулачні бої в Києві, які прозвучали по радіо «Свобода» 31 березня 2001 року, відомо, що «ніколи не чіпали молодших, троє на двох не нападали, а двоє мали право напасти на трьох, нижче поясу і з-за спини не били»¹⁶⁴.

Переможцем у битвах «лава на лаву» вважалася та сторона, яка витискувала суперників з поля бою або змушувала їх тікати. «У старину у Снітині і у Литв'яхах на різдвяних святках, а то і раніше, збираються молоді чоловіки і парубки, сотні дві чоловік, виходять до великого затону (річкова затона. - Авт.) і кулачаться... Як литв'яківців більша сила, то заженуть по Сулі аж у Снітин, а снітинці підійдуть, то заженуть аж на мостище»¹⁶⁵. Величезною образою для побитих було, коли переслідувачі заходили на їхню територію і безперешкодно буйствували там¹⁶⁶. Іноді, вдершись у чуже село, переможна «партія» знімала

¹⁵⁷ Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1. С. 104—108.

¹⁵⁸ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Харьков, 1912. Т. 2. С. 954—956.

¹⁵⁹ Цит. за: Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 249.

¹⁶⁰ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 242.

¹⁶¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Харьков, 1912. Т. 2. С. 954—956.

¹⁶² Курочкін О. В. Новорічні свята українців: традиції і сучасність. К.: «Наукова думка», 1978. С. 116—118.

¹⁶³ Милорадович В. Снетинская старина // Киевская старина. К., 1897. Т. 59. № 10. С. 13.

¹⁶⁴ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. К.: «Довіра», 2002. С. 245.

¹⁶⁵ Милорадович В. Снетинская старина. // Киевская старина. К., 1897. Т. 59. № 10. С. 13.

¹⁶⁶ Нинішнім читачам ця образа, може, і не дуже зрозуміла, але не слід забувати, що ще донедавна хлопцям з дитинства прищеплювали поняття «малої батьківщини», «родового обійстя» — батьківського дому, вулиці, кутка, села, міста тощо. Для цього існували навіть спеціальні ритуали, наприклад, т. зв. «пам'ятковий прочухан» — метод своєрідної підготовки майбутніх свідків у земельних суперечках:

з церкви дзвін, а це було ганьбою вже для всієї сільської громади. Отож переможеним доводилося повертати дзвін за викуп.

Деколи ворогуючі «партії» билися за якесь певне місце, наприклад, за місце йорданського хреста. Так, у с. Полонне Новоград-Волинського повіту на Водохреща «по обіді молодь вирушає на річку. Парубки і хлопчики з однієї половини села сходяться з парубками і хлопчиками іншої половини битися, і котра сторона поб'є, за тією залишається "ордань" — хрест, вирублений на льоду¹⁶⁷». У деяких місцевостях воювали за володіння збудованою перед цим сніговою хаткою. Така забава багато в чому була схожа на дитячу гру «взяття фортеці» («взяття кріпості») і була аналогічна російській грі «взяття снігового містечка» і білоруській «вежа» або «снежная крепасць»¹⁶⁸.

Битви між «партіями» могли закінчуватися і в більш веселий спосіб. Так, у багатьох селах по завершенні сутички починалася загальна гульня, в якій брали участь і бійці з обох сторін, і втішені глядачі.

Кулачний бій «лава на лаву» був поширений і у інших слов'янських народів і мало чим різнився від українського варіанту. В Білорусі він називався «сценка на сценку» («стінка на стінку». — Авт.), «сценкі» і відбувався так: «За мовчазною згодою бойові сторони трималися пограничної межі, за яку правила уявна, але точна серединна лінія уздовж ріки: перехід за межу нападаючих, відступ обложених, а тим більше втеча їх, були першими кроками до перемоги сторони над стороною; але він чергувався по декілька разів, з огляду на приплив бойових сил, а часто відповідно і до випадкового, іноді й підступного, перебігу бою, закінчуючись розгромом супротивників і тріумфальним вступом на береговий схил переможної сторони. За іншою, знов таки ж мовчазною, угодою сторони билися долонями, незважаючи навіть на природне завзяття і бойові неудачі, які спричинювали кулачну відсіч. При порушенні цього, так само як і за биття лежачого, над винним чинила розправу навіть власна сторона.

Звичайно бій починали діти; коли ж вони розпалювалися або коли бій затягувався на пограничній межі, тоді на допомогу сторонам пускалися з обох nabережних підлітки; дрібнота поступово відходила вгору або донизу від бойового місця, де вже цілковито орудували поплічники (тобто підлітки. — Авт.) за неспроможності останніх до місця підступали молодики, за ними — докінецьні мужі, уславлені бійці, які закінчували "прогін сторони". В останніх замінах попередники відступали вбік, звідкіля спостерігали бойове молодецтво старших, і тоді тільки своїм криком і бігом приставали до бійців, коли "гнали сторону". Неугавними вигуками тут були: "Бою, бою!" — коли присутні нічого не робили або перекидалися словами та загрозливо жестикулювали; "Стій, наші, стій!" — коли близько до сутички, коли прибічники закликалися до утримання позиції або до згуртованої відсічі; "Піддай бою!" — коли останній тривав мляво або коли закликала заміна молодших старшими. У вигуку останніх уже чулося: "Вали-и-и!", "Віддай!", "Ломи-и-и!" Але окрім цього при раптових, примірах, зупинках задля розпалення завзяття, а то і просто задля пікіровки сторони надсилали одна одній "рукавичку" на кшталт: "Костриве пузо! Прядивом закусимо!", "Шакинова (з полови) каша! Зубами, братці, зубами за лайбу (або барку)!" — вигукували звичайно пісковатинці і гуторівці на адресу іллінців та янівців. На що останні відповідали: "Глинотопи! Кахлі смоктали! Цегли глодали! Гарбузи!" <...>

У випадку, коли певна сторона зазнала цілковитої поразки, до наступного бою вона поспішала запастися кращими бойовими силами, для чого закликалися іноді зарубіжні бійці (усе описане стосується м. Вітебська. — Авт.) — поречани, осташі, калужани; годувалися і

«Щорічно оглядаючи межові знаки, посадові особи сільського уряду брали з собою і кількох молодих хлопців (14—15 років). Деся на межі їх сікли, примовляючи: "Оце щоб ти пам'ятав, що тебе бито, щоб знав, де межу проведено!" Виконання такої дії пов'язують також і з обрядом вікової соціалізації» (Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. К.: «Либідь», 1994. С. 155). Подібний звичай існував і у інших слов'янських народів. Приміром, у сербів і поляків хлопчаків били під час визначення сільських меж і ділянок.

¹⁶⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Т. 3: Народный дневник. Санкт-Петербург, 1872. С. 3—4.

¹⁶⁸ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ». 2002. С. 60—63.

напувалися (вони) за рахунок наймаючої сторони, ”на закуску”, і треба віддати належне — виконували взяті зобов’язання...”¹⁶⁹.

Народна пам’ять і спогади сучасників минулих подій донесли до нас відомості про іще один вид групового бою, коли той чи інший учасник обстоював інтереси не якоїсь «партії», а свої власні. Траплялися, приміром, випадки, коли поміщики, щоб урізноманітнити своє дозвілля (а то і з метою «розрядки» своїх робітників, у середовищі яких накопичувався протест проти визискувачів), улаштовували змагання «навкулачках». Вони виставляли доволі значний приз, і три-шість, а то і більше чоловік билися за нього — просто неба або, на бажання поміщика, в якійсь хаті. Приз міг узяти тільки один учасник, отож кожен бився за себе. Можливо, такі поєдинки походять від специфічного виду змагань, який був відомий ще у давніх слов’ян і майже до кінця XIX ст. зберігся у росіян під назвами «сцепляка-свалка», «сцеплянка-свалка», «сцеплялка», «свальной бой», «кучной бой» тощо. Цей бій являв собою таке: «Одні описи подають ”сцеплялку” як кулачне протиборство двох партій бійців, ”де супротивники ішли в бій врозсип і дубасилися в юрбі”, намагаючись примусити один іншого тікати і дотримуючись при цьому наведених вище правил змагань. З інших описів випливає, що ”сцепной бой” являв собою кулачний бій, в якому ”супротивної сторони не було” і бійці билися ”хто з ким попадає і хто кого перемає, в юрбі, не перебираючи”, тобто супротивниками кожного були всі інші»¹⁷⁰.

В Україні подібний вид кулачних змагань називався «загальний бій», «загальна бійка» тощо. На жаль, про нього ми знаємо дуже мало. Є поодинокі повідомлення про те, що у другій половині XIX ст. подібні сутички влаштовувалися на Чернігівщині та Полтавщині, а також про те, що вони були знані в середовищі українців — переселенців до Росії. Але ні про тактику проведення цього бою, ні про його правила тощо невідомо нічого.

ТЕХНІКА

Відомостей про *техніку* кулачних боїв зараз бракує, оскільки в аматорських описах сучасників на цю сторону бійцівського мистецтва не зверталось належної уваги. Що ж до професійних дослідників — етнографів, то вони зосереджувалися передусім на ритуально-магічних функціях цих змагань, на з’ясуванні строків і місць їх проведення, на визначенні вікових категорій учасників тощо, а техніка їх також обходила мало.

І все-таки навіть із цих не дуже докладних джерел можна видобути немало потрібних нам даних. Приміром, можна упевнено твердити, що різні за траєкторією та амплітудою прямі і бічні удари завдавалися в основному кулаками і долонями, а ногами в організованих групових боях билися рідко, — це було скоріше характерною ознакою звичайних стихійних вуличних бійок (щодо ударів ногами в організованих боях, то найчастіше повідомляється про «підсрачники» — копняки по сідницях, що ними переможці наділяли бійців тікаючої «партії»). У деяких місцевостях (на Буковині, в українців Воронежчини, в Києві) били також ліктями і головою. Деколи місцеві правила дозволяли бити з попередньою фіксацією тіла — або його частини — суперника, коли, приміром, боєць однією рукою хапав «опонента» за волосся, руку, шию, одяг і утримував у такій позиції, щоб завдавати ударів іншою рукою. На практиці це виглядало так — «за груди і в пику», «за комір одною, а другою рукою разів зо три в обличчя»¹⁷¹. Або: «А у самому місті, оце саме де городничий живе, звється Натягайлівка. Ото було як б’ється навкулачки парафія на парафію, то як доженуть до того місця, то вже добре за чуби натягають; от і Натягайлівка»¹⁷².

Деякі вельми цікаві подробиці стосовно техніки ударів наводить сучасний дослідник Т. Коляндрук: «Дідусь, який в молодості сам був непоганим кулачником, також навчив мене деяким особливостям кулачного бою. Так, удари кулаком, прямі чи бокові, слід завдавати ніби танцюючи, так, щоб вага тіла переносилася із задньої ноги на передню. Причому передня нога повинна торкатися землі пізніше, після удару. Інакше, вчив дідусь, сида удару

¹⁶⁹ Никифоровский Н. Я. Страницы из недавней старины города Витебск: Воспоминания старожила. Минск: «Полымя», 1995. С. 74—82.

¹⁷⁰ Горбунов Б. В. Сцеплялка-свалка: старинный вид русского кулачного боя // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1994. № 2. С. 10.

¹⁷¹ Архів автора.

¹⁷² Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1. С. 106—107.

йде в землю, а крім того, коли промахуєшся, то падаєш на суперника. Коли ж ти виконав удар правильно, то, навіть промахнувшись, ти зможеш зберегти рівновагу, відштовхнувшись від передньої ноги, можеш відскочити або завдати удару іншою рукою. Бити можна і плечем, особливо в перші хвилини, коли дві сторони з розгону зіткнуться. У бою ніколи не бійся і не втрачай голови. Ворога можна вразити в будь-який момент. Коли він лише замахується, ти можеш випередити його ударом. Коли він завдає удару, ти можеш швидко вдарити назустріч. І навіть коли він вже вдарив, ти можеш завдати удару у відповідь»¹⁷³.

Єдиної манери застосування, амплітудності, розмаху ударів в українському кулачному бою не було, кожен регіон мав свої особливості. Окрім того, кожен вид сутичок «навулачки» теж мав свою технічну специфіку. Приміром, у варіанті «сам на сам» бійці, природно, мали навколо себе доволі оперативного простору, отож тут уживалися як «довгі», так і «короткі» удари, бічні удари долонею чи кулаком тощо. У варіанті ж «лава на лаву», у цій юрбі, особливо не розмахнешся, отож тут частіше вдавалися до коротких бічних ударів. Цей «штурхобічний бій» виглядав звичайно так: «В обмеженому ж просторі стінки, де не було можливості для замаху, удари кулаком здебільшого були прямолінійними або короткими боковими. Найпоширенішим ударом був, либонь, "тусан" ("стусан"), який має ту ж семантику, що й російський "тычок" ("с тычка"), а також корінь, близький кореням у словах "тузить", "мутузить", "бутузить". Майже абсолютним синонімом слову "стусан" є "штурхан" (В білоруських діалектах Для позначення удару зустрічаються слова «штурхан», «штурханец», «штурхель»¹⁷⁴. Власне кажучи, українські слова "стусувати" і "штурхати" і означають завдавання потужних прямолінійних ударів, причому не лише кулаком або долонею, а й також ногою і навіть палицею. Таким чином, термін "штурхобічний бій" несе в собі не тільки прочитання певної манери завдавання ударів, але також і своєрідні правила кулачної забави»¹⁷⁵.

Перевага в бік тих чи інших ударів дуже часто, якщо не сказати завжди, була пов'язана з особливостями змагальної манери і технічним арсеналом бійця, а вони, тобто манера та арсенал, у свою чергу зумовлювалися індивідуальними фізичними якостями (зріст, вага тощо), особистою вдачею, психічно-психологічним складом, а нерідко також і віком: «Оскільки він невисокий, то бійку завжди починав ударом головою в груди, рідше — в лице, в ніс. <...> Не було такого, щоб усі билися однаково. Одноманітності й не могло бути. Кожен має свій малий чи великий зріст, худу чи повну комплекцію, прямі чи криві ноги, а, як відомо, наприклад, з кривими ногами довго не побігаєш. Отож кожен бився по-своєму. Вася, мій друг одноліток, худий-худий, так під час бійок крутився так, що мало хто міг у нього вдарити. Чому крутився? Крутився, бо розумів, що за його комплекції, як хтось хоч раз к нього поцілить, буде, бідолаха, летіти як птаха, але без крил, а якщо впаде на тверду землю чи каміння, то переламає собі всі ребра. Бив він тільки в лице, в голову: в кінчик щелепи, за вухо, в ніс. У груди чи в живіт ніколи. Як він сам казав: "Якщо вдарю в груди, то сам впаду". То він так шуткував, удар у нього був дуже сильний, як влучав, то кожний падав.

Я, як ти бачиш, людина не мала, не худа і не крива. Я завжди йшов на суперника тільки прямо. Ніколи не відступав назад, не заступав убік і не заходив за спину суперника. Я йшов уперед і бив, бив і йшов уперед. Моїми атаками, захистом і тактикою було одне — іти вперед і бити. Удари були і моїм нападом, і моїм захистом. Бувало так, що повідбиваю руки тому, з ким бився, так, що він сідає на землю та й плаче — на лиці жодного синця, жодної краплі крові, а він вже не може битися. Частіше за все я бив у піддих, у чоло, під пахви і в щелепу. В ніс не бив і сам дуже злився, якщо в ніс били мені. Це як молодий, гарний і з кривим носом — це, на мою думку, не діло.

По-своєму билися старі чоловіки. Сам я старим ніколи не бився, бо бійки за правилами закінчилися ще в моїй молодості, але бачив цю захоплюючу картину не один раз. Як це сказати... Вони були скупі як на рухи тілом, ногами, так і на удари. Били тільки тоді,

¹⁷³ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 271.

¹⁷⁴ Чыгрын І.П. Яшчэ адзін вырай з нашых слоў вёскі Чамяры Слонімскага раёна. // Жывое наша слова: Дыялектал. 36.-Мінск: Беларуская навука, 2001. С.190.

¹⁷⁵ Мискин Р. «Как запорожцы на кулаках бились...» // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1996. № 1. С. 27.

коли були упевнені, що влучать, а як влучили, то вдруге потреби бити не було. Захищалися від ударів суперників вельми грамотно, деколи навіть додатково страхували себе, щоб, не дай Бог, не отримати чужий удар. Сам розумієш, люди немолоді, з хворобами і зайвої болячки не шукали...»¹⁷⁶.

Тепер про те, куди били. Правила, які регламентували зону завдання ударів, були в кожному регіоні свої. В деяких місцевостях дозволялося бити тільки в тулуб, не нижче поясу («Угода така, що по пиці і по ногах не можна бити, а по ребрах і під груди»¹⁷⁷), в інших — і в груди, і в лице, і в голову взагалі. Звісно, у запалі сутички правило не бити в голову нерідко порушували: «Спочатку б'ються не в обличчя, а потім, розгарячившись, не розбирають, куди б'ють»¹⁷⁸. Удари в голову і в груди узагалі були найпопулярнішими, про що, зокрема, свідчать фразеологічні звороти з лексики кулачних бійців:

«розуму нагнати» або «в мозговню дати» — ударити згори в голову;

«утерти кабаки» — завдати прямого удару в голову;

«диркнути носа» — вдарити в ніс;

«утерти чемері» — дати потиличника;

«носа втерти» — завдати прямого удару в ніс;

«перебити руки» — однією рукою відтягнути або відбити вбік руки суперника, якими той затуляє голову, і вдарити його своєю іншою рукою;

«почесати ребра» — вдарити по ребрах;

«цибульки дати під ніс» — вдарити знизу в голову і розбити ніс;

«повісити кугутки» — завдати кругового удару в голову, цілячись у вухо;

«відпочкувати» — набити обличчя;

«умити мазкою» — вдарити в голову (ніс, брова) до крові.

Саме у правилах, які регламентували зони дозволених ударів, залягали відмінності, що розмежовували кулачні бої від звичайних бійок. У стихійних бійках, звісна річ, взагалі не дотримувалися ніяких правил і били по всьому тілу, а це куди частіше, ніж у боях, призводило до каліцтв і навіть смерті. Правила кулачних змагань не лише значно зменшували число травм, а й робили ці змагання більш чесними, бо, окрім усього іншого, ставили бійців в однакові умови¹⁷⁹. Іншими словами, «бійку» можна охарактеризувати як справжній бій, а «кулачний бій» — як своєрідний (хоч і не дуже естетичний) спортивний поєдинок.

МЕТОДИ І СПОСОБИ ПІДГОТОВКИ БІЙЦЯ

Найголовнішим тренуванням в кулачних боях були самі бої. Змалечку і аж до сивизни, беручи в них регулярну, з року в рік, участь, бійці посилювали свою фізичну міць, набували необхідних навичок, повсякчас збагачували свій тактичний і технічний арсенал тощо. Хлопці, окрім усього іншого, вчилися, спостерігаючи за старшими... Велику роль у навчанні відігравали також усілякі *народні ігри*, серед яких тільки дитячих нашими етнографами налічено понад 600. А були ж ще численні ігри інших вікових категорій... Доволі велика кількість українських народних розваг включала ті чи інші елементи техніки й тактики з арсеналу кулачних боїв та інших традиційних єдиноборств і бойових мистецтв.

Наприклад, у деяких регіонах України у відомій багатьом народам грі «вершники» («бій на кониках») для того, щоб скинути «вершника» з «коня», а то й завалити їх обох на землю, дозволялися ляпаси і часом навіть удари кулаком. Така ж гра — під назвою «посјеђи с конья» — була відома і у чорногорців: «Двоє стають рачки, зігнувши коліна, а двоє сідають на них верхи. Ці два вершники, котрі сходяться і намагаються один іншого вдарити збоку, причому тримають руки при обличчі для відбивання ударів і щоб у свою чергу зараз же

¹⁷⁶ Архів автора.

¹⁷⁷ Милорадович В. Снетинская старина // Киевская старина. К., 1897. Т. 59. № 10. С. 13.

¹⁷⁸ Коломийченко Ф. Сільські забави в Чернігівщині // Матеріали до української етнології. Львів, 1918. Т. XVIII. С. 128.

¹⁷⁹ Цікаво, що за травму, отриману в кулачному бою та в інших ігрових сутичках, ніхто ніколи не скаржився, а за звичайний синець, отриманий у бійці, могли вимагати компенсацію. Так було, приміром, у бойків: «При покаранні за тілесні пошкодження визначалися тип і характер пошкоджень, "сині" удари, "дряпані" удари, рани, їх величина. Калічення вважалося за половину вбивства» (Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1983. С. 225).

вдарити суперника, б'ються доти, аж поки один іншого не завалить на землю»¹⁸⁰. За допомогою багатьох ігор діти розвивали в собі таку необхідну для бойових змагань інтуїцію. Тут можна згадати ігри типу «піжмурки», а також записану П. Чубинським на Поділлі гру «бити лубка»: «...Гра полягає в тому, що одному з гравців (гравців. — Авт.) накидають на голову кожух, а інші б'ють його ззаду джгутом, поки він не вгадає, хто саме його вдарив; тоді стає на його місце. У східній Галичині, особливо в горах, подібні ігри незвичайно поширені під назвами: лопатки, грушки тощо»¹⁸¹.

Окрім згаданих та подібних ігор (а також танців з елементами кулачного бою, народної боротьби, боїв на дрючках тощо), велику роль у підготовці молоді до сутичок відігравали й різні спеціальні вправи, наприклад, «проходження по прорубу». У цьому випадку парубки шикувалися у дві шерехи — лице в лице і на такій відстані, що ледве могли дотягнутися одні до інших витягнутими вперед руками (власне, пальцями). «Коридором» («прорубом») між шерехами біг хлопець і відчайдушно відповідав ударами на удари, які сипалися на нього з обох боків. Щось подібне до такого тренувального випробування існувало і у запорізьких козаків: «Існує цікавий переказ про те, як обирали запорожці своїх десятників. Для того, щоб приборкати буйну січову братію, потрібні були вагоміші доводи, аніж просто слова, а тому десятником міг бути лише той, хто тримає своїх підлеглих, як то кажуть, у кулаці. Пошуковець на це звання проходив, розсипаючи удари праворуч і ліворуч, крізь лаву козаків подібно до покарання шпівцрутенами. Братчики також добре пригощали стусанами і копняками такого сміливця, і якщо він гідно виходив із цього іспиту, то й ставав десятником»¹⁸².

Знає українська народна рукопашна традиція і деякі оригінальні методики тренувань, котрі дозволяли виробити здатність приймати на себе удари без якихось особливих негативних наслідків. Відомо, що деякі бійці вчилися адекватно реагувати на удари в живіт (як сказав авторові цих рядків один старий чоловік — ветеран кулачних сутичок: «досвідченому забіяці у черево може вдарити тільки упевнений у своїй силі такий же самий забіяка»). Головним тут було те, щоб звести до мінімуму ефект від потужних ударів і взагалі не відволікати увагу на слабкі і помірні. Для цього потрібні були спеціальні фізіологічні вправи. Отож відповідне тренування «починалося з того, що я ставав і не рухався з місця, а хтось інший, після того як я набирав в себе повітря, починав мене легенько бити в живіт. Я при цьому, поки було повітря, безперервно кричав ''о''. З часом замість ''о'' голосно промовляв якісь речення або приказки. А вже потім, через деякий час, приймаючи удари, я міг відносно спокійно наспівувати. А ось коли навчився наспівувати, то ставав з таким же ''співуном'' до пари і ми на хуткість одмінювалися один з іншим ударами. Взагалі, щоб ти знав, оволодіти тим, про що я тобі кажу, не так важко, на це не треба років і навіть року, вистачить місяців...»¹⁸³.

Деякі із знавців азійських бойових мистецтв, з якими мені довелося спілкуватися, вважають, що описана та подібні тренувальні фізично-медитативні методики не могли існувати в минулому в українців і взагалі у слов'ян. Вони, мовляв, є сучасним запозиченням зі Сходу, зокрема, з арсеналу тренінгу «Залізна сорочка» (по-китайськи — «Те бу шань»), він же — «Покрив золотого дзвону» («Цзин чжун чжао»).

Це, звісно, не так. І ось чому. По-перше, такі бойові практики дорослих чоловіків (передусім, звісно, професійних вояків) існували в Україні задовго до XX ст., коли в Європі спалахнув бум азійських бойових мистецтв. Окрім того, такий технічний елемент, як прийняття удару на своє тіло, віддавна був характерним для великої кількості українських народних ігор. І не тільки ж бо українських, а й узагалі слов'янських. Приміром, у Білорусі у другій половині XIX ст. була описана (а у XX ст. підтверджена) вельми цікава розвага під

¹⁸⁰ Ровинський П. Черногория в её прошлом и настоящем. Т. II. Ч. 1 // Сборник отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург, 1897. Т. 63.

¹⁸¹ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: «Мистецтво», 1995. С. 213. До речі, цією розвагою дуже часто займалася парубочья молодь перед труною небіжчика під час т. зв. «ігор при мерці».

¹⁸² Мискин Р. «Как запорожцы на кулаках бились...» // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1996. № 1. С. 28.

¹⁸³ Архів автора.

назвою «шляга»: «Дід, що пам'ятав 50-ті роки ХХ ст., розповідав про давніші хлопчачі забави. Серед них була, наприклад, така: хлопці билися об заклад, скільки хтось з них витримає ударів шлягою (великим дерев'яним молотком) по животі. Охочий лягав і оголював живіт, а хтось бив його так, щоб щоразу поцілювати по пупку. Перемагав той із хлопців, хто витримував обумовлену кількість ударів...»¹⁸⁴.

Але найяскравішим свідченням існування віддавна в Україні ефективних методик фізично медитативної підготовки є все-таки не хлопчачі забави, а історія запорізького козацтва. Січовики, а надто їхні особливі бійці — характерники (котрі, як і скандинавські берсерки, впадали в бойовий транс, коли, зокрема, значно прискорюються нейрофізіологічні реакції в організмі), демонстрували просто-таки неймовірне для людини вміння керувати своїм тілом, пом'якшуючи удари шабель ба навіть... мушкетних і пістолетних куль. Ясна річ, ці їхні якості справляли на сучасників величезне враження, були оповиті чаром містичного захоплення і відбиті у величезній кількості народних переказів (а, як відомо, масові і скеровані на якусь конкретну тему «містичні» легенди просто так не виникають, вони завжди мають під собою абсолютно реальну і раціональну основу). Ось приклад таких легендаріїв: «Д. І. Яворницький у своєму збірнику "Запорожье в остатках старины и преданиях народа" (1888 р.) пише з народних вуст про запорожців: "А як вийдуть на війну, то їх б'ють кулями, а вони собі й байдуже: пазухи порозставляють, збирають туди кулі: "Та ну бий!" — гукає кошовий хлопцеві, а сам і без пістоля, і без рушниці стоїть. "Зачекай, батьку, наберу куль, та тоді і постріляю". В іншій легенді про кошового Сірка говориться: "Сірко — це кошовий такий. Він такий був, що дещо знав (тобто був характерником, якому були відкриті неприступні для непосвячених знання і явища. — Авт.) Оце, бувало, вийде з куреню та й гука на свого хлопця: "Ану, хлопче, візьми пістоля, стань там та стрілай мені в руку!" Той хлопець візьме пістоля та тільки бух! — йому в руку. А він візьме в руку кулю, здавить її та назад і кине. Вони, ті запорожці, всі були знайовиті (характерники. — Авт)...»¹⁸⁵.

У своїй книжці «Устное повествование бывшего запорожца» (1842) М. Корж пише: «Між цими Запорізькими ватагами у кожній були "Ватажки" або Отамани, і по-їхньому ще називалися "характерники", тобто такі чарівники, що їх жодна вогненна зброя, ні куля, ані гармата умертвити не може; і коли, бувало, деруть ляхів по великих та багатих дворах, в яких хоч на цей випадок задля обережності і вельми велика буває кількість сторожів і озброєних вартових, але "Ватажок" так зачарує всіх у домі, що ніхто з них не почує і не побачить жодного козака з його ватаги, і тоді вже вони беруть що хочуть і повертаються в Січ, а потім "дуваняться", тобто діляться добром...»¹⁸⁶. Т. Каляндрук: «Люди вірили, що характерників не брала звичайна зброя, вони були "замовлені від кулі і шаблі", з води виходили сухими, з вогню мокрими. Є реальні історичні факти, коли вороги, знаючи, що звичайні кулі характерників не беруть, виготовляли спеціальні срібні кулі та відповідно їх освячували...»¹⁸⁷. Підсумовуючи сказане, зауважимо, що тренувальні практики характерників, вочевидь, багато в чому більше стосувалися магії, аніж звичайного фізіологічного «набивання» тіла, але це ажнік не зменшує їхню (практик) історичну цінність. І в усякому разі вони доводять, що наші вітчизняні стародавні змагально-бойові традиції анітрохи не гірші від азійських, а де в чому і перевершують їх.

По-друге, вправи, під час виконання яких промовляються віршовані тексти або співаються пісні, були доволі поширеним явищем. Приміром: «Пісня підносила не лише дух людини, а й у поєднанні з іншими вправами слугувала важливим засобом вироблення загальної витривалості організму. Сьогодні, спостерігаючи на сцені за виступами народних танцювальних колективів, ми можемо відзначити одну цікаву деталь: танцюристи танцюють практично не співаючи, лише зрідка вигукуючи і присвистуючи. Але ж стародавні дослідники та очевидці, описуючи козацькі чи гуцульські танці, в один голос відзначають,

¹⁸⁴ Гульні, забавы, ігрышчы / Склад. А. Ю. Лозка. Мінск: «Беларуская навука», 1996. С. 347.

¹⁸⁵ Мискин Р. Предания о запорожских характерниках // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1999. № 1—2. С. 12.

¹⁸⁶ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 255.

¹⁸⁷ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 25.

що танці відбуваються обов'язково зі співами. Про це говорять і Боплан, і Меріме, і Кайндль та інші. Леонід Без у своєму листі... також описує, що його навчання бойовому мистецтву пластунів "Спас" теж обов'язково відбувалося з піснею, яка була важливим елементом тренувань. І я, пригадуючи своє дитинство, також згадую, як дідусь, навчаючи мене стародавніх бойових прийомів, також співав жартівливих пісень. Одну з них я можу привести... (далі наводиться текст пісні. — Авт.). Навіть такі фізичні вправи, як відтискання від підлоги, присідання чи підтягування на перекладині, дідусь вчив мене виконувати зі співом, "щоб дихання добре було"...».¹⁸⁸

Підсумовуючи все сказане в цьому дописі, наголосимо, що протягом усього свого існування кулачний бій становив важливу складову частину культури і всієї життєдіяльності українців. Він був своєрідним способом набуття і підтримування бойового духу нашого народу, школою гартування фізичних якостей і вдосконалення змагального мистецтва, що позитивно позначалося під час усяких історичних іспитів (передусім війн). Зафіксовано чимало випадків, коли саме техніка і тактика кулачного бою «лава на лаву» ставила останню крапку в боях. Наприклад, у 1675 р. в битві під проводом гетьмана Самойловича з турецькою армією «козаки ж не лише оружно, а і врукопаш із турками билися. При цьому силу силенну турків було перебито». У 1921 р. подільський отаман Яків Орел-Гальчевський наголошував: «Ми сильні своєю таємничістю, дібраним елементом, нежданим нападком-наскоком, використанням ночі, поганої погоди, безпосередньою бійкою руками і скорим зникненням».¹⁸⁹

Особлива цінність тих навичок, що їх цивільне населення набувало у своїх молодецьких розважальних «битвах», полягала у тому, що за своєю структурно-тактичною побудовою справжні бої піхотинців на справжніх війнах нерідко майже нічим не відрізнялися від кулачних боїв «лава на лаву». Вишикувані в «лаву» вояки Степана Бандери не раз досягали блискучих перемог. Один з колишніх радянських учасників війни з УПА згадує: «Коли ми, переслідуючи тікаючих, вихопилися на велику галявину, із-за дерев вийшов ряд здоровезних мужиків, зростом під два метри, сажневі плечі. На них були папахи із золотими тризубами, в руках вони тримали відгострені коси і йшли стіною, плече в плече (типове шикування для «лава на лаву» — Авт.). Помах косами, свист, і ті наші бійці, які бігли першими, не встигнувши оговтатися, впали на землю, хто з відрізаною головою, хто розбатований навпіл. Бандерівці скористалися з того, що в штовханині стріляти було неможливо, ми з ними перемішалися. Синхронний крок бандитів уперед, і нові трупи впали на землю. Я дав команду: "Всі назад!"».¹⁹⁰

На початку ХХ ст. під впливом цілої низки соціальних та політичних¹⁹¹ чинників кулачні бої поступово почали зникати. Останні повідомлення про їх проведення відносяться до другої половини 40-х років згаданого століття. Отже, традиція як така щезла, але ж ще залишилися люди — її уособлені носії. Вони мають неоціненну інформацію і про кулачні забави, і про інші змагальні вправи з арсеналу вітчизняних бойових мистецтв. Було б дуже добре, якби ця інформація не була остаточно втрачена без усякого вжитку...

4. УКРАЇНЬКА НАРОДНА БОРОТЬБА

Боротьба як один із видів спортивного (а також і бойового) мистецтва була популярна на теренах України із давніх-давен. Різновікові зображення зі сценами на цю тему відомі в різних регіонах нашої країни: на знахідках епохи бронзи в Криму¹⁹², на скіфській золотій

¹⁸⁸ Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 173—176.

¹⁸⁹ Цит. за: Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 82.

¹⁹⁰ Носов Н. С косами против автоматов // Кэмпо. Минск, 1995. № 3. С. 20.

¹⁹¹ Що цікаво політика вплинула не тільки на розвиток кулачного бою в Україні, але й на таке близьке до нього єдиноборство, як-то — бокс, звичайний (англійський) бокс. В 1920-х роках, як пише відомий російський дослідник Лукашов М.М.: «Ярым противником бокса был председатель Всеукраинского центрального исполнительного комитета Г. И. Петровский, и на Украине запрет этого, нелюбимого председателем вида единоборства продержался аж до тридцатого года» (Лукашѳв М. Н. Самозащита для революции. — Москва: ООО «Будо - спорт», 2003. С. 32.).

¹⁹² Формозов А. А. Эпический сюжет в причерноморском искусстве бронзового века // Краткие сообщения ордена Трудового Красного Знамени института археологии АН СССР. 1970. Вып. 23.

блящі з Верхньорогачицького кургану (IV ст. до н. е.) на Херсонщині, на обкладці меча, знайденого на Львівщині у слов'янському могильнику I ст. н. е.¹⁹³, на фресках у Софійському соборі а Києві (XI—XII ст.)¹⁹⁴, на мініатюрах у Радзивілівському літописі (друга половина XIII ст.) тощо. Описи боротьби трапляються в народних казках і легендах, в історичних писемних джерелах — приміром, у «Повісті врем'яних літ»¹⁹⁵.

Борцівські поєдинки часто були обов'язковим елементом різноманітних магічних та ініціально-посвячувальних актів, становили складову частину ритуальної тризни — давньослов'янського поховального обряду (тривалий час цей звичай зберігався в деяких місцевостях України у вигляді «ігор над мерцями», — вважалося, що над небіжчиком треба не сумувати, а веселитися, співати пісень та грати на сопілці, провадити ігри, а деколи і спортивні змагання, тощо). Боротьба та її окремі прийоми входили до комплексу воєнно-фізичного виховання давньоруських вояків, а потім і запорізьких козаків¹⁹⁶. Про останніх казали: «З ними тільки дурень міг боротися, бо вони самого диявола могли б покласти на хребта, якби таке трапилося (тобто якби козакові довелося боротися з нечистим. — Авт.)».

Ще 100—200 років тому в українських селах мало не кожен чоловік змалечку вже вмів боротися. Ця традиція зберігалася навіть в українців, що переселилися в інші країни. Так, наприклад, згідно з російським етнографом Фурсовим Є. Ф. змагання з боротьби улаштовували українські переселенці Сибіру: «В ряде украинских селениях (дд. Украинка, Зверевка Северного р-на) к Троице приурочивались крестные ходы. Устраивались спортивные состязания, к которым готовились и девушки, и юноши. Первые вышивали кисеты и полотенца, вторые разминались перед участием в борьбе. Нами записаны воспоминания старообрядки, для которой такие соревнования в пору ее детства были в диковинку: “В соседней деревне Зверевке был майдан. Кисеты девки шьют у хохлов, полотенца вышьют, повешают. Боролись. Кто повалит пять человек, тому полотенъ отдают”»¹⁹⁷.

Не забували про неї і в новіші часи. Приміром, у 1949 р. у змаганнях з народної боротьби на Вінничині, включених до програми обласного огляду роботи з фізкультури і спорту, взяли участь близько 15 тис. чоловік¹⁹⁸. На традиційній українській боротьбі зросли такі уславлені спортсмени як Іван Піддубний та Олександр Мазур.

У різні часи і в різних місцевостях України національна боротьба мала відповідно і різні назви. Найпоширенішими були «боротьба» і «дужання», рідшими — «борня», «борюкання», «бороття», «бореніє» та ін. На Поліссі казали «борка», «борачка», «боричка», на Гуцульщині — «боротте», в деяких селах Північної Буковини — «борінка», «борба», «борілка»¹⁹⁹. Аналогом дієслова «боротися» у бойків були терміни «дужатися», «дужатис'я»²⁰⁰, у гуцулів — «мотичити си»²⁰¹, в угорських русинів — «борати са», «носити са», «рошчибати ся»²⁰².

Як і у інших слов'янських народів, українська національна боротьба існувала в кількох різновидах, серед них найвідоміші — «навхрест», «на поясах» і «навручки».

«Навхрест» (інші назви — «в обхват», «на силу», «за попереk», «у ручки братися», «за крижі», «навкриж», «накресь», «силоміць», «попід пахви», «на лопатки», «попідсилу») — вид народної боротьби, в котрій борці охоплюють тулуб один одного руками хрест-навхрест, тобто ліва (чи права) рука одного з них пропускається *під* правою (чи, у другому випадку, — лівою) рукою суперника, а права (ліва) — *над* лівою (правою). Після цього обидва

¹⁹³ Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 257.

¹⁹⁴ Деметр Г. С., Никитенко Н. Н. Фрески Софійського собора в Києве как один из источников изучения физической культуры Древней Руси // Теория и практика физической культуры. Москва, 1988. № 6. С. 45.

¹⁹⁵ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ». 2002. С. 38.

¹⁹⁶ Чернова Е. М. Физическая подготовка украинского казачества времён Освободительной войны (1648—1654 гг.) // Теория и практика физической культуры. Москва, 1955. № 9. С. 681.

¹⁹⁷ Фурсова Е. Ф. Календарные обряды. // <http://www.sati.archaeology.nsc.ru/library/>

¹⁹⁸ Замечательный пример // Физкультура и спорт. Москва, 1949. № 6. С. 16—17.

¹⁹⁹ Архів автора.

²⁰⁰ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Частина перша: А — Н. Київ, 1984. С. 238.

²⁰¹ Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т. 26. С. 338.

²⁰² Гнатюк В. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1898. Т. IV. С. 235, 244, 247.

зчіплюють пальці рук «в замок» за спиною опонента, і в такій позиції вони долають один одного аж до кінця двобою. Розташовувати обидві свої руки вище чи нижче рук суперника не дозволялося, оскільки тільки захват хрест-навхрест ставив борців в однакові умови. Саме цей вид боротьби українці та інші слов'яни вважали найчеснішим, бо головну роль тут грали не хитрість і спритність, як в інших видах, а сила.

У більшості регіонів України, де був поширений цей вид, заборонялися кидки за допомогою ніг та больові прийоми, в деяких селах сучасної Черкаської області за порушення цього правила члени парубоцьких громад могли провинника навіть добряче побити. Але все ж боротьба з кидками за допомогою ніг теж мала місце і локально зустрічалася як в східних так і західних регіонах. До речі, в обох варіантах вона також відома білорусам, руським, а також південним слов'янам, наприклад, сербам.

Упершись плечима, грудьми чи головами, «як два барани рогами», «як два бугая»²⁰³, спортсмени намагалися перемогти в боротьбі «навхрест» за допомогою таких прийомів, як залом спини (деколи заламували аж до травми хребта²⁰⁴), «стискати груди» (часом аж до втрати свідомості), кидок через себе, кидок через стегно, кидок з розкручуванням суперника в повітрі, «засунути в землю» (підняти і різко опустити супротивника так, щоб він ударився прямими ногами об землю²⁰⁵) та ін. Переможцем оголошувався той, хто «подуває і покладе на землю» опонента²⁰⁶. Якщо на землю падали обидва борця, то переможцем става той із них, котрий був верхнім. Останнє правило зустрічалося і у білорусів: «Два хлопцы бралися абедзвюма руками за тулавы адзін другога „крыж на крыж“. Патребна было любым прыёмам зваліць саперніка на зямлю. Пераможцам аказваўся той, хто быў наверху»²⁰⁷.

Зустрічалося також правило, по якому, як і у боротьбі «навручки», переможцем міг стати тільки той із борців, котрий розклав лежачому суперникові руки в різні боки — «хрестом», що в свою чергу вказує ще на одне характерне для цього локального різновиду правило — після кидка суперника на землю, борцям дозволялося розчіплювати руки з обов'язкового у стойці захвату хрест-навхрест. Видатний український борець О. Мазур писав, що в с. Попівка на Вінничині, де він зростав, для перемоги не обов'язково треба було кинути суперника на спину: «Головне полягало в тому, щоб повалити на землю, не обов'язково на лопатки. Підніжки заборонялися»²⁰⁸. В деяких місцевостях східних районів України для перемоги було досить примусити суперника доторкнутися до землі коліном або якоюсь іншою частиною тіла, окрім стопи, а в ряді інших регіонів переможець задля «узаконення» своєї зверхності повинен був кинути переможеного на землю не один, а кілька разів. Наприклад, на Вінничині існувало правило «до трьох разів»²⁰⁹. Одно падіння когонебудь із борців-суперників не визначало переможця і в деяких селах карпатського регіона, так в одній із записаних легенд про опришка Миколу Шугая ми читаємо:

«Першого разу Шугай дав себе побороги.

— Ну, щось варта? — засміявся жандар.

— Один раз-то не рахується, — каже Шугай, — ану ще раз поміряємося силою»⁷.

Крім поєдинків за правилом «один проти одного», в яких гарантом перемоги є індивідуальна майстерність борця, проводилися групові змагання в боротьбі «навхрест», в котрих найголовніше місце займали борцівські уміння цілого колективу змагунів. Одне із

²⁰³ Архів автора.

²⁰⁴ Одна з назв цього прийому — «ламати хребта».

²⁰⁵ Про давність і популярність цього прийому і його різновидів свідчать його згадки в українських народних казках. Приміром: «Але дикуна наладився, закрутив Іванком і вдарив НИМ так, що до колін застряг хлопець у землю. Розсердився Іванко, вискочив із землі, вхопив песиголовця і вдарив ним так сильно, що увігнав у землю до пояса. А тоді — хап за голову! — і відкрутив її, як курчатку» (Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 316). Раніше у багатьох народів навіть існував вид боротьби, суть якого полягала в тому, що суперники приблизно таким прийомом почергово кидали один одного (Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии.-Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2002).

²⁰⁶ Заглада Н. Побут селянської дитини // Матеріали до етнології. Київ, 1929. Т. 1. С. 132.

²⁰⁷ Аляхновіч П. Н. Гульны майго дзяціства. // Традицыйная фізічная культура беларусаў: гісторыя, тэорыя, практыка. Мат. 2 Рэсп. Канферэнцыі. — Мінск: БДПУ імя М. Танка, 1999. — С. 115.

²⁰⁸ Мазур А. Г. Жизнь борца. Москва: «Советская Россия», 1972. С. 26.

²⁰⁹ Мазур А. Г. Путь борца. Москва: «Физкультура и спорт», 1959. С. 20.

⁷ Ходили опришки:Збірник.-Ужгород:Карпати,1983.-С.272.

описань такої групової боротьби дає видатний дослідник української етнографії та етнології Степан Килимник:

«...збираються парубки чисельно, діляться на дві групи, обирають отаманів. Стають одні супроти других на віддалі 10—15 метрів. Отамани подають команду: „До бою!” Групи сходяться й беруться кожних два руками в перехрестя та намагаються один одного повалити на землю на лопатки, цебто, покласти противника горілиць. Повалений має права вставати до закінчення гри. Перемога вважається за тим гуртом, що більше „поклав на лопатки” противника. Отамани оголошують кінець бою. Кожний переможений мусить на своїй спині, як „Кінь” возити переможця. Після цього перешиковують наново шеренги (змішують з обох порівну) і гра починається наново. Про боротьбу „на лопатки” розповідав мені дідусь Грубрин із Сквири, на Київщині».⁸

В одному із варіантів групової боротьби, який зустрічався в минулому на Поділлі, учасник отримавший перемогу над „своїм” суперником мав право прийти на допомогу будь-якому борцю із своєї команди, тобто один міг боротися одразу з двома, а то й більшим числом суперників-борців.

Під назвою «навхрест» в Україні відомий ще один вид традиційної народної боротьби. Так в деяких місцевостях називають боротьбу «на поясах». У тому, що один і той же термін використовується для позначення зовсім різних видів боротьби, нічого дивного немає. Не дивлячись на те, що кожен з цих видів боротьби має характерні тільки для нього особливості в техніці, тактиці і правилах, є у них і загальне, а саме обов'язкове на початку сутички, установлене традицією обопільне охоплювання борцями тулуба один одного руками хрест-навхрест, різниця тільки в тому, що в одному випадку борець робить захоплення руками за пояс суперника, а в іншому — зчіплює свої руки на спині суперника будь-яким способом «в замок». Саме це, на нашу думку, і є причиною того, що термін «навхрест» викорисовується для позначення вказаних видів боротьби. Справді, існують і інші думки. Наприклад, відомий російський дослідник рукопашних традицій журналіст Лукашов М. М. вважає, що боротьба «на поясах» в далекому минулому були єдиним цілим, складали один вид боротьби, а потім, з часом цей вид боротьби розділився на два самостійних вида. Він пише:

«Хотя на раннем этапе существования борьбы допускались произвольные захваты, однако на первое место вышел такой естественный захват, как обхват корпуса соперника спереди обеими руками...<...> Такой захват, в значительной степени инстинктивный, был достаточно простым, удобным, прочным и эффективным, так как позволял ограничить подвижность партнёра и служил хорошим стартовым положением для проведения целого ряда бросков различного характера. Вместе с тем подобный захват являлся, как правило, обоюдным: каждый из борющихся стремится провести его.

При этом, обхватив талию, борец стремился ещё более усилить свой захват, перенеся его на пояс партнёра, если таковой имелся. А опояска, как правило, являлась старинной и непременной частью славянской одежды. <...>

Хватка за пояс давала большее удобство и прочность захвата, а вместе с тем и лучшие возможности воздействия на центр тяжести тела соперника при проведении броска.

Таким образом, в то время борьба «в обхват» и поясная борьба ещё не выделились в особые разновидности борцовские единоборства, а существовали в едином виде. Был у партнёра пояс — ухватывались за него, не было — ограничивались обхватом туловища.<...>

Тем не менее, использование пояса соперника для борцовского захвата было не только естественным, но и, так сказать, исторически неизбежным в любом виде борьбы при условии, что одежда борцов имела опояску. В махачкалинском краеведческом музее хранится каменный рельеф из прославленного своими мастерами дагестанского аула Кубачи. На рельефе изображена борцовская схватка, причём один из борцов подпоясан, а другой — нет. Естественно, что последний сделал более удобный захват за пояс соперника, а его партнёр, не имея такой выгодной возможности, вынужден бороться «в обхват».

⁸ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: (У 3 кн., 6 т.). — Кн. 2, т. 3; т. 4 — Факс. вид. К.: АТ "Обереги", 1994. — С. 144.

Інші атлети спеціально шли на цю хитрість: снимали пояс перед схваткою і тем самым ставили суперника в менше вигідне положення. Однак розвиток руської, да і не тільки руської, боротьби неуклонно шло по шляху забезпечення справедливих і рівних умов для обох суперників. <...> Іменно вимога рівності і стало завершальним фактором в формуванні особливого самостійного виду боротьби – поясної, для якої пояс став обов'язковим спортивним спорядженням. Вступаючи в такого роду схватку, борець, не маючи на своїй одязі звичайного пояса, зобов'язаний був підпоясатися спеціально для єдиноборства. <...> Тем самым поясна боротьба обособилася від близької їй боротьби «в обхват», яка не вимагала від борців ніякого спеціального спорядження»²¹⁰.

Боротьба «на поясах» («поясна боротьба», «на пояски», «за ремени», «за пояски», «на уприжимки»; в деяких селах цей вид називали так само, як і описану вже нами боротьбу, в якій борці руками охоплюють один одного хрест-навхрест і в обхват, і зчіплюють руки «в замок» за спиною опонента, — «навхрест», «в обхват», «навкриж»²¹¹) найбільше була поширена в південних і східних районах України, але траплялася по всій її території. На думку відомого російського дослідника традиційних єдиноборств східних слов'ян, доктора історичних наук Б. В. Горбунова, «ряд фактів дає підставу вважати, що боротьба на поясах заїмствована руськими і іншими східними слов'янами у тюркських народів... На заїмствование указывает и то обстоятельство, что борьба на поясах была распространена в основном на Юге России, в Поволжье, на Южном Урале, в Западной Сибири и на Юге Украины. В то же время она не известна на русском Севере, где устойчиво существовали древние русские традиции... По-видимому, при постепенном продвижении славян в Нижнее Поволжье, на Урал, в Сибирь, Среднюю Азию, а также при миграции тюрков в Центр России и на Украину, те и другие вступали во взаимные контакты — трудовые, бытовые, брачные. В подобных ситуациях обычна диффузия элементов народной культуры»²¹². Подібної думки дотримується у своїй дисертації й інший російський дослідник, Тедоразе А. С., який на аналізі доступних йому письмових джерел і матеріалів експедицій у Тамбовській області Росії зазначив: «Підтверджено раніше висказаний тезис о том, что борьба "на поясах" заїмствована у тюркских народов»²¹³.

Де в чому з цією думкою можна погодитися. Ясна річ, під час контактів давніх слов'ян з іранськими, тюркськими, фракійськими, кельтськими, германськими, балтськими та іншими народами відбувалися взаємопроникнення і взаємозапозичення цих культур, зокрема і у сфері бойових і змагальних мистецтв. Майже всі згадані етнічні групи за давнини, а деякі і понині, культивували боротьбу «на поясах» (зараз вона під назвою «куреш» відома у кримських татар, «гюреш» чи, що буде більш точно, «кайштан» — у гагаузів, «тринте» — у молдаван і румунів тощо). В деяких районах Південної України її запозичили саме від тюрків. Але цей вид борцівських прийомів є таким органічним, сказати б так — «елементарним» для найпростіших молодечьких забав (саме так і борюються діти по всій планеті), що різні народи формували його у своєму середовищі самостійно. Отож давні слов'яни, і не тільки подніпровські, цілком могли витворити у себе цей вид без усякої «допомоги» іззовні. У росіян він відомий як боротьба «на поясах», «на опоясках», «под пояски», «на ламка», «под пряжки», «на верёвки», «на ремни», «на мотки», у білорусів — «барацьба на паясках», «на паяскі», «за паясы», «за сарадзіну», у чехів і словаків — «za pasy», «na rameno», «zaopasky», «zapas za opasky», у поляків — «za pasy», «na pasy», «walka na pasy», у південних слов'ян (сербів, хорватів, боснійських мусульман, македонців, чорногорців) — «о кайш», «за кайш», «у појас», «у пасе», у болгар — «суха борба».

²¹⁰ Лукашев М.Н. И были схватки боевые... - Москва: Физкультура и спорт, 1990. С.34 – 35.

²¹¹ Обидва ці види («навхрест» і «на поясах») у нас іноді називали ще «боротьбою по-турецьки» (Мискин Р. «Как запорожцы на кулаках бились...» // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1996. № 1. С. 28). Справді, в Туреччині нарівні з відомою т. зв. «масляною боротьбою» — «йагли гюреш» (інша назва — «алатурка гюреш» — «боротьба по-турецьки») існує й боротьба на поясах — «каракушак». Але це не означає, що українці до тюрків не знали про цей вид борцівського мистецтва (див. про це далі).

²¹² Горбунов Б. В. Борьба на поясах // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1994. № 1. С. 28—29.

²¹³ Тедоразе А. С. Русские рукопашные состязания как явление социальной истории аграрного общества Тамбовская губерния, вторая половина XIX - первая половина XX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тамбов, 2002.

Відзначено цей вид і у словенців, а у минулому — у лужичан²¹⁴. До того ж, згідно з сучасними дослідниками цей вид боротьби практикували нащадки стародавніх війських традицій, козаки, і не тільки запорозькі, доречі, а й, наприклад, донські. В «Словнику руських донських говірок» ми читаємо: «Ломок... Вид борьбы. **В ламке бируют за пояс и чирис sibя брасают... Зямой выходят на Дон и борюща на ламка. Бяруца за пояс друг друга и валютъ хто каво** (зразок говірної мови. — Авт.)»²¹⁵. «Под пряжки борются, дратся; Борются, держа друг друга за пояс. **Двая боряца, хватают за пойс и старающа повалить друг друга. Эта называецца пат-пряшки** (зразок говірної мови. — Авт.)»²¹⁶. Окрім цього описання боротьби з взаємним захопленням суперниками поясів, ми зустрічаємо в билинах:

«Брали за ремень за подпрудное,
По колен-то в сыру землю втопалися».

Ще одним підтвердженням того, що слов'яни могли самостійно винайти поясну боротьбу, є те, що в західній частині розселення цього суперетносу саме слово «боротьба» та похідні від нього однокореневі терміни етимологічно походять від вислову «за пояси» (позаяк старослов'янські борці полюбляли робити захват руками за пояс, синоніми — пасок, пас²¹⁷): «zaras», «zarasenie» («боротьба»), «rasovačka» («боротьба дітей»), «боротьба в якій суперники хапаються за пояси») — у словаків, «zaras» («боротьба»), «zarasiti» («боротися») — у чехів, «zarasy» («боротьба»), «zarasnictwo», «rasownictwo» («боротьба» («борцівство»), «rasowac się» («боротися») — у поляків, «rasowac się» — у кашубів. З огляду на сказане дуже цікаво, що в українській мові існують фразеологізми «заткнути за пасок», «заткнути за пояс», котрі, за висновками лінгвістів, колись означали перемогу в боротьбі. Це ж, по суті, підтверджує і Б. В. Горбунов: «...Обращает на себя внимание широко употребляемое и сегодня в разговорной речи и в языке художественной литературы старинное русское присловье "заткнуть за пояс", что означает значительно превзойти кого-либо в чём-либо. Абсолютные соответствия этому фразеологизму имеются в украинском языке — "заткнуты за пояс (пасок)" и в белорусском — "затыкаць за пояс". Полагают, что первоначально это выражение означало превосходство в физической силе и ловкости. Напомним, что у восточнославянских народов довольно широко бытовал особый вид традиционных спортивных состязаний — "борьба на поясах", где большую роль играла именно физическая сила. Вероятно, рассматриваемый фразеологизм употреблялся в форме похвалы перед боевыми схватками и в подобного рода традиционных мужских состязаниях — в кулачных боях, борьбе, палочных боях и т. п.»²¹⁸.

Цікавий факт, що в деяких місцевостях східних регіонів України ще на початку ХХ ст. поясну боротьбу називали не інакше як «руською боротьбою». Така ж сама назва для цього виду, до речі, боротьби використовувалася старовірами Сибіру (в с. Широково Ялutorовського р-ну Тюменської обл.): «... рассказывал и про борьбу, которую сельчане называли просто „руской“»²¹⁹. Тут трошки треба пояснити, що руська не обов'язково значить, що російська або руська. Наприклад, в деяких місцевостях, кажучи слово руська (руський), вказують на стародавність. Руськими себе називають українці чернігівського Полісся — литвини; ось що про них пише відомий дослідник Володимир Горленко: «Литвини колишньої Чернігівщини — це аборигенне "руське" населення, що внаслідок замкненості сільського життя в минулому й віддаленості від великих адміністративно-політичних і промислових центрів, головних комунікаційних сполучень у новий час залишалося сталим у генетичному відношенні принаймні з часів Київської Русі. Вони стійко

²¹⁴ Автором підготовлено до друку книжку «Боевые искусства Европы», в якій описуються ці та інші види боротьби.

²¹⁵ Словарь русских донских говоров. В 3 томах. Т.1. 2-е изд. Ростов на Дону, 1991.

²¹⁶ Словарь русских донских говоров. В 3 томах. Т.3. Ростов на Дону, 1976. С. 71.

²¹⁷ Machek V. Etymologicky slovník jazyka českého a slovenského. Praha, 1957. S. 582; Iskier przewodnik sportowy. Warszawa: «Iskry», 1976. S. 826.

²¹⁸ Горбунов Б. В. «Пояс верный, друг сердечный» // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1994. № 1. С. 30.

²¹⁹ Потрепалов А. Борьба моего дедушки. // Спортивная жизнь России. М., 1995. № 9. — С. 6.

зберігали аж до початку XX століття "руську" самосвідомість. Перебуваючи на периферії і водночас перехресті формування східнослов'янських народів, вони називали себе "рускімі". При цьому категорично відмежовувалися від росіян ("кацапів", "москалів" — у їхній мові)»²²⁰.

Таким чином, ми можемо сміливо припускати, що боротьба «на поясах» є для України «своїм», самостійно винайденим видом молодецько-спортивних змагань, корені котрого знаходяться у далекому-далекому минулому.

Протягом принаймні останніх двох-чотирьох століть вона була відома у нас у двох основних різновидах — менш поширена «близька» і поширеніша «дальня». У першому випадку борці у майже випростаному стані щільно притулялися один до одного, у другому — могли нагинатися, що утруднювало весь поєдинок.

У різних місцевостях, що характерно і для інших східнослов'янських народів, в обох різновидах традиційними правилами дозволялися або, навпаки, заборонялися дії ногами — підніжки, зачепи тощо. Деколи на тому, можна чи не можна використовувати підніжки і зачепи, увага не акцентувалася: «Діяти або не діяти ногами кожен борець вирішував самий. Ніхто не казав йому „відки у нього ноги починаються»»²²¹.

Сутичка починалася з того, що суперники сходилися, трохи нагиналися і захоплювали один одного хрест-навхрест за пояси з боків чи за спиною. Замість пасків могли використовувати мотузку, шворку: «В часи мого діда на боротьбу ішли, пов'язані шворкою. Ми тоді бідно жили, одержу берегли. Тому як силою між собою мірялися, брали шворку, але як боролися перед панами і дівками на свята, то вдягали ремені чи пов'язували пояси. Пани за перемогу давали гроші, а бувало так, що й худобу. Був стимул. Як ішли до молдаванів боротися, теж пов'язувалися поясами, бо за перемогу в їхній тринті (тобто «тринте» — молдавська боротьба «на поясах», див. згадку про неї вище. — Авт.) вони давали барана, півня чи качку»²²².

Схопившись, борці за допомогою кидків через стегно і через себе, заломів спини та інших прийомів намагалися один одного «від землі відірвати, щоб покласти на лопатки»²²³, як це було прийнято в селах Полтавщини, або примусити суперника торкнутися землі коліном чи будь-якою іншою частиною тіла вище коліна (в південних регіонах України). При цьому протягом усієї сутички категорично заборонялося випускати паски з рук (щоправда, в деяких селах, наприклад, на Буковині, для виконання кидка одну руку дозволялося звільнити). «Нижче пояса ні руками, ані ногами нічого робити не дозволялося. Одну руку від шворки або пояса відпускали, але тільки тоді, коли суперник знаходився у повітрі і не торкався землі»²²⁴.

Сьогодні поясна боротьба під самими різними назвами являється неодмінним елементом тренувального процесу цілого ряду напрямків і шкіл українських бойових мистецтв. Наприклад, вона уключена в програму навчання «Українському рукопашу гопак»²²⁵.

У створеному останнім часом п'ятиборстві «козацький двобій» є вправа, що являє собою груповий варіант боротьби «на поясах»: «Спортсмени у козацьких строях обіймають один одного, тримаючись за пояс суперника, і таким чином намагаються перекинути його на спину. Хто більше разів це зробить (за певний час) — той переможець».

Нарешті, розглянемо третій з найпоширеніших в Україні видів боротьби — «Навручки» (по-іншому: «на руки», «голіруч», «на вільну», «вільна боротьба») — один із видів традиційної народної боротьби, в минулому найпоширеніший в Україні. Вона багато в чому схожа із сучасною міжнародною боротьбою вільного стилю. Від інших традиційних видів боротьби вона різнилася не лише своїм технічним арсеналом, а й значно більшою

²²⁰ Володимир Горленко. Литвини півночі України - ймовірний уламок нащадків племені літописних сіверян. // <http://etno.iatp.org.ua/lib/lytvyny.html>

²²¹ Архів автора.

²²² Архів автора.

²²³ Піддубний М. М. Богатир з Красенівки: Спогади про Івана Піддубного. Черкаси, 1961. С. 11.

²²⁴ Архів автора.

²²⁵ Величкович М., Мартинюк Л. Український рукопаш гопак: Навчальний посібник. - Львів: Ліга-Прес, 2003. С. 103-103.

кількістю різновидів і локальних особливостей, що надавало їй особливий колорит, і ця колоритність задана самою історією України та українського народу; це відзначають навіть великі спортсмени сучасності, як-то, наприклад, Іваніцький О. Б., який пише: «По-своєму интересна борьба на Украине. В разные времена становилась Украина родиной для многих народов. Поэтому и борцовские поединки всегда носили отпечаток разных стилей и правил. Борцы умело действуют ногами, как кавказцы, отдают дань уважения силе, как принято на Руси. И всё же создалась борьба своеобразная. Старались всегда положить соперника на лопатки, нередко умело боролись лёжа. Но чаще бросали ловким броском через ноги из стойки прямо на спину»²²⁶.

В одних місцевостях двобій починався з довільного захвату тіла чи одягу суперника, в інших попередній захват обов'язково повинен був бути однаковим з обох сторін, як це було, приміром, на Переяславщині, де суперники хапали один одного за руки: «Ото як привели, як зчепилися вони з тим борцем за руки (а тоді боролись так: брали друг друга вище ліктів), та як гепнули того борця об землю, так йому і ноги з колін повискакували»²²⁷. Під час сутички на Харківщині дозволялося виконувати захвати руками тільки вище поясу і використовувати підніжки і підсічки ногами. В ряді сел Східної України традиційні правила боротьби забороняли змагунам використовувати один проте одного діяння ногами. Цікаве описання такої боротьби, змагання з якої, подібно як це роблять болгари і тюркські народи (татари, казахи, татари, алтайці тощо), улаштували на весіллі — про це пише в своїй автобіографії відомий український актор, режисер, драматург і композитор, корифей українського театру Марко Лукич Кропивницький (1840—1910) (подаємо трошки більше ніж просто описання самої сутички, що, на нашу думку, передаст сам дух змагань і дасть більше розуміння того, наскільки популярною серед народу була боротьба. — Авт.):

«Гостюючи на канікулах в Живановці за год перед смертю діда, пішов батько на той бік річній, її Біляївку, на весілля. Почали там парубки боротись, один парубок все вихвалявся силою і хваткою, і батькові скортіло посилкуватися з ним. Схопились і почали водитись, довго водилисї, а умова була боротись на силу, щоб через ножку не кидатї; баче парубок, що не подужа, не додержав умови, раптом упав на спину і перекинув батька через голову. Народ почав реготать і вихвалять парубка. Батька цей глум зеретував, а як глянув він, що на чумарчині не зосталось ні жодного гудзика, що парубок, перекидаючи його, схопив за груди́ну чемерки і всі гудзики обірвав, він розгнівався і налаяв парубка. З цього почалась бійка. Батько почав подужувать противника, за нього заступились два товариші його і вже втрьох накинулись на батька. Дід у той мент був в саду і бачив цю колотнечу і, коли постеріг, що до батька взялось троє, гукнув на скарбових парубків: "Гей, біжіть швидше та порятуйте хлопця!"... Кинулись з двору парубки і нам'яли здорово боки не тільки борцям, а декому і з весільних гостей».

А в багатьох селах Західної України широко практикували захвати руками ніг суперника і кидки за допомогою ніг. Цей прийом відомий в цьому регіоні із сивої давнини: «Ще одне зображення борців знайдене у слов'янському могильнику в селі Гринів коло Львова... Датуються воно першим століттям нашої ери. На бронзовій обкладці піхв меча зображено момент запеклої сутички двох борців. Один із них, схопивши лівицею суперника за руку, правою рукою намагається провести захоплення його лівої ноги. Його суперник у відповідь лівою рукою намагається захопити за шию»²²⁸.

Переможця в єдиноборстві визначали по-різному. У багатьох галицьких селах треба було кинути суперника на спину. Якщо падали обидва, не торкнувшись при цьому землі лопатками, поєдинок зупиняли, і все починалося спочатку. Розпалившись понад усяку міру, бійці нерідко продовжували «з'ясовувати стосунки» лежачи, ото́ж їх доводилося розтягати силоміць. Цю кумедну ситуацію навіть відбито в народних приповідках. Так, Іван Франко записав у селі Нагуєвичі Дрогобицького повіту таке: «*Бийте верхнього, аби аж спідний*

²²⁶ Удаль молодецкая. — М.: «Физкультура и спорт», 1987. — С. 133.

²²⁷ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003 С. 255—256.

²²⁸ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003 С. 259.

почув. Коли два борються і один одного повалить і приляже, то інші таким окриком розбороняють їх, змушуючи верхнього швидко встати»²²⁹. В інших місцевостях, наприклад, в Пирятинському повіті на Полтавщині²³⁰, навпаки, дозволялося боротися і на землі: «Той старший, хто на грудях посидить, а найпаче, хто вивернеться зісподу»). Переможцем оголошували того, хто кілька секунд притискав подоланого суперника спиною до землі. Донедавна серед дітей деяких сіл Буковини, а у XIX ст. в багатьох інших регіонах України — і серед дорослих існував звичай, за яким переможцем міг стати тільки той, хто розклав лежачому суперникові руки в різні боки — «хрестом»: «переможець не той хто кинув, а той хто хреста зробив, «коли розклав його (суперника. — Авт.) руки хрестом, питав: „Здаєшся?“, а той відповідав: „Здаюся!“»²³¹. Такого ж самого правила, згідно з деякими із сучасних дослідників традиційних бойових мистецтв, в змаганнях з боротьби притримувалися запорозькі козаки²³². Протягом кількох віків такий самий звичай зберігався і в традиційній боротьбі білорусів «да крыжа» («до хреста»)²³³.

Окрім так званого спортивного варіанту боротьба «навручки», має такий варіант як-то «бій голіруч» (по-іншому: «голіруч», «боротьба врукопаш»), котру сміливо можна назвати «бойовою боротьбою», прийоми та інші елементи з технічного арсеналу якої українці використовували в герцях і битвах, яка зовнішньо дуже нагадує відомий багатьом із книг з античної історії гелленський «панкратіон» — симбіоз боротьби та кулачного бою. Цікаво, що вона була знайома не лише козакам і повстанцям, а й ченцям деяких православних монастирів. «Я, наприклад, — повідомляє з цього приводу Ю. Костров, — чув про ці стилі від сучасних монахів. До того ж у монастирських бібліотеках можна знайти літературу, де згадуються такі системи, як „хрящ“ і „кіл“, тобто стилі, один з яких робив акцент на больові прийоми, а інший ґрунтувався на мистецтві володіння палицею у поєдинку»²³⁴.

Техніка «бойової боротьби» була значно багатшою, аніж у боротьбі «навручки». Тут виконувалися різноманітні больові прийоми, дозволялося штурхати й бити руками, ногами, головою. Віддавна практикувалося придушення суперника, про що згадується, приміром, у народних казках і легендах. Придушували за допомогою рук і ніг — навсидячки, навстоячки, лежачи, в позиції лице в лице до супротивника або за його спиною. При цьому на горлянку або сонну артерію натискали великим пальцем, ручним «замком», стопою ноги... Нерідко застосовували і такий прийом: борець, лежачи на спині, охоплював ногами тулуб суперника, який перебував згори, і дуже міцно стискав, перешкоджаючи диханню і навіть ламаючи ребра. Тулуб стискали і руками, як це робиться в боротьбі «в обхват». Казкові і билинні богатири придушували ворога, притискаючи його коліном, стопою або тулубом до землі.

До оригінальних технічних елементів бойової боротьби «голіруч» можна віднести кидки і утримання суперника із захватом його за волосся: «Головне — зайти збоку за спину, а потім однією рукою хапаєш за волосся, а іншою — за пояс; трохи присідаєш і перекидаєш через себе. Падає суперник на живіт, а якщо земля тверда, то коліна собі порозбиває»²³⁵. Особливо поширені захвати за волосся були в тих регіонах, де чоловіки носили його довгим, приміром, на Гуцульщині і Бойківщині. Це про таких «модників» відомий український етнограф, археолог і антрополог Хведір Вовк писав: «В деяких місцевостях у бойків, як, наприклад, у селі Головацькому, чоловіки носять волосся таке саме завдовжки, як і в жінок, перед святами заплітають його, а потім пишаються кучерями, що від того постають, розпустивши їх по плечах та по спині. Колись чоловіки цих місцевостей так і ходили з косами, як вогули (мансі. — Авт.), і в селі Плавйому нам повелось знайти майже столітнього старого чоловіка, єдиного, що р. 1905 ще по-старовинному заплітав волосся у дві коси»²³⁶.

²²⁹ Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Вип. 1 // Етнографічний збірник. Львів, 1901. Т. 10. С. 31.

²³⁰ Козуб І. Доба і доля. Спогади. — Київ — Торонто — Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій, Видавництво ТАКСОН, 1996. С. 96.

²³¹ Архів автора.

²³² Бондарь В. Боевое искусство запорожских казаков. // Кэмпо. Минск, 1994. № 3. С. 61.

²³³ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ». 2002. С. 45.

²³⁴ Коли земля горить під ногами // Спортивна газета (Київ). 1991. № 46, 16 квіт. С. 2.

²³⁵ Архів автора.

²³⁶ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: «Мистецтво», 1995. С. 158.

Вельми часто захват за волосся застосовувався в бійках, що відбито у таких лексичних зворотах, як «доходити до чуба» (до бійки), «чубитися» (битися), а в бойківських говірках — «волосатися, волосатися, тягатися за волосся, битися — Не будемо волосатис'а по ґрунті»²³⁷. Дослідники козацького побуту наголошували, що «після бійок у багатьох козаків чуби були смикані», а той, хто вигравав партію в карти (його називали «чуприндас»), скуб за чуба невдачу. Захвати за волосся у чоловічих сутичках були більш характерними для українців, аніж для інших слов'ян. У білорусів, приміром, і у росіян під час бійок і сварок за волосся звичайно хапалися жінки.

Обов'язковим елементом «бойової боротьби» у давньоруських богатирів було вміння зв'язувати здоланого ворога. В казці «Ілля Муромець та Соловей-розбійник» читаємо: «...Соловей-розбійник упав на землю. Ілля Муромець підскочив до нього, враз схватив його, здушив своїми руками. І вже розбійник Соловей відчув, що в руки попав сильнішого за нього, думає: "Ну, цього я вже не видержу..."». Взяв Ілля од свого сидла од'язав стремена — ремені міцні, зв'язав Солов'ю-розбійнику руки, зв'язав ноги, прив'язав до сидла, сів і їде до Солов'я-розбійника у двір»²³⁸.

Умінням користуватися мотузком відзначалися запорізькі козаки і карпатські опришки. Для прикладу ситуації, коли таке уміння було вкрай потрібне, наведу уривок з роману відомого українського письменника П. Байдебури «Вогонь землі»: «Перебуваючи в особистій обслузі осавули Барабаша, він був із господарем в Криму і, як і інші, полював ординців. Отоді в одному аулі впіймав двох здорових, молодих татарчуків. Вирішив не вбивати, а вивезти як здобич. Отож зв'язав тих двох полонених за своїм засобом і залишив на примітному місці під скелею. Того ж дня підвечір навідався до того місця. Лежать обидва бусурмани мертві. Смерть, як видно, прийшла до них через те, що туго скрутив їм ноги і руки. А вузли такі, якщо будеш шарпати мотуз, то ще тугіше їх затягнеш»²³⁹. Опришки, зв'язуючи ворога, для надійності частенько користувалися «калушом» (або «шкалушом») — коротким, звичайно буковим, дрючком, що його закладали в мотуза і закручували.

У деяких місцевостях України та Росії вміння зв'язувати ворога відпрацьовували з дитинства. Про це свідчить, зокрема, дитяча гра «в'язати свиню», або «в'язалки»: двоє гравців, маючи кожен мотузку завдовжки до метра, намагалися повалити один одного і зв'язати ноги.

Цікаво, що саме боротьба «навручки» (в далекому минулому в бойовому варіанті, а пізніше в спортивному-змагальному), що черговий раз вказує на її поширеність серед українського народу, а також на стародавнє походження, стала традиційним єдиноборством ритуальних герців ряджених, котрі і в наш час з'являються обов'язковим компонентом деяких народних свят в західних регіонах України.²⁴⁰ Відомий український етнограф Олександр Курочкін в своїй праці присвяченій цьому явищу, про борцівські змаги пише:

«Як складова частина новорічного свята Маланки-Василя в окремих селах Прикарпаття, Поділля, Північної Буковини до наших днів відбуваються ритуальні турніри масок. За традицією, що йде, очевидно, з арійської доби, вони влаштовуються на схрещенні доріг (там, де й колективні танці молоді — „сход“, „плес“, „жок“, „данець“) і набувають характеру загальносільського публічного видовища. Від кожної територіальної групи тут бореться одна або декілька масок. У цілісному вигляді цей звичай зберігся, наприклад, у старовинному буковинському селі Великий Кучурів Стороженецького рвйону Чернівецької області. Щорічно 14 січня, на одному й тому ж місці, де сходяться шляхи, тут змагаються „ведмеді“, які представляють територіальні об'єднання парубків 6 кутів: Тисівці, Снячів, Рутка, Турлук, Бовка, Гаделів. Для того, щоб визначити титул найсильнішого, доводиться по черзі боротися з усіма претендентами.

²³⁷ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Частина перша: А — Н. Київ, 1984. С. 141.

²³⁸ Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 186.

²³⁹ Байдебура П. А. Вогонь землі: Роман. Оповідання. Київ: «Дніпро», 1979. С. 67.

²⁴⁰ Ритуальні змагання ряджених пов'язані з різними культами (родючості, померлих) і беруть свій початок ще у первісному суспільстві.

За допомогою довгих плетених батогів, якими раніше користувалися вівчарі, перебрані з обох команд утворюють велике коло — ринг, що відділяє натовп глядачів від учасників змагання. Якихось особливих правил боротьби немає. Просто треба повалити суперника на землю, опинившись поверх нього. Як і в інших традиційних видах боротьби, тут немає вагових категорій і не обмежується час поєдинку. Якщо результат двобою сумнівний, його повторюють до трьох разів. Трапляються й нічийні ситуації. Мешканці кожного кута гаряче підбадьорюють криками свого „ведмеда”, а переможця уся „команда” тричі підкидує вгору на „ура” — „гуракає”.

Цікава особливість буковинської боротьби масок полягала в тому, що тут у коло „ведмеді” виходили разом зі своїми вожакми — „циганами”. За допомогою ланцюга, який з’єднував обох партнерів, „циган” активно впливав на хід поєдинку. Він міг допомогти своєму підопічному утриматися на ногах і навпаки — повалити суперника. Оскільки змагання звичайно відбувалися на снігу, де було слизько, масковані атлети одягали на ноги спеціальні металеві накладки з шипами, так звані „рачки”, якими користувалися зимою, пересуваючись на гірських стежках.

У селі Белелуї Снятинського району Івано-Франківської області традиційна новорічна „борінка” відбувається між трьома територіальними „Маланками”, що представляють Берестів, Соківну і Великий Кут. Порядок змагання визначає жереб. Від кожної групи у турнірі тут беруть участь „ведмідь”, „жид”, „смерть”, кілька „чортів”. У даному випадку змагання перетворюється на командне, де в спільний залік іде виступ кожного учасника. За таким же принципом відбувається турнір карнавальних циган у селі Червона Гребля (що на Вінниччині. — Авт.), де колядні дружини з 7 вулиць виставляють на бій по три маски-„старого”, „стару”, „старшого синка”. Загальносільські змагання за участю ряджених тривають по кілька годин і викликають не менше емоцій, ніж престижні футбольні матчі. Зберігається звичай, за яким „маланкарі”, що залишилися у програші, повинні пригостити своїх удатніших суперників. Ще одним привілеєм було те, що „куток”-переможець отримував право провести у себе загальний новорічний пляс — „данець”.²⁴¹

Як бачимо, не дивлячись на те, що боротьба ряджених перш за усе з’являється ритуальною, змагання при цьому майже нічим не відрізняються від звичайних змагань — та ж сама техніка боротьби і тіж самі правила, за винятком деяких несуттєвих, пов’язаних з їх обрядово-ритуальною функцією дрібниць. Мало того, прийняти участь в таких поєдинках є за честь, а перемогти — за славу: «У Великому Кучурові близько полудня всі маланкарі та інші жителі села збираються в центрі, на майдані, щоби визначити найдужчого хлопця. Посередині натовпу звільняють коло, в яке заходять "ведмеді", щоби помірятися між собою силою. У більшості сіл району "ведмедами" можуть бути лише неодружені хлопці, а за порушення цієї вимоги можна отримати від самих газдів доброго прочухана. Натомість у Спаській обряд втратив первісний характер, набравши вигляду видовищної гри, у якій можуть брати участь у масках "ведмедів" й одружені чоловіки.

У „ведмеді” йдуть дужі хлопці, здебільшого ті, що займаються спортом, — щоби не підвести парубоцьку громаду свого кута. Переможцем поєдинку вважається той, хто поклав свого суперника „на лопатки”. „Ведмідь”, на рахунку якого найбільше перемог, здобуває титул найсильнішого й утримує його аж до наступної „Маланки”²⁴².

Маючи свої власні види боротьби, українці разом із тим не цуралися і запозичень. Так, у багатьох українських та українсько-грецьких селах Донбасу і Приазов’я користувалися популярністю грецька народна боротьба «куреш» («куруш», «куриш»). Із цього приводу В. І. Попов і А. Д. Патрича пишуть: «В настоящее время борьба курэш проводится почти во всех греческих сёлах Приазовья и в некоторых украинских. По неполным данным, около 25—30 сёл по традиции ежегодно в один и тот же день один или два раза (весной и летом или

²⁴¹ Курочкін О. Українці в сім’ї європейській: звичаї, обряди, свята.- Київ: „Бібліотека українця”, 2004.- с.215-216.

²⁴² Сандуляк І., Чеховський І. Пустіть маланку до хати трошки... // <http://www.2000.cv.ua/>

осенню) проводять эти соревнования»²⁴³. В українсько-молдавських та українсько-румунських селах Чернівецької України брали (а подекуди беруть досі) участь у змаганнях з національної молдавсько-румунської боротьби «тринте» («трінте», «тринта»), яка вже згадувалася вище²⁴⁴. В минулому українці змагалися і час від часу перемагали в боротьбі кримських татар «куреш», болгар Одещини «борня» («народна борба»), гагаузів «гюреш»²⁴⁵.

Традиційні змагання з боротьби провадилися під час малих і великих календарних свят — на Великдень, Благовіщення, Семик, Івана Купала та ін. На відміну від інших слов'ян, українці вельми часто боролися не тільки в теплу пору, а і взимку, часом навіть без верхнього одягу. За перемогу отримували різноманітні призи — або чисто символічні (вінок від дівчини чи усього сільського дівочого гурту, гілку дерева, буханець хліба), або доволі значні (гроші, одяг, тканину, рушник), а також і почесні звання — «силач», «борець», у бойків — «дужник», «моцарь», у мешканців Полісся — «силак», «міцник», «сильник». Робітникам — парубкам і чоловікам — нерідко доводилося боротися з примхи працедавців: «У деяких економіях заробітчани виходили "боротися" між собою за наказом поміщика. Якщо ж траплялось, що з ними боролися самі хазяї або їхні сини, то горе було тим робітникам, які брали верх над панами. За таку "провину" їх нерідко навіть звільняли з роботи...»²⁴⁶.

Групові змагання і одноразові єдиноборства влаштовувалися й поза святами. Ними розважалися молодики — члени парубоцьких громад, а також юні парубчаки, які ще не доросли до членства в цих громадах: «Бувало, ми боролися просто так, щоб взнати, хто з нас найсильніший. То як збиралися в неділю, а то й у будній день десь на вулиці, говорили-балакали, а потім нараз починали сперечатися, хто з нас дужчий за інших. Так і переходили до боротьби, а деколи й до бійок, особливо в тих випадках, коли хтось з хлопців був незадоволеним своєю долею програвшого»²⁴⁷. У деяких місцевостях борцівський герць був обов'язковим при вступі юнака до парубоцької громади. Парубчак повинен був поборотися з «березою» — отаманом громади, причому перемагати було не обов'язково: головне — це «показати себе з ліпшого боку, довести всім присутнім, що є бажання перемогти». Але іноді результат сутички міг завалити всю ієрархію громади — у деяких районах Західної України, приміром, подоланого «березу» автоматично скидали з його посади, а його місце переймав зухвалий переможець... Описаний звичай довго зберігався і у деяких західних слов'ян, наприклад, у словаків: «Поки молодий хлопець не показував себе в боротьбі "на rameno" ("на поясах") з іншими, він не мав права називатися "za rachoľka" ("парубком")»²⁴⁸.

На двобій традиційно викликали «провокаційною» заявою «ти не парубок», після якої, ясна річ, просто неможливо було відмовитися. А відмовитися в тому чи іншому випадку хотілося багато кому, особливо якщо хлопець тверезо оцінював ситуацію і розумів, що шансів не має і ризикує не тільки підірвати свою репутацію у громаді, а й постраждати матеріально. Так, у деяких українських селах Чернівецької та Молдови переможець міг забрати у невдахи шапку, яка грала в повсякденному житті селян неабияку роль²⁴⁹. І відкупити її можна було лише за добрячий могорич²⁵⁰. У прикордонних зі Словаччиною та Угорщиною українських селах за трофей деколи правило перо з головного убору переможеного. Можливо, цей звичай запозичили у словаків, де перо («kosirek») було символом парубоцької честі: «Kosirek був ознакою чоловічої сили і звитяги, і тільки той парубок насмілювався прикрасити собі ним шапку, котрий не боявся за нього поборотися з якимось іншим парубком. Майже будь-який парубок, який носив kosirek, мав право запитати у іншого: "А чи ти парубок?" — викликаючи його цими словами взятися "за пояси". Той,

²⁴³ Попов В. И., Патрица А. Д. Греческая национальная борьба куреш: Учебное пособие. Киев: «УМК ВО», 1991. С. 6.

²⁴⁴ Руснак П. К. Трынта (молдавская национальная борьба). Кишинёв: «Карта Молдовеняскэ», 1987.

²⁴⁵ Подробиці про ці та інші види боротьби народів колишнього СРСР див. у моїй книжці «Воинские традиции народов Евразии».

²⁴⁶ Поріцький А. Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. Київ: «Наукова думка», 1964. С. 122.

²⁴⁷ Архів автора.

²⁴⁸ Bartoš Fr. Ze života moravských Slováků // Slovensko: Sborník statí věnovaných kraji a lidu slovenskému. Praha, 1901. S. 112.

²⁴⁹ Ще у XIX ст. чоловіки майже ніколи в будь-яку пору року не виходили з дому без головного убору, який вказував на соціальний статус людини в громаді.

²⁵⁰ Архів автора.

хто перемагав, віднімав у переможеного перо. Якщо викликаний не був певен у своїй силі, йому нічого не залишалося, як сказати: "Ні, брате, віддам тобі його добром". Дехто з силачів носив по п'ять-шість косирків, інші, здобуті ним, він просто дер. Подерти у когось перо означало викликати на бійку до крові... Колись за косирки билися цілими селами; парубки з переможеного села повинні були косирки знімати»²⁵¹.

Нерідко парубки та інше чоловіче населення влаштовували *командні борцівські турніри*: куток (магала, кінець) села викликав на змагання інший куток, вулиця — іншу вулицю, сільська парубоцька громада — іншу громаду. Виходили на герць і громади сусідніх сіл. Таким чином хлопці «ділили дівок» — переможені виставляли могорич, а переможці набували право без дозволу ходити до дівок сусіднього села, кутка, вулиці. Можливо, цей звичай походив ще від старослов'янських «ігрищ між селами». Бо ж відомо, що радимичі, в'ятичі, сіверяни на цих ігрищах танцювали, боролися і викрадали собі жінок, з якими заздалегідь домовлялися.

В Україні боротьбою займалися не лише на аматорських засадах — у нас віддавна були *професійні борці* — парубки і часом одружені дорослі чоловіки, які ще до першої половини XIX, а в деяких районах — навіть до кінця XIX — початку XX ст. ходили по селах і викликали гідних собі суперників на бій. Їх називали «мандрівними борцями». Це про них читаємо у творі Тараса Шевченка «Титарівна»:

Давно се діялось колись:
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Та верховодили в селі,
Як ті гусари на *постої*.
Ще за гетьманщини святої,
Давно се діялось колись.

Населення до мандрівних борців ставилося по-різному: де — поважали, де — боялися, де — терпіли. Це легко пояснюється поведінкою самих борців: одні, не знайшовши собі супротивника, ішли собі далі, а інші залишалися, бешкетували і жили за кошт селян, аж поки хтось з місцевих їх не змагав. У тій же «Титарівні» читаємо:

«Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво!
Ходімте биться! Чи борються!
Бо я борець!...»
Не неділю,
Не дві, не три і не чотири!
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось?
Таке хиренне? Все село
Проклятого не нагодує.
А він собі гуляє, п'є,
Та хлопцям жалью завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним.

²⁵¹ Bartoš Fr. Ze života moravských Slováků. S. 108—109. Подібний звичай існував і в австрійській боротьбі «rangeln»: «Після перемоги одного з них переможець урочисто знімає з капелюха переможеного орлине перо і втикає його в свого [капелюха]; звідси й походить вислів "зняти перо", що його нерідко можна почути в Тиролі» (Реклю Э. Народы и страны Западной Европы. Москва, 1915. Т. V: Австро-Венгрия).

Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.

Мало того, що борці жили коштом селян, так вони ще й брали за перемоги гроші, тканини тощо, а то й влаштовували своєрідний тоталізатор — ставили самі на себе. Відомий український поет, фольклорист і етнограф Іван Манжура наприкінці XIX ст. записав від уродженця Переяславщини таке: «Ще як моєму батькові було год тридцять (вже їм год 85 буде), так розказують — ходили по слободах борці. Оце приїде у слободу, розсідла коня, пусте у хліб пастись, а сам вийде на площу. Зараз винесуть йому люди стіл, нанесуть закуски, поставлять горілки, а він кладе рублів 25, а то і 100, та й визива проти себе борця з тієї слободи. Ото як його поборе — так пропада його застава — оті гроші, що він заставив, ще й за горілку заплатить, а як він поборе — так слобожани йому платять такі ж самі гроші — як його застава. Як не заплатять одразу — так він полізе на дзвіницю, зніме самого великого дзвона та й гуля у слободі — поки дзвона не викуплять, а за все те платять ті люди»²⁵².

В. Гнатюк опублікував у 1910 р. повідомлення про те, що мандрівні борці займалися здирництвом на шляхах, беручи на себе обов'язки «митників», тобто, попросту кажучи, бандитів і рекетирів: «О синку, де сьогодні вже та сила, що була давно. Сьогодні вже не туди. Давно були такі борці, що нападали на людей середудня (серед дня. — Авт.) та вбивали їх, як муху. Як тепер оплачуємо рогатки (митні застави. — Авт.), так давно треба було борцям платити, щоби на дорозі пустили. Старі люди оповідали мені, що як чумакували до Косова чи лихо їх знає куди, то їх не раз переходили. Аби там було Бог зна кілька людей з возами, всіх спре. І треба платити, бо як не заплатиш, то й крока дальше не поїдеш.

Раз жив у нас чоловік і жінка, що були дуже щасливі. Дід мій вповідали, що їх дід до них навіть на храм ходили. Одно одному не перечило, що синє під нігтем. Раз досвіта вибрали ся вони в місто.

— Ти, стара, завтра раненько, але дуже рано, бись не забула коні, хату і ворота свяченою водою покропитя. Чуєш?

— А де той васильчик, що був у коморі за кроквою?

— Я злагодив нового; бо мені страшно тепер говорити за то, з ним не годиться урудувати більше, аби, не дай Боже, знов не перейшов мене той "авцихрист".

— Добре, добре.

Полягали спати. Досвіта встали, жінка обійшла хату, покропила, зробила всьо, а навіть льоху (свиню. — Авт.) натерла лиликом, щоби добре гостили. Сіли та й їдуть. Ще не розвидняло ся, а вони вже були далеко в лісі. Але чують, щось кричить: "Гов, гов". Вони стали. Дивляться, а то той борець, що тогит чоловіка переходив. Чоловік поблід, а капелюх кац з голови на землю. Волос зджуджурился в гору. Дивиться жінка на чоловіка та й каже: "Не бійся, бри, вже я собі з ним раду дам". Чоловік умирає, не чує, а жінка собі й вухом не веде.

— Ой бійся Бога, жінко, заплатім му та най пропадає до Божої Матери, на щоб тобі смерти?

— Мовчи, — крикнула жінка, — вставай з фіри.

Чоловік встав. Жінка скинула сорочку, підперезала ся нею верх пояса та й до борця, а той аж зарув, як величезний лев, і хап за передню вісь, хоче віз перевернути. А жінка живо їмила за задну вісь і підоймила цілий кошик. Сіпають ним сюди, туди, не йде, не переборе одно одного. Лишили віз. Борець прискочив до жінки, а вона его попід обидві силі, як не здійсме, як ним не лусне до землі, як не тевкне, аж земля затряслася. А він лиш застогнав.

— Чоловіче, ходи вже сюди, бо вже го нема!

²⁵² Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 255.

Чоловік прийшов, перехрестився, посідали обоє й поїхали. В місті добре гостили та ще їх люди обдали за то, що того страшняка убили.

Прийшли вечером назад та й полягали потомлені спати. Рано встав чоловік скорше, та й десь збирається.

— А чи куди, чоловіче? — питає ся жінка.

— Йду собі в світ, — відповів чоловік. — Я з тобою жити не буду, бо ти би могла й мене колись так в свої руки сціпити, як тамтогось сціпіла.

— Ой, не бійся, чоловіче, а ти се від тепер знаєш, що я з борецького роду?

Чоловік як учув за борецький рід, то аж стрясся. А жінка его обіймила, поцілівала та й сказала: "Від коли світ світом, не була жінка старша за чоловіка. Вже то так Господь постановив. Я хоч така дужа, але моєї сили на твоїх костях пробувати не буду". — І вони жили щасливо далі»²⁵³.

Слід сказати, що не всі мандрівні борці здобували вигоду зі своєї сили, були й такі, що прагнули тільки слави і вдосконалення своєї майстерності, і вінок за перемогу був для них не меншою нагородою, аніж гроші, шмат тканини тощо. Траплялося, що по селах вирушали виключно задля завоювання поваги від своєї парубоцької громади. На Буковині я чув, що в такий спосіб хлопці шукали собі дівчину, а то і дружину: «Не міг знайти собі коханку в нашій селі, тоді йшов у сусідні. Приходив туди і викликав силачів їхніх парубоцьких гуртів. Якщо перемагав, то йому дозволяли зустрічатися з дівчиною того села, а якщо був переможений, то був битий, а потім ще й могорич приносив»²⁵⁴.

У тих професійних мандрівних борців, які більше шукали слави, аніж статків, був свій неписаний борцівський кодекс. Головними положеннями цього кодексу були: «Поважай старших за себе»; «Змагайся з рівним собі»; «Боротьба — це не бійка»; «Шукай суперника на своїй території»; «Не втрачай свідомість (тобто — не дозволяй емоціям засліплювати тебе. — Авт.)»; «Сила — в терпінні»; «Непарубок тобі не суперник»²⁵⁵. Порушників цих правил суворо карали. На Буковині, у Кельменецькому районі, я почув від одного 78-річного чоловіка: «Чув я від свого тата, що в часи його парубоцтва був такий випадок, що якийсь з парубків-борців сусіднього села без попереднього домовлення, без єдиного слова підійшов до одного з парубків нашого села і несподівано для нього підняв у повітря і з силою кинув ним об землю. Потім наші і сусідські борці, навіть ті з них, що до цього ворогували між собою, зібралися разом і вирішили: "Це тавро на наше чоло". Після пішли всім гуртом, знайши того дурня і, ставши колом, надавали трохи чемерів (потиличників. — Авт.), а потім кожен пропустив його через себе — кидали доти, поки він міг рухатися і лязгати язиком. Після такої езекуції він став калікою і більше боротися не міг... А то було, що одному надавали бембухів за те, що той вдарив впавшого на землю — у нас це було заборонено»²⁵⁶.

Виходили на єдиноборства також і жінки і дівчата. Вони боролися не тільки між собою, а й із парубками, чоловіками і навіть мандрівними професійними «силачами», і не раз при цьому перемагали. Так, билинна героїня — дружина Ставра Годиновича Катерина Іванівна подолала найсильніших богатирів князя Володимира. Були такі жінки і в сучасні часи: «Єсть так, що хлопці борються поміж собою, а як коли, то й з дівчатами. Раз таким робом, як почали хлопці боротися з дівчатами, вишукалась така дівчина, що який парубок надійде до неї, то вона його "так і брякне об лід". Та насилу вже знайшовся такий, що як ударив її через голову об лід, то вона зовсім зомліла — водою обливали її. Але мимо того всього, сю "бідову дівку" всі хвалили "за хвабрость" (хоробрість. — Авт.), завдяки сорому тим парубкам, що [їх] вона об лід біла»²⁵⁷.

²⁵³ Гнатюк В. Народні оповідання про опришків. // Етнографічний збірник. Львів, 1910. Т. 26. С. VI—VIII.

²⁵⁴ Архів автора.

²⁵⁵ Із цим правилом стикнувся юний О. Мазур: «Але я ще жодного разу не боровся з дорослими, бо через молоді літа ще не заслужив почесного права називатися парубком. Дорослі дивилися на мене, як на хлопця; на те, що я зростом був вищим від багатьох із них, не зважалося, і боротися зі мною вважалося якщо не ганебним, то принаймні таким, що не робило їм честі» (Мазур А. Г. Путь борца. Москва: «Физкультура і спорт», 1959. С. 17).

²⁵⁶ Архів автора.

²⁵⁷ Крамаренко М. Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу, на Черномор'ї // Етнографічний збірник. Львів, 1895. Т. 1. С. 6.

Жінки брали участь у справжніх борцівських поєдинках у всіх східнослов'янських народів, але найпоширенішим цей звичай був у українців. У росіян і білорусів, принаймні у ХІХ — першій половині ХХ ст., він зустрічався дуже рідко²⁵⁸. Натомість у Білорусі, зокрема на Вітебщині, ще в середині ХІХ ст. жіноча боротьба традиційно практикувалася у ритуальній формі на весіллях: «Как только молодой с новобрачной въедет на свой двор, перед крыльцом, если грязно, немедленно настилают солому... Приняв пирожок, мать новобрачной обхватывает свою дочь и говорит: "Ну-тка, дачушка, паборимся: ци дзюжей ты мяне?"» Молодая также обхватывает её, обе показывают вид, будто борются, а гости между собой спорят: одни кричат: "Наша взяла!", а другие: "Нет, наша возьмёт!"»²⁵⁹.

Українські борці, і аматори, і професіонали, приділяли, звісно, необхідну увагу підготовці до змагань. Мені доводилося чути, що існували цілі борцівські сім'ї, де тренувалися мало не щодня (окрім неділі і свят). Приблизно такий же режим був і в своєрідних «народних школах» з боротьби, котрі ще в 1930-х роках діяли по деяких селах. Про одну з них свідчить засновник сучасної школи Бойового Гопака у Львові Володимир Пилат: «...Дід мені розповідав, що був колись у селі такий чоловік, який не мав своєї господарки (присадибного господарства.— Авт.), але уся його земля була як вишкільне поле, приходили до нього діти, бавилися, боролися. А жив він за те, що люди приносили йому хто кашу, хто курку, хто яєць. Жив той чоловік у селі до 1939 року. Як прийшли перші "визволителі", він кудись щез, як щезало немало людей, котрі були лідерами в суспільстві»²⁶⁰.

Але таких спеціалізованих «шкіл» було вельми мало — куди частіше до змагання готувалися за день—два. Інколи тренування носили сезонний характер: узимку, коли сільськогосподарські роботи втрачали свій напружений ритм, парубоцька громада або «змішана» група (парубки й чоловіки) протягом двох-трьох місяців тренувалася в орендованій хаті, а то і просто на вулиці. У сучасному розумінні справжнім тренуванням це назвати не можна — борці не виконували по кілька десятків кидків за заняття, не бігали кроси тощо. Тренувальні прийоми (як, до речі, і навчання боротьбі) тут були дуже прості, але саме ця простота і зумовлювала швидкість опанування теоретичного матеріалу і набуття необхідних практичних навичок. Тренувалися, як правило, в повсякденному одязі і на тих місцях, де звичайно відбувалися уже справжні змагання: на перехрестях шляхів, на сільських майданах, на тічках... Влітку підлогу чи землю застеляли соломною, взимку борюкалися на снігу, а то й на річковій чи ставковій кризі.

Про те, що являли собою ці молодецькі розваги, свідчить очевидець: «У нас у селі було так: коли були малими, то дивилися, що і як роблять старші за нас, і повторювали за ними. А то вовтузимосся між собою, а тут підійде якийсь дужий парубок або чийсь батько, та й кине одного з нас, а то й кожного по разу, а потім каже: "Не будете вміти, як я вам показав, не станете парубками". Ну, ми після такого напуття і давай з подвоєною старанністю кидати один одного, "щоб стати парубком". А якщо була зима, то взагалі один одного не жаліли — кидали що було сили. Взагалі, бути кинутим і кидати самому було ліпше взимку, коли на землі лежав сніг і пом'якшував падіння. Окрім того, саме взимку ми не боялися бути побитими (тобто забитися під час кидка на землю. — Авт.), бо на нас було одягнено більше одяжі, ніж, наприклад, улітку, а ще одяга не так рвалася, за що влітку мати й батько частенько давали прочуханки.

Парубки один одному прийоми показували дуже рідко, бо кожен з них бачив в іншому з парубків потенційного суперника. Деякі з них за місяць—два до святкових змагань кидали наповнений землею мішок — так здобували силу. А був у нашому селі такий чоловік,

²⁵⁸ За винятком Могильовщини в Білорусі, де на літні й осінні свята дівчата регулярно змагалися з хлопцями мало не до ХХ ст.

²⁵⁹ Анимелле Н. Быт белорусских крестьян // Этнографический сборник. Санкт-Петербург, 1854. Вып. 2. С. 181—182. Цікаво, що у багатьох дагестанських народів молодий у першу шлюбну ніч повинен був перебороти свою новоспечену дружину, і тільки після цього його допускали до подружнього ліжка. Декому з чоловіків здобути перемогу не випадало, і це було ганьбою і для них, і для їхніх родин (про цей звичай дагестанського та інших народів СНД див. у моїй книжці «Воинские традиции народов Евразии»).

²⁶⁰ Цит. за: Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003 С. С. 273.

що поліно замість мішка кидав через себе, в різні боки крутився з ним, і, як казали, мав таку силу, що якось так кинув поліном об землю, що те розлетілося на багато шматків-трісок.

Але хай би що хто казав, більшість необхідних борцівських якостей ми набували в різноманітних іграх і в праці. Саме вони понад усе давали нам витривалість і спритність. А найліпшим тренуванням було тільки змагання, поєдинок. Тільки тоді починала працювати голова і тільки тоді будь-який вдалий кидок, яким був чи не був переможений суперник, запам'ятовувався на все життя. Запам'ятовувався не тільки в голові, а й усім тілом. Я ось тобі розповідаю, а мої м'язи напружуються так, буцімто я щойно боровся. Недаремно люди кажуть, що ліпше один раз зробити, аніж сто разів про це говорити»²⁶¹.

На початку 90-х років XX ст. мені довелося почути від уродженця Північної Буковини, що в минулому деякі з тамтешніх сільських борців проводили спеціальні тренування з деревом: «У нас і зараз деколи можна почути: "Якщо нема сили, іди трусити грушки"»²⁶², «Згубив силу — іди до дерева». А раніше, коли сила була поважана майже кожним чоловіком і кожен чоловік чекав моменту її показати, існували спеціальні вправи її розвитку і набуття. Можливо, що вправ цих було багато, але я знаю тільки декілька, і всі вони пов'язані саме з деревом. В одній із вправ борець ставав перед деревом, міцно притискався своїм тулубом до стовбура, потім трохи присідав і обіймав його руками, захоплюючи кистю однієї руки зап'ястя іншої. У такому положенні він стояв декілька хвилин — «задружувався з деревом»²⁶³, а потім починав спочатку неначе видирати дерево з землі, а потім навпаки — присідаючи і підводячись, немовби всаджувати дерево назад у землю. І таке «туди-сюди» тривало доти, доки вся одежа не ставала мокрою від поту. У мене після такого «садівництва» протягом сорока днів розвинулася така сила, що, здавалося, зможу відірвати від землі і кинути об ню (тобто об землю. — Авт.) майже кожного з наших сільських силачів. Друга вправа, до якої у мене ніколи не доходили руки, полягала в тому, що треба було трохи залізти на дерево, а потім звисити ноги і триматися на стовбурі за допомогою тільки рук — чим довше, тим ліпше. Третя з відомих мені вправ, одна з найпростіших, — підійти до дерева і руками трусити його — «струшувати листя»²⁶⁴.

Аж ось нарешті наступали дні борцівських єдиноборств, коли треба було показати все те, що було набуто на тренуваннях... У багатьох місцевостях України за день до змагань (чи вранці в день змагань) атлети нерідко ходили до церкви і молилися за перемогу. Окрім молитов, намагалися схилити до себе фортуна і в інший спосіб. Приміром, у деяких селах Прикарпаття за кілька годин до початку двобоїв змагальники просили благословіння у найстаршої і найшанованішої односельчанами людини (переважно чоловіка, у крайньому випадку — жінки). Цей патріарх клав прохачеві на голову праву руку і промовляв молитву або замовляння, а інколи навіть і закляття. Борці Переяславщини на місці поєдинку перед сутичкою обов'язково молилися, а в деяких селах Вінничини, окрім цього, ще й тричі хрестилися. Подекуди змагуни ті їхні помічники перед поєдинком цілували землю під ногами і, подібно до легендарного Антея, просили у неї сили²⁶⁵. Після «справ духовних» наступали «справи земні» — борці розминалися, нагинаючись у різні боки, виконуючи махи кінцівками тощо. Потім, щоб руки не ковзали по спітнілому тілу суперника, натирали їх землею, пилюкою, попелом, а то й сажею (взимку в тих місцевостях, де при боротьбі не користувалися рукавицями, долоні натиралися снігом)²⁶⁶. Ну і вже після всього цього бійці

²⁶¹ Архів автора.

²⁶² А ось що на цю тему ідеться в українських народних казках: «На третьому році Іванко, щоб спробувати свою силу, пішов та потрусив одну грушу, що росла тут недалеко біля барлогу. Як трусонув він її, то з неї зразу падала додолу половина всіх груш. З'їв Іванко ті груші, а потім пішов та й каже матері: — Мамо, погодуйте мене ще молоком, щоб я був ще дужчий! — Годує вона його ще один рік. Намислив Іванко знову спробувати свою силу. Пішов та ще раз трусонув ту грушу, і всі груші, що були на дереві, відразу падали додолу...» (Українські народні казки. Київ; Ірпін: ВТФ «Перун», 1998. С. 239).

²⁶³ Під час «задруження» з деревом у нього прохали дати сили, перепрошували за вчинені проти дерев ті чи інші шкідливі дії тощо.

²⁶⁴ Архів автора.

²⁶⁵ Тут принагідно можна згадати, як старі люди, котрі оздоровили Іллю Муромця, наказували йому: «Ти як будеш на Руській землі, то все будеш од землі сили набиратися. Скільки будеш лежати на землі, стільки будеш сили набиратися» (Українські народні казки. Київ; Ірпін: ВТФ «Перун», 1998. С. 189).

²⁶⁶ Є згадки про те, що перед сутичкою борці спльовували собі в жменю. Саме такий звичай у Галичині описав Іван Франко: «Не конче той бє, хто в жменю плює. Селяни мають звичай перед кожною тяжкою працею спльовувати в жменю, отже й перед бійкою» (Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Вип. 1 // Етнографічний збірник. Львів, 1901. Т. 10. С. 33).

вступали в «борцівське коло» («борцівський майдан»), тобто на місце сутички, вклонялися один одному або ручкалися, і борня починалася...

Розповідь про українську народну боротьбу буде неповною, якщо не згадати про її види зі спрощеними правилами, а також про дитячі борюкання, на яких зростали майбутні дорослі чемпіони. На Вінничині побутує, приміром, таке цікаве змагання, коли один із суперників лягає на землю, а інший за допомогою особливого захвату намагається перешкодити йому підвестися. Потім вони міняються місцями, і так до трьох разів. Саме про цей спосіб згадував О. Мазур: «— А нумо, поміряймося зі мною, хочеш? У кого руки сильніші... — Першим опустився на землю я. Горбатюк ліг на мене, пропустив свої руки у мене під пахвами і з'єднав їх на шії. Моє завдання полягало в тому, щоб підвестися із землі рачки, розірвавши захват Горбатюка. Це доволі важко було зробити, оскільки той, хто лягає згори, захоплює шию, як йому зручніше... Утретє Горбатюк захоплює мене. І втретє я знову розриваю захват...»²⁶⁷.

У багатьох місцевостях України серед дітей і дорослих чоловіків популярні різні варіанти дужання, близького до сучасного закордонного армрестлінгу. Тільки у нас змагаються не на спеціальних столах, а в інший спосіб — у кожній місцині по-своєму (приміром, подекуди атлети ставлять «змагальну» руку ліктем собі на коліно). Один з різновидів козацького рукоборства входить до теперішніх «Козацьких ігор» на Рівненщині. Особливість цього різновиду полягає у тому, що руки ставляться на бочку.

Серед наших дітей і дорослих знаною в минулому була, та й досі є, т. зв. «циганська боротьба» або «татарська боротьба» («боротьба ногами»). Суть її в тому, що двоє лягають спиною на землю — головами в протилежні боки, потім беруть один одного за руку і зчеплюються піднятими ногами (піднімати і зчеплюватися можна тільки однією ногою, і то «однойменною» — правою чи лівою). За сигналом третього учасника кожен тисне на ногу суперника і намагається перевернути його через голову. На Гуцульщині «циганська боротьба» під назвою «бокляжок»²⁶⁸ існувала у трохи іншому вигляді — там ногою чіпляли не ногу суперника, а його голову: «Два хлопці лягають на землю, руки коло себе так, аби голова була проти ніг суперника, чіпляють один одного за голову ногами, намагаючись один другого перекинути так, щоб він двічі перекотився (дав бокляжка)»²⁶⁹.

Великою популярністю у наших дітей користувалася гра-єдиноборство під назвою «вершники», або «бій на кониках». В одному з її варіантів учасники розбивалися на дві пари, в якій один грав роль «коня», а інший — «вершник» — сідав йому на шию. У сутичці перемагав той «вершник», який скинув долу суперничого «вершника» або завалив його разом із «конем». У другому варіанті усе те ж саме, тільки «вершник» сідав «коневи» не на плечі, а на крижі, і «кінь» тримав його руками за ноги. В обох варіантах боротьба могла бути і командною, і перемагала та дружина, в якій по завершенні гри «в сидлах» залишалося більше «вершників».

У карпатському регіоні бути поширені різноманітні ігри з перетягування один одного за допомогою палиці — «бука». Найвідомішою з цих ігор є боротьба «бука тягнути»: двоє сідають на землю і впираються підборами, а руками беруться за палицю і тягнуть кожен у свій бік. Тут треба відірвати суперника від землі, а потім потужним ривком перекинути його через себе²⁷⁰. Ще одна гра, де застосовуються «буки», називається «перетяжка», або «чорта тягнути». Учасники поділяються на дві ватаги, кожна зі своїм «отаманом». На землі окреслюється невелике коло, в яке стають отамани. Вони хапають з протилежних кінців глоблю або товсту палицю завдовжки 2—3 м. Те ж саме роблять інші учасники, а ті, кому не вистачає палиці, чіпляються за пояси тих, що стоять попереду (ланцюжком). За сигналом суперники разом тягнуть «бука» врзнобіч, і перемагає та ватага, яка витягає його з кола у свій бік²⁷¹.

²⁶⁷ Мазур А. Г. Путь борца. . Москва: «Физкультура и спорт», 1959. С. 27.

²⁶⁸ Украинские Карпаты: Культура. Киев, 1989. С. 153.

²⁶⁹ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003 С. С. 241.

²⁷⁰ Игры народов СССР. Москва: «Физкультура и спорт», 1985. С. 111—112.

²⁷¹ Игры народов СССР. Москва: «Физкультура и спорт», 1985. С. 112.

5. ПАЛИЧНИЙ БІЙ

Нарівні із каменем звичайнісінька палиця є одним із найдавніших відомих в історії людства знарядь. За її допомогою наші далекі предки полювали на тварин, глушили рибу, збивали з дерев стиглі плоди, а за потреби пускали її в хід і один проти одного. Отже, це також і найдавніша холодна зброя. І нині в Поліссі можна почути: «Калі б не друк, быў бы чалавек нача без рук»²⁷².

Спливали тисячоліття, змінювалися цивілізації, удосконалювалися воєнні технології, а палиця залишалася в строю. Так, воїни Ростислава Мстиславича у 1159 р. у відповідь на сумніви князя щодо можливості захистити Київ від ворога заявили: «...Все бо у нас оружие есть: и камень, и древа, и колья, и вар...». А один із літописів під 1469 р. повідомляє, що «князь Василей Ухтомский велми бился... ослопием (києм. — Авт.)»²⁷³. Із дрюччям часом ішли врукопаш запорожці²⁷⁴, котрі, як відомо, майстерно володіли куди досконалішою холодною зброєю — і шаблею, і списом, і келепом... Це ж саме можна сказати і про опришків, і про гайдамаків. І взагалі, ще не так давно у нас «конечною приналежністю кожного жонатого чоловіка, хазяїна, чи газди», був «ціпок, цебто звичайна палиця, вирізана з ліщини або з молодого дубця»²⁷⁵.

Серед причин довголіття і популярності кийка найголовнішими є такі: «По-перше, "справжня" зброя у всі часи коштувала дорого, а виготовлення її вимагало кваліфікованих фахівців, якісного металу і відповідного обладнання. Окрім того, у більшості випадків простолюду взагалі заборонялося (і забороняється досі) мати зброю армійських зразків. А ось зробити собі відчутну ломаку або міцну тичину (жердину) може будь-яка людина. Інакше кажучи, перша причина збереження палиці як зброї полягає в її приступності, дешевизні і простоті.

По-друге, попри свою простоту палиця у вправних руках є зброєю справді універсальною і вельми ефективною. Згадаймо відомого японського фехтувальника першої половини XVI століття Міямото Мусасі. Цей майстер уважав, що сталевий клинок доречний тільки на полях битв. Тому дуельні двобої він провадив, як правило, дерев'яним мечем (тобто палицею), але, незважаючи на це, завжди перемагав. На його рахунку близько п'ятдесяти супротивників-дуелянтів, забитих дерев'яним мечем, а то й звичайним веслом»²⁷⁶.

Ще за сивої давнини відбувалися ритуальні і змагальні поєдинки на палицях. Ця традиція існує і досі, приміром, паличний бій «лоас» у гавайців, «укукакулісана» — у зулусів Південної Африки, «донга» — у сурма і мурсі Ефіопії, «зіуара» — у шона Ботсвани, «альтахтіб» — у єгипетських арабів, «чуббазі» — у пуштунів і таджиків Афганістану, «йоменрі» — у англійців, «пар'якалі» — у індійських кодагу і т. д.

Звісно, це мистецтво під назвами «паличний бій», «палочний бій», «бій на палицях», «бій дрюччем», «паличкання», «бій патиччем» та ін. існувало і у предків сучасних українців. Билися на палицях завдовжки 50—200 см, які називалися «палиця», «кий», «кийок», «грига», «патик», «друк», «гилка», «ціпок», «тичина», «тростина», «дрин» тощо і деколи або мали потовщення на ударному кінці («ломака», «дрюк», «дрючок», «дрючечок», «палиця»), або були загнуті на цьому кінці («клюка», «ключка», «костур», «костурець», «кульбака»). Бійці вправлялися і з однією, і одразу з двома палицями²⁷⁷.

²⁷² Анічэнка У.А., Бобрык У.А., Кузьміч Л.П., Паўлавец Д.Д. Фольклорны слоўнік Гомельшчыны.-Гомель: УА ГДУ імя Ф. Скарыны, 2003. С.83.

²⁷³ Горбунов Б. В. Палочные бои // Этнографическое обозрение. Москва, 1996. № 2. С. 68.

²⁷⁴ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 358.

²⁷⁵ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: «Мистецтво», 1995. С. 169.

²⁷⁶ Тарас А. Е. Техника боевого фехтования: практическое пособие. Минск: «Харвест», 1999. С. 106—107.

²⁷⁷ Звичайно змагалися чоловіки, але нерідко не пасли задніх і жінки. Так, на Гуцульщині літні матрони використовували довгу палицю з латунним набалдашником як тростину, але за необхідності і як справжню зброю (Гоberman Д. Н. По Гуцульщине. Ленинград: «Искусство», 1979. С. 46). Є усні (не підтверджені поки що документально) свідчення, що жінки брали участь у масових паличних боях, щоправда, звичайно лише в якості «тактичної хитрощі», відволікаючи увагу бійців-чоловіків супротивної сторони глузливими вигуками і жестами. Окрім того, палиці різної довжини фігурували в дівочих іграх, приміром, у грі «просо» в с. Полонне на Волині (Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 1. С. 328—329).

В деяких селах і містах наприкінці XIX – початку XX ст. вельми часто використовували тростини, котрі носити при собі було тоді в звичаї. Є згадки і про так звані «шаблі» — своєрідні палиці, які спеціально загострювали на кінці, а також про дерев'яні тростини з металевим стрижнем всередині і ціпки, котрі для більшої ефективності заливали свинцем. До речі, застосування таких та інших «свинцевих» було у вказаний історичний період характерно не тільки для території сучасної України, а зустрічалося також в селах і містах Білорусії і Росії. Так один із дослідників рукопашних традицій Тамбовської і Саратовської областей Росії пише: «Тростями називались железные палки длинной около одного метра. Этими тростями дрались. «У моего старшего брата голова была пробита, видимо такой тросточкой пробили». В сечении трости были круглые и толщиной с палец. На одном конце трости делали свинцовую шишку, а на другом заточку, поэтому в драке тростью могли не только бить, но и колоть. «У нас в деревне был случай, судили одного мужика за убийство, он одному в драке пузо проткнул» (в другой раз сказал в сердце). Чтобы сделать шишку, по размеру изготовляли форму, и, растопив свинец, вставляли в форму трость. Когда свинец остывал, шар обтачивали. На шишке делали насечки. Насечки резались для того, чтобы трость удобнее было держать в руках. Насечки делались в форме волн, в форме сетки, образующей множество ромбиков, и в форме лучей, отходящих от макушки шишки до трости, и разделявших шишку на равные доли. Шишку делали небольшой, чтобы она удобно помещалась в ладони. С тростями, по воспоминаниям Разумова В. В., ходили 30—40-летние мужики, хотя если судить по разговору, то видимо и более молодые. «Мне тогда было лет 15, а мужики (которые трости носили) немного старше меня были». Носить такие трости в то время было модно. С ними парни даже приходили в клуб. «Железные трости, тоже разрисованные были как клюшки. Все какие то филанчатые» «К острию, трости были тоньше, а к шишке шире... При советской власти все трости позабирали, потому что это смертоубийство было...»²⁷⁸.

Паличні бої в минулому були знайомі й іншим східнослов'янським народам (у руських («палочный бой») і білорусів («на кіях»)), що вказує на загальні корені цього явища. Ось що пише на цю тему доктор історичних наук Б. В. Горбунов: «Перші з відомих нам свідчень про паличні бої відносяться до XII—XIII ст. У "Книге Степенной царского родословия" сповіщається, що "в некия праздники сходящися и яко позоры деюще, бои творяху, деревяным ослопием бяхуся и убивахуся, утеху бесом содеваху". Літописні повідомлення про паличні бої виводять: "О таковых же делех много многожды возбраняху им святители, и помалу таковая прелесть ныне упражняшеся". Літописні перекази пов'язують виникнення звичаю змагань паличних бійців у Новгороді на Волховому мості з поваленням ідола Перуна. Так, Софійський перший літопис сповіщає: "И вринуса его в Волхов. Он же, плыва сквозь великы мост, верже палицу свою и рече: "На сем мя поминают новгородскыя дети". Ею же и ныне безумнии, убивающися, утеху творят бесом". За Густинським літописом, коли повалений ідол Перуна плив Волховом, він "верже... палицею... на мост и уби тамо мужей килка... новгородцев, яко оттоле в сие время... коеждо лето на том мосту люди собираются и разделишася надвое играюще убиваются". Повчання новгородського архієпископа Іллі (1166 р.) наказувало священикам: "И о тоурех, и о лодыгах, и о колядницах, и про незаконный бой вы, попове, однимайте детей своих; или кого оубьютъ, а вы над ними в ризах не пойте". Постанова Володимирського собору 1274 р. також засуджує звичай паличних боїв: "Паки оуведохом бесовская еще дрежаще обычая треклятых элин, в божественныя праздники позоры некакы бесовские творити, с свистаниемъ, и с кличемъ и воплемъ, сзывающе неки скаредныя пьяница и бьющеся дрькольем...".

Наведені повідомлення дають підставу зробити висновок, що звичай паличного протиборства вже в XII—XIII ст. являв собою сталу традицію, котра, вочевидь, виникла набагато раніше.

²⁷⁸ Александров А.В. О традиционной мужской культуре в Саратовской и Тамбовской областях. — www.buza.ru

Є ціла низка повідомлень про широке існування цього звичаю у подальші часи. Так, за розповіддю С. Герберштейна, який відвідав Московію у 1517 р., у певні дні року в Новгороді чується голос Перуна. "Почувши його, — продовжує він, — громадяни того міста раптом збігаються разом і взаємно б'ють один одного палицями". Про широке існування звичаю паличних боїв у південноросійському регіоні сповіщає чолобитна Гаврили Малишева, виборного від дітей боярських Курська на Земський собор 1648—1649 рр. В ній говориться, що "в далних странах от крымские и литовские стороны в северских и польских старых и новых порубежных городех и селех и в деревнях всяких чинов многие люди в воскресные дни и в господские и в богородичны и великих святых в праздничные дни... и в седмичные во мноиге дни и по вечерам... сходятся на улицах... и меж собою кулачные и дрекольные бои чинят".

Наведені описи доволі переконливо кажуть про те, що в середньовіччі на Русі паличне протиборство являло собою не звичайну бійку, а "зразковий бій", змагання, хоч і вельми жорстоке, багате на травми для бійців. У цьому плані звертає на себе увагу те, що бої улаштовувалися "в некия праздники" і проходили "іграюще", збирали глядачів ("позоры деюше") і розглядалися сучасниками як "обычай треклятых элин"²⁷⁹.

Як бачимо, традиція паличних боїв існувала у східних слов'ян віддавна. Письменники, мандрівники, мемуаристи тощо залишили величезну кількість згадок і описів про такі змагання у XVIII — першій половині XIX ст. у всіх регіонах України. Наприкінці XIX ст. цей звичай у нас став поступово зникати, і вже у 20—30-ті роки XX ст. повідомлення про нього трапляються дуже рідко. У Прикарпатті, на Північній Буковині і в деяких інших місцях він ще локально існував у перші роки після другої світової війни.

ВИДИ ПАЛИЧНОГО БОЮ

Уже на самих перших етапах свого розвитку паличний бій у багатьох народів, у тому числі і в українців, поділився на кілька видів, деякі з яких мали ще й свої різновиди. Найпопулярнішим і таким, що проіснував найдовше, в українців був бій «Палична війна», (інші загальні і регіональні назви — «партія на партію», «битва палицями», «лава на лаву» «війна»; у Києві у XVIII—XIX ст. траплялися назви «гра в війну», «вулична війна») — вид традиційного українського паличного бою.

У найзагальнішому вигляді це була сутичка двох груп, які нападали одна на іншу, вишикувавшись в одну, дві, а то й більше (залежно від кількості бійців) щільно зімкнуті шеренги («лава» «стіна»). Характерна особливість такого шикування відобразилась навіть в усній народній творчості. Так, наприклад, у кубанських козаків зафіксована наступна згадка: «Стали хлопці в ряд, проходить не велять», а відгадкою є — «Плотень»²⁸⁰. Як пише сучасний дослідник традиційної фізичної культури кубанського козацтва Александров С. Г.: «Плетень (забор из переплетенных между собой исток) ассоциируется здесь со "стенкой". "Стенка" являла собой "плотно сомкнутый ряд, строй бойцов", состоящий из одной или нескольких шеренг. <...>Если учесть, что в "кулачках" (а також і в паличних битвах. — Авт.) с начала XX века преимущественно участвовали хлопцы (юноши), объективная картина появления подобной загадки становится полностью ясна»²⁸¹.

Бувало й так, що сходилися безладною юрбою. Кожна група мала свого «отамана» («береза», «вайда», «калфа»), який брав безпосередню участь у бою і разом і тим керував своїми підлеглими, віддавав команди, визначав час і напрям наступу, маневрів, рішучого удару, а за необхідності і підбадьорював вояків, які підупали духом.

Перемагала та «партія», яка витискала суперника з «бойовища» (поле, якась умовна нейтральна територія, майдан села, річка під кригою тощо). Так само як і в масових кулачних боях «лава на лаву», паличні бої починалися звичайно із «задрочування» або «задирання»

²⁷⁹ Горбунов Б. В. Палочные бои. // Этнографическое обозрение. Москва, 1996. № 2. С. 64.

²⁸⁰ Пословицы, поговорки и загадки Кубани / Сост. Л.Б.Мартыненко, И.В. Уварова. - Краснодар: КГУ, 1993. С. 56.

²⁸¹ С.Г. Александров (Краснодар) Традиционные рукопашные состязания кубанских казаков сер. XIX – нач. XX вв. (К постановке вопроса). — http://www.cossackdom.com/culture/alexandrov_rukopash.htm

(по-іншому — «зачіпання», «дражніння», «передражнювання» тощо): «Старожили с. Фидрівка Велико-Кринківського району Полтавської області і досі пам'ятають, як парубоцька громада бідняцької частини околиці села, озброєна залізними ціпками, зчиняла бійку з парубочою громадою центру, заселеного переважно заможними людьми. Напади завжди супроводжувалися дражнінням...»²⁸².

«Задирання» — це лайка ритуального характеру, висміювання супротивника і самовихваляння, взаємні образи і виклики, за допомогою яких бійці «заводилися», «лютилися» і намагалися вивести з психологічної рівноваги ворогів. В якості «задрочувача» міг виступати «береза», будь-який член «лави» або й спеціально запрошений зі сторони «задирака» — чоловік або жінка, але в будь-якому разі великий мастак у лихослівному мистецтві. «Задирання» відомі віддавна і в минулому були мало не обов'язковим ритуалом перед справжніми воєнними битвами. В українців під час народних свят т. зв. «словесні поєдинки» грали ту ж саму ритуальну роль, що й самі паличні і кулачні бої. Т. А. Агапкина пише про такі «поєдинки», коли «представники протилежних статей (дівчата і парубки) або сусідніх сіл перелякувалися, насміхаючись над вадами один одного... "Критика" на адресу сусіднього села стосувалася не тільки дівчат і парубків, але також інших соціальних груп ("мужики", "баби") чи самого села і його вулиць, домів... Основними темами взаємної критики між дівчатами і парубками були такі: обговорення зовнішності (сюди насамперед відносяться пісні, які протиставляли "хлопецьку" і "панянську" красу), суперечки навколо того, у кого з них більше "правди", висміювання їжі, одягу, уміння працювати та інших відмітних рис обох статевих-вікових груп»²⁸³.

Поєднання традицій «словесних поєдинків» і змагальних ігор простежується у ритуальних весільних сутичках зі зброєю чи голіруч: «Повернувшись утретє, старости, що досі мовчали, тепер іноді повторюють офіційні розмови, що вони їх провадили вже, коли приходили сватати дівчину. Як і тоді, вони "зв'язані" рушниками і тому мусять платити викупне (або давати хліб, горілку тощо). Іноді, однак, вони виступають як нападники: підходять до братів молодшої, здійснюють палиці та б'ються з ними. Після того пропонують скінчити та замиритися; починають торгуватися і кінчають на тому, що платять викупне...

На Київщині за молодістю, в куті, стоять два хлопчики, що їх звуть шурря. Вони тримають тарілку з хлібом і чаркою горілки та махають палицями на старостів. Старости, зі свого боку, підходять до них з хлібом та горілкою на тарілці; вони також загрожують хлопцям палицями, а разом із тим дають їм горілки та гроші. Продавши таким способом молоду, шурря утікають, а їм услід сміються:

В запіч, шурине, в запіч,
З котами воювати,
А не сестру продавати»²⁸⁴.

Але повернімось до паличних боїв. Коли «задирання» досягало своєї мети і бійці розпалювалися понад усяку міру, вони з вигуками «Дай бою!», «Гайда в бійку!» тощо починали сутичку. Звичайно «лави» просто сходилися або збігалися і починали, як висловився один з інформаторів про це змагальне мистецтво, «чортів один з одного вибивати». Однак в деяких місцевостях після «задирання» кожна «лава» висилала особливого бійця — «яруна», і вони билися «сам на сам». І вже після закінчення цього герцю (після перемоги одного з «ярунів») починалася загальна битва. У багатьох містах і селах після останнього слова ритуалу «задирання» ворожі сторони закидали одні іншу камінням або взагалі усім, що трапиться попід руку. Такий зачин зустрічався, приміром, у «вуличних війнах» у Києві: «У 1880-х роках партії з'являлися на місце сутички з дерев'яними шаблями, піками і пращами, ставали одна проти одної на протилежних схилах яру під своїми

²⁸² Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства: Історико-етнографічний нарис. — К.: «Наукова думка», 1966. С. 31—32.

²⁸³ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря: Весенне-летний цикл. — Москва: «Индрик», 2002. С. 89—90.

²⁸⁴ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: «Мистецтво», 1995. С. 265—266.

прапорами. Починали бій з метання каменів, палиць і пік, після чого сходилися врукопаш»²⁸⁵.

Групові паличні бої відбувалися з урахуванням принципу вікового розділення учасників. Битву зазвичай починали підлітки, а деколи і взагалі малі діти. Добряче «розім'явшись», вони поступалися місцем парубкам, а вже за парубками до бою ставали дорослі чоловіки. Таке було в Києві, Харкові, на Полтавщині, Чернігівщині, а також в українських переселенців до Росії. У другій половині XIX і на початку XX ст. в Нижньому Тагілі відбувалися паличні «льодові бої», в яких частими суперниками були «гал'янці» — вихідці з України — та «першочастні» (рос. «первочастные») — місцеві руські. Ситуація розвивалася так: «Бої звичайно тривали декілька днів — "на гладкому льоду" — до випадіння першого снігу. Починали їх дітлахи, з різних берегів зсуваючись до середини ставка. На допомогу їм поспішали підлітки. Через деякий час у бій вступало "холостяцтво", а іноді в бійку встрягали навіть сімейні чоловіки»²⁸⁶.

Принцип вікового розділення учасників паличних та інших ігрових боїв походить ще від стародавніх слов'янських племен. Так, один з авторитетних російських дослідників, посилаючись на «Стратигікон» Маврикія, наголошує, що частина антських дружин будувалася саме за згаданим принципом²⁸⁷. Інший не менш авторитетний дослідник фізичної культури, Н. П. Новосьолов, пише у своїй статті «Фізична культура стародавніх слов'ян в епоху перших політичних утворень (V—VIII віки)»: «У колективних російських кулачних і паличних боях донедавна частково зберігалися пережитки древніх традицій фізичного виховання, а також прийоми і тактика беззбройної боротьби начального періоду розпаду родових відносин, коли бій провадив натовп під керівництвом старшого в роду, причому бій часто зводився до поєдинку. Пізніше в них відбилися сліди воєнного мистецтва і своєрідність фізичної підготовки племінних дружин, які виступали в правильному строю, побудованому за принципом вікового комплектування. У традиційній слов'янській грі "стінка на стінку" брали участь три лінії бійців, що їх вводили в гру поступово, і виділявся особливий резерв.

Як показують історичні пам'ятки XIV — XV і наступних століть, від найдавніших часів принцип вікового розділення кулачних бійців і фехтувальників по загонах ("стінках") був характерною ознакою слов'янських колективних ігор. Учасники ігор розділялися на 4 основні групи. Першу лінію борців і бійців народних ігор складали підлітки від 13 до 16 років, другу — юнаки 17—19 років і молодь 20—24 років, третю — чоловіки від 25 років і старше. Діти, як правило, виступали "зачинщиками" гри»²⁸⁸.

Ще одним підтвердженням глибокої давнини принципу розділення бійців за віковою ознакою є такі факти: «На початку IX століття в Київській Русі починає зароджуватись професійна військова організація — дружина князя. Вона складалася з трьох підрозділів. В перший входили найбільш знатні, досвідчені воїни, які складали верхівку князівської влади. Другий підрозділ складався з молодих юнаків: "отроків", "юних". У третьому підрозділі гуртувалися власне вої — мужі хоробрі, які аж до половини XI ст. були головною силою князівської дружини»²⁸⁹.

Практичне значення «паличних війн» просто неоцінимо. Особлива цінність їх, а також подібних до них кулачних боїв «лава на лаву» полягала у тому, що за своєю структурно-тактичною побудовою майже нічим не відрізнялися від справжніх боїв піхотинців на справжніх війнах. У паличних і кулачних битвах «лава на лаву» застосовувалися ті ж самі тактичні прийоми, що й у справжній військовій піхоті, наприклад,

²⁸⁵ Макаров А. Н. Малая энциклопедия киевской старины. — К.: «Довіра», 2002. С. 243.

²⁸⁶ Крупянская В. Ю., Полищук Н. С. Культура и быт рабочих горнозаводского Урала (конец XIX — начало XX в.). Москва: «Наука», 1971. С. 167.

²⁸⁷ Пономарёв Н. И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва: «Физкультура и спорт», 1970. С. 197.

²⁸⁸ История физической культуры народов СССР. Москва: «Физкультура и спорт», 1953. Ч. 1. С. 15—16.

²⁸⁹ Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури (частина I). Львів: «Троян», 1991. С. 28. Цікаво, до речі, що принцип вікового розділення учасників ігрових та справжніх кривавих битв був відомий дуже багатьом народам, але набував часом вельми оригінальних форм. Так, у кушитського народу консо (Південна Ефіопія) порядок входження у бій був цілком протилежним тому, який побутував у слов'ян: у консо сутичку починали найстаріші дідугани, а потім почергово вступали групи, кожна молодша від попередньої, — аж до підлітків і дітлахів.

зміни бійців першого ряду бійцями з другого і третього рядів, удари «клином» і з флангів, відступи, засідки, контратаки, оточення тощо. Власне, нічого дивного тут нема, позаяк бойові мистецтва професійних армій у минулому складалися якраз на основі прийомів, тактик і стратегій, уже відпрацьованих до того у загальних іграх, а ще більше у справжніх війнах нерегулярних народних ополчень. Отим-то паличні бійці-«аматори» виступають, якщо можна так висловитися, «прототипом» для кадрових вояків, а не навпаки.

Наступний вид паличного бою, відомий в Україні не одне століття, — «Палиця на палицю» (по-іншому: «сам на сам», «один на одного», «герць», «поєдинок» та ін.). Тут билися двоє бійців, озброєні кожен або однією палицею (тичиною), короткою жердиною або двома відносно короткими палицями однакової довжини. Довжина (від 50 до 180—200 см) і форма (пряма, загнута на одним з кінців і т. д.) палиць різнилася в залежності від історичного періоду і місцевих традицій. Для перемоги, що зустрічається і в деяких інших традиційних рукопашних змаганнях, наприклад, в боях навкулачки, звичайно треба було «вдарити так, щоб суперник окропив землю своєю юшкою»: «коли юшка (кров. — Авт.) окропила землю бійці кінець», «дати так, щоб юшкою вмився» «навіть досвідчений деркач (тут — забіяка, любитель бійок. — Авт.) коли побаче кров, зупиняє паличканне (паличний бій. — Авт.)». Теж саме ми бачимо й у інших східних слов'ян, наприклад, у білорусів: «Вучыся, сынок, абараняцца. Першым не задзірайся, а калі лезя, агрэй добра, дай у нюхаўку (ніс. — Авт.), каб кроўю заліўся»²⁹⁰. У деяких регіонах переможеним уважався той, хто першим упав спиною на землю: «коли падав, тоді й програв». У багатьох місцевостях якийсь з бійців заздалегідь умовленим жестом, вигуком або ще якимось знаком міг у будь-який момент зупинити сутичку. Іноді для цього кидали свою палицю на землю або віддавали її суперникові, здимали вгору руку, заступали ногою за межі «бойовища», голосно промовляли «я слабший за тебе» і т. д. і т. п. Бували випадки, коли один з бійців цілком очевидно набагато поступався перед іншим або коли бійці так «заводилися», що вже починали калічити один одного. Тоді бій припиняв обраний громадою суддя — поважаний в окрузі чоловік, рішення якого абсолютно не підлягали оскарженню, чи, як це бувало на парубоцьких боях, — отаман (отамани) парубоцької громади, до котрої належав надто роз'ярений змагун; бувало й так, що між бійцями ставала юнка або жінка, тоді також бій вмить зупинявся.

За давнини герць «сам на сам» доволі часто мав прямий стосунок до східнослов'янської традиції «поля». «Поле» — це судовий поєдинок, виконуваний задля розв'язання тих чи інших спірних справ і відомий у нас до XVI—XVII ст. «Поле» виступало як альтернатива присязі, і брати участь у ньому могли також свідки з обох сторін. Ініціативу розв'язання справи за допомогою герцю брали на себе учасники судового процесу (позивач і відповідач тощо). Жінки, малолітні, підстаркуваті, а також духовні особи мали право виставляти за себе найманця — «наймита». Програш або відмова від бою автоматично означали і програш позову.

Учасники «поля» звичайно билися холодною зброєю, деколи голіруч («навкулачки»), а також дрюччям. Приміром: «В одній із смоленських грамот XIII ст. відзначається, що судовий поєдинок "у русской земли" ведеться "любо мѣчем, а любо деревьмь"». За даними Н. І. Костомарова, судові поєдинки проводилися «на палках и дубинах». Як повідомляє Н. М. Карамзін, бійці-полівники «сражались у нас ослопами или дубинами». Цікавим є оповідання С. Герберштейна, за яким на судовому поєдинку «у кожної зі сторін є багато друзів і прихильників... але у них немає ніякої зброї, окрім кілків... Якщо виявиться, що одному з тих, хто б'ється, завдано якоїсь кривди, то захищати його збігаються його прибічники, а потім і прихильники його супротивника, і таким чином між обома сторонами, на втіху глядачів, зав'язується бій»²⁹¹.

Піді впливом поляків у деяких регіонах і містах України, приміром, у Львові, серед шляхтичів і учнів навчальних закладів у XVII—XIX (за деякими повідомленнями — ще і на початку XX) ст. поширився ще один варіант паличного бою — «бій пальцатами», «битва

²⁹⁰ Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. Т.1.-Мінск: Універсітэцкае, 1990. С.20.

²⁹¹ Горбунов Б. В. Палочные бои // Этнографическое обозрение. Москва, 1996. № 2. С. 68.

пальцатами»²⁹². Це оригінальне польське фехтування («w palcaty», «bitwa w palcaty») зі спеціальними палицями (киями) — «palcaty», що їх деколи обмотували соломою. Походить воно ще від поєдинків на палицях (пол. «pojedynek na kiję», «walka na kiję»), котрі у вигляді змагань і судових герців існували в давній Польщі і не зникли з приходом християнства²⁹³. «Пальцати» використовувалися під час фехтувальних вправ польських (а під їхнім впливом — і львівських) юних шляхтичів. Вважалося, що це дуже добре тренування для підтримки станового гонору паничів і для їхнього майбутнього мистецтва володіння шаблею та мечем.

У школярів «битва пальцатами» звичайно проводилася у вигляді змагання. Переможець отримував титул «маршалок» або «маршал-кий», наступний за ним — «віце-маршалок», третій призер — «інстигатор», четвертий — «віце-інстигатор»²⁹⁴. Крім поєдинків «палиця на палицю» бої відбувалися за формулою «два на два», «чотири на чотири», «група на групу» (групи були невеликими за кількістю учасників).

НАВЧАННЯ ПАЛИЧНОМУ БОЮ

Умінню користуватися різноманітним дрюччям українці привчалися з малолітства, передусім у традиційних народних іграх. Серед них відзначимо ігри з метанням палиці на дальність, у висоту і по цілях («цурки», «пекар», «койструбки», «пуп», «банки», «вбити в небо» та ін.); ігри з ударами палицею по нерухомому об'єкту («високий дуб», «дуко», «горобець», «дучковий м'яч»); ігри з ударами палицею по рухомих предметах — по м'ячу, шишці, маленькій паличці тощо («тич», «куля», «гилка» та ін.); ігри з перетягуванням палиці («дука тягнути», «чорта тягнути» тощо).

У деяких іграх чітко простежуються елементи паличного фехтування. Це, приміром, гра «дарунок»: «Усі сідають у коло (4—7 і більше хлопчиків. — *Авт.*) і вдаряють палицями по землі перед собою, нібито молотять. При цьому кожен з гравців намагається влучити своєю палицею по палиці партнера. Влучив — отримуєш 1 очко чи береш фант з того, по чий палиці вдарив...

Правила. 1. Гравці повинні не менше 1 разу торкнутися палицею землі, перед тим як вдарити нею по палиці партнера. 2. Прагнучи уникнути удару по своїй палиці палицею партнера, можна відхилити свою палицю вгору, але не вбік»²⁹⁵.

Фехтування палицями було неодмінною частиною популярних в різних регіонах ігор «в війну», «в козаків», «в опришків». Бессарабські хлопчакі в минулому гралися так: один з гравців захищав палицею «свій дуб» (власне, будь-яке дерево) від невеликої групи суперників, які намагалися вдарити своїми дрючками по стовбуру. При цьому оборонець ні в якому разі не міг навіть торкнутися «дуба». Були варіанти, коли захищалися вбиті в землю палиці, стовпи тощо. І таких ігор в Україні налічувалося дуже багато. Деякі з них наближалися до паличних боїв, приміром, схожі на сучасний хокей «ковіньки» і «булки».

Мистецтва володіння різноманітним дрюччям набували також і під час виконання народних обрядів і ритуалів. Палиця часто грала роль весільного жезла (в Західній Україні — «маршалок», «маршалка», «маршілка», «колоколець», «квітка», на Рівненщині — «шишка» тощо), атрибута деяких весільних чинів. Приміром, «у деяких місцевостях, як-от у Новгород-Волинському повіті, мати молодій кладе коло неї на столі два буханця хліба, і молода на них спирається, весь час вкрита наміткою. Коли молодий, увійшовши, пробує скинути намітку, брат молодій, що стоїть за нею, б'є його по руках палицею. Те саме робить він і тоді, коли сват теж пробує зняти намітку. Нарешті дружкові вдається зробити це своєю палицею, оздобленою дзвіночками...»²⁹⁶.

Але, ясна річ, справжньої майстерності учасники паличних боїв набували не в дитячих іграх і не при виконанні тих чи інших обрядів, а за допомогою спеціалізованих

²⁹² Piasecki E. Dzieje wychowania fizycznego. Lwow, 1929. Wydanie drugie. S. 87; Piasecki E. Zarys teorii wychowania fizycznego. Lwow, 1935. Wydanie drugie. S. 380—381.

²⁹³ Lelewel Joachim. Poedynki w Polsce. Poznan, 1857.

²⁹⁴ Gołębiowski L. Gry i zabawy roznych stanow w kraju całym, lub niektorych tylko prowincjach. Warszawa, 1831. S. 1—3; Piasecki E. Dzieje wychowania fizycznego. S. 87.

²⁹⁵ Игры народов СССР. Москва: «Физкультура и спорт», 1985. С. 112.

²⁹⁶ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: «Мистецтво», 1995. С. 267.

тренувальних вправ. Ця навчальна методика застосовувалася у доволі вузьких колах суспільства. За умов надзвичайного поширення усіляких групових змагальних боїв, зокрема і паличних, у підвищенні бійцівських і технічних якостей учасників передусім були зацікавлені такі колективи, як, скажімо, парубоцькі громади або ремісничі артілі, в котрих, як відомо з найрізноманітніших джерел, кийок і ніж були основною зброєю. Одразу після того як хлопця брали в парубоцьку громаду, він повинен був під керівництвом отамана або запрошеного зі сторони тренера удосконалювати свою вправність, уже набуту в дитячих і юнацьких паличних сутичках. Передусім він мав самостійно зробити собі т. зв. «парубоцьку палицю» («парубоцький кий»). Таке було, приміром, на Буковині і на Покутті. На Гуцульщині такий кий називався «булавка», «насіка»: «Давно робили собі легіні такі палки, називали сі насіки. Буде ясеник отакий загрублий, як целіндер, у верху, а то брав легінь тай ножем на штири боки понатиляє кору, так поравашує — одно від другого на цол, аж доврук, а там чеслит, аби у руки глатке прийшло, тай, як то зробит, тай лишеї, аби яшень собі ріс далі. На другий рік уквив то деревце й лупит кору, а то, куди торік поравашане, то чорне й вібле, а куди ні, то біле, тай палице буде така сімениста. Давно, котрий мав насіку, то уже легінь був»²⁹⁷.

Справжніми вчителями народного фехтування на палицях були чумаки. У своїх подорожах вони наражалися на небезпеку з боку розбійників, а в давніші часи і з боку кримських татар, отож завжди об'єднувалися в більш-менш значні артілі на чолі з отаманом. Вони вміли добре битися голіруч, а також ножем, сокирою, батоном, дрюччям. Їхня бойова вправність описується у чумацьких піснях:

«Ой виїхало вражих здобишничків
Сорок коней ще й чотири,
Ой як стали вони наперед возів, —
Й а всі запинили:
”Ой ви, чумаки, все ви яретичі,
Чи багацько грошей є в вас?”
”Гей, є в нас гроші, здобишнички,
Сорок тисяч ще й чотири!”
”Ой ви, чумаки, все ви яретичі,
Котрий з вас та отаман?”
Ой як зійшлося наше товариство
Та докупи головами,
Як пощитали, зараз і сказали:
”Гавриленко — наш отаман!”
Ой як вискочив вражий здобишничок
Та й коня вороного
Ой як ударив срібним списом у груди —
Аж йому спис зогнувся.
Ой Гавриленко стоїть, не вступився —
Обернувся, осміхнувся...
”Ой що ж ми будем, наше товариство,
Що ж тепер будем робити,
Ой що ж тепер будем робити,
Ой що багато вражих здобишничків
З сього світу й губити?!
Ой підіймайте, хлопці, війя вгору,
Таганами підоприте,
Ой беріть з возів, беріть шнуровання

²⁹⁷ Цит. за: Онищук А. Останки первісної культури у Гуцулів (Записано в Зеленій, Надвірн[янського] пов[іт]у) // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 161—162.

Ще й ватажку почепіте!»
 Гей, ото ж тобі, превражий ватажку,
 Та й на світі не жити:
 Ой ото ж тобі, превражий ватажку,
 Нас десятох не побити!»²⁹⁸.

Своєрідними вчителями паличного бою могли бути і мандрівні кобзарі й лірники, які об'єднувалися в братства (цехи). Якщо вірити деяким із сучасних дослідників традиційних українських бойових мистецтв, «у кобзарів... теж було своє оригінальне мистецтво боротьби "костурець" (рукопашний бій "навпомацки" за допомогою палиці)»²⁹⁹.

Цілком певне «громадське навантаження» щодо навчання підростаючих поколінь традиційним народним бойовим мистецтвам, зокрема, звісно, і мистецтву паличного бою, в Україні в минулому брали на себе і закриті «родові школи» («сімейні школи»), і відкриті для всіх бажаючих «народні школи». Приміром: «Цьому навчила її мати, а батько передав непросте вояцьке ремесло»³⁰⁰; «Прийшов старий дід до майдану та й каже: "Ходіть, дітки, до мене, навчу вас кийочком крутити. Автори книги "Козацькі забави" відзначають, що виховання дітей і молоді "спиралось на багатовікові традиції, що передавалися з покоління в покоління. Серед них — відповідальність за виховання своїх дітей. Батько розвивав у сина силу, спритність, витривалість, загартовував його тіло, виховував мужній характер і моральні якості..."»³⁰¹.

Про методи навчання і спеціалізовані тренувальні вправи відомо дуже мало, бо ж усе це лишилося в минулому. Окрім того, метода в кожному регіоні була своя, не систематизувалася й не уніфікувалася, як це було у бійців Азії. Чимало українських шкіл так і лишилися на родинному рівні і не стали народною традицією. Але і з наявних нечисленних даних відомо, що у наших предків зовсім не було такого характерного для сучасних «бійців» принципу, як «махати, щоб махнути гарно». Навчання носило суто практичний характер, без «гри на публіку», а красою тут вважалося сама бойова майстерність — не так показна, як ефективна. Кожен повинен був достеменно знати, куди, як, чим бити і як усе це робиться разом. Та ж сама схема і у випадку, коли б'ють тебе: куди, як і чим, а також — скільки нападників б'ють.

Основними методами навчання були особистий приклад тренера («роби як я», «що робить він, то роблю я», «дивився, як вони б'ються, і намагався зробити так само»), тренувальні і змагальні поєдинки «сам на сам», масові битви і бої одного проти кількох. До числа допоміжних вправ можна віднести завдання ударів спочатку звичайним, а потім важчим ціпком об ціпок, а також по підкинутій вгору палиці. Били палицями по стовбурах і листі дерев: «Листочок за листочком, і ось уже по пальцях, а то й по кінчику носа зможеш влучити». Взимку били по сніговій бабі. У деяких місцевостях Західної України серед ремісників користувалася популярністю вправа, в якій боець подовгу крутив палицею однією рукою, причому вага палиці з часом поступово збільшувалася.

Та хоч би якими досконалими були тренувальні прийоми і методи, а найліпшою школою бойового паличного мистецтва був, зрозуміло, сам бій. Сучасний читач може поставитись до цієї малоестетичної і жорстокої забави з упередженням, але ж не забуваймо про минулі конкретно-історичні умови, в яких ці бої процвітали. У прямому сенсі це була не тільки молодецька розвага, а й масова підготовка населення до справжніх кривавих війн і битв. Не підготовленому до рукопашного бою воякові у цих війнах залишалося дуже мало шансів вижити. А професійні солдати у мирний час за допомогою цих ігрових змагань підтримували форму. Отож-бо і не дивно, що «в багатьох видах бойових мистецтв навчання роботі зі зброєю починають саме з тичини або палиці, на прикладі котрих досягаються універсальні принципи володіння майже будь-яким видом холодної зброї»³⁰². Одне слово, як

²⁹⁸ Соціально-побутові пісні / Упорядкування О. М. Хмільовської. К., 1985. С. 95—96.

²⁹⁹ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 272.

³⁰⁰ Розкажу тобі легенду / Записав і впорядкував О. Чорний. Сокиряни: Філіал видавництва «Буковина», 1992. С. 62.

³⁰¹ Завацький В. І., Цьось А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. Луцьк: «Надстир'я», 1994. С. 11.

³⁰² Асмолов К. В. История холодного оружия. Восток и Запад. Москва: «Здоровье народа», 1993. Ч. 1. С. 16.

зауважував Н. І. Костомаров, учасники паличних боїв «привчалися до ударів і побоїв», які робили їх «безстрашними і хоробрими на війні», а на думку М. Л. Назимова, подібні змагання були «вельми корисними для розвитку і підтримання фізичної сили та войовничих нахилів»³⁰³.

МАГІЯ БОЮ

Як і майже всі народні змагальні забави, паличний бій зазнав свого часу впливу з боку дохристиянських та змішаних арійсько-християнських вірувань, а також увібрав у себе цілу низку характерних прийомів і практик з арсеналу примітивної побутової і досконалішої корпоративно-професійної магії. Як приклад тут можуть слугувати обряди й ритуали, пов'язані з культом предків. Перед масовими кулачними і паличними боями учасники, кожен окремо або, частіше, зібравшись гуртом, молилися і просили у предків допомоги і захисту від «ударів, які калічать і вбивають». Особливу силу ці молитви мали в дні Провідного тижня, коли душі померлих перебували серед живих (як тоді вірили, в цей час Бог відпускає душі, щоб вони *провідали* на землі родичів). Пошановували предків також на Зелені свята, на Спаса, у Святвечір напередодні Різдва.

Традиція звертатися до пращурів по допомогу була дуже розвинена серед слов'ян. Як пише Д. Громов у своїй праці «Інша гуманність (до питання про психологію смерті в архаїчних і сучасних культурах)», «мерці були присутніми в житті не тільки в свята, але і в будні. Передусім вони виконували стосовно живих охоронну функцію. Відгуки цих уявлень збереглися в захисній формулі "чур мене" (укр. «чур мене». — *Авт.*), де чур, мабуть, і є духом, що захищає (порівн. чур — щур — пра-щур)... А. Н. Соболев припускає, що у відзначеному в літописах звичаєві приміщувати померлих "на путях" "проглядає віра предка в захист померлими володіння роду. Померлі немовби є сторожами рідного селища"».

Вочевидь, уважалося, що померлі предки можуть захистити нащадків навіть у бою. Так, літопис повідомляє про одного з руських князів: "Михалка князя удариша ратним двома копья в стегно, а третьим в руку, но Бог молитвою отца его избави от смерти". А також: "И поможи Бог Михалкови и Всеволоду на поганей дедья и отья молита" (згідно з літописом, батько князя — і тим більше дід — на той момент уже давно померли)"³⁰⁴.

Б. В. Горбунов наголошує: «Відомо, що віддавна у світогляді землеробів важливе місце посідали уявлення про залежність благополуччя общини, урожаю від світу померлих предків. У багатьох народів (в тому числі у слов'ян), за даними А. П. Окладникова, змагання, протиборства, будучи в далекому минулому неодмінним елементом весняних аграрних свят, супроводжували похоронні торжества. "Такі змагання, — вважав він, — символізують боротьбу між зимою і літом, доброго начала всесвіту проти злих його сил, а разом із тим, згідно з уявленнями древніх, були супутником людини в критичний, зламний момент її долі, сприяли благополучному переходу небіжчика в світ предків — незримих заступників общини, охоронців її благополуччя"»³⁰⁵.

Н. Н. Велецкая вважає, що в різних ритуальних поєдинках і битвах (у тому числі і паличних боях) відбите коло дійств, які викликають асоціації з язичницькою поховальною тризною: «Елементи ритуальної боротьби мають місце в різних формах обрядності, пов'язаної з культом предків. Функціональне призначення їх полягає значною мірою в імітативній магії. Душі предків, які підтримують общину, провадять безупинну боротьбу проти сил, які стоять на заваді перед благополуччям їхніх нащадків. Ритуальні змагання, пов'язані з цією всесвітньою боротьбою, являють собою не лише пошанування предків, але і немовби посилення, зміцнення їх сил, з одного боку, і відплата їм своєю кров'ю і життям — з іншого. Мабуть, в основі ритуальних змагань язичницьких слов'ян лежить складний синтез багатьох елементів, сконцентрована спільність дій різного функціонального призначення. Джерела ж їх лежать, найімовірніше, в поєдинках (і один на один, і групових), котрі

³⁰³ Горбунов Б. В. Палочные бои. // Этнографическое обозрение. Москва, 1996. № 2. С. 69.

³⁰⁴ Цит. за: Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва: «София», 2003. С. 232—233.

³⁰⁵ Горбунов Б. В. Традиционные состязания за обладание снежной крепостью-городком как элемент народной культуры русских // Этнографическое обозрение. Москва, 1994. № 5. С. 111.

вирішували участь змагальників "не на життя, а на смерть": переможці залишалися на землі, переможені ж вирушали до праотців»³⁰⁶.

Традиція віддавати шану предкам і просити у них допомоги характерна для бойових мистецтв багатьох народів світу. Так, жоден з учасників національної боротьби «ламб» сенегальських народів волоф, діола і серер не вийде на герць, не закликавши через відповідні ритуали на допомогу духів предків. На Мадагаскарі перед традиційними змаганнями з боротьби і ножного боксу «дакабе», «мурангі», «амбелісангудіна» та ін. борці-бійці збираються гуртом біля могили предка — наймогутнішого богатиря свого часу. За повідомленням О. Л. Артеменка, в Таїланді поклоніння предкам заповнює геть усе тамтешнє духовне життя, а також, звісно, є неодмінним елементом бойових мистецтв та ініціацій³⁰⁷.

У давній Україні функціями магічного помічника і охоронця дуже часто наділялися різноманітні амулети (шкіряні торбинки або ладанки із землею, з текстами молитов і замовлень, а також хрестики тощо) або вишиті по одязі знаки і візерунки. Ось що пишуть про такі вишивки: «Як багато можна передумати за шматком полотна! Згадати, наприклад, що вишивка побутує в Україні з незапам'ятних часів. Що народилася вона не тільки як витвір мистецтва, а й як наш оберіг. Виряджаючи чоловіка на захист рідної землі, вишивала йому дружина сорочку. Відшивала взір на грудях ("аби куля серце не пробилася"), на рукавах ("щоб меч тримав у руках міцно"), оздоблювала орнаментом комір ("щоб голови у бою не позбувся")... І захищала отака сорочка, й сили додавала, й кохання берегла. Бо закована була одвічними життєдайними знаками. Зазвичай знаками Сонця, Води. (Згадаймо, хіба не ці знаки присутні в писанках, керамічних розписах?...)»³⁰⁸.

Гуцули іноді прикрашали і палицю: «Її ніколи не фарбують, але деякі охочі до палиць оздоблюють її візерунками, вирізаними на корі... У гуцулів, як свідчить Шухевич, подібну істоту (міфологічна істота, яка творить вихор; її вирізьблювали на палицях.—*Авт.*) звуть жорства та уявляють собі у вигляді смока, що його малюнки трапляються іноді на мідних держалнах гуцульських палиць»³⁰⁹. І тепер в багатьох селах, роблячи собі подорожні ціпки, старі люди прикрашають їх різноманітними візерунками, але, щоправда дуже рідко хто з них може пояснити первісне сакральне значення цих візерунків. Дуже часто можна почути таку відповідь: «Так у нас це роблять, так роблю і я», або «так у нас заведено...». Приблизно теж саме характерно для наших сусідів білорусів і руських. Так Базлов Г., дослідуючи рукопашні традиції тверян, пише: «Узоры, наносимые на тростку, типологически достаточно устойчивы повсеместно. Старики обычно отрицают устойчивую последовательность нанесения узоров в своей артели. Однако некоторые локальные особенности существуют, так как те же самые люди устанавливают по тростке принадлежность хозяина к тому или иному округу, деревне, партии. Большинство узоров выполняют функцию пиктографического письма»³¹⁰.

Авторові цього допису неодноразово доводилося чути, зокрема і в Західній Україні, про різне дрюччя, нібито наділене великою магічною силою: «замовлений кий», що його не можна зламати навіть сокирою або шаблею; «чортову палицю», яка сама скеровувала руку; палицю, зроблену з дерева, в яке вдарила блискавка (у той же час з такого дерева хату не будували, позаяк блискавка вдарить і в неї). Треба було дуже ретельно пильнувати, аби до цих магічних палиць не доторкалися, а тим більше не вкрали сторонні особи, позаяк уся сила цієї зброї одразу зникне. Побоювалися і того, щоб вона не перейшла на «службу» до іншого хазяїна: «Свого кия, що його я сам зробив із дерева, освяченого блискавкою, я ніколи і нікому не давав у руки, навіть своїм близьким, бо як хто навіть торкнеться його, особливо жінка (коли кий не знаходиться в руці хазяїна. — *Авт.*), то враз зникне з нього небесний

³⁰⁶ Велецкая Н. Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. Москва: «София», 2003. С. 105.

³⁰⁷ Муай-тай — свободный бой: Метод. пособие. Минск: «Современное слово», 2001. С. 70.

³⁰⁸ Дацюк Г. Білим по білому... // Світло Оріяни. 11003 року Дажбожого (2003 р.). Ч. 2 (30). С. 3.

³⁰⁹ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: «Мистецтво», 1995. С. 169, 174.

³¹⁰ Базлов Г. Н. Боевая тростка. // www.buza.ru

вогонь, а з ним і добра доля. А обізнана людина може вкрасти і зробити так, що добра доля перейде до неї»³¹¹.

Відомі також і т. зв. «отруйні палиці», «ціпки-отрути», ударну частину яких змашували або й просочували якоюсь отрутою. Цілком ясно, що й без усякої магії таке знаряддя було дуже небезпечним. Подібні маніпуляції були знані у слов'ян віддавна і використовувалися не лише у змаганнях, а й у справжніх боях (про отруєні стріли у слов'ян писав, наприклад, візантійський імператор Маврикій Стратег). Задля зміцнення своїх палиць герої українських казок вимочували їх також в особливих «магічних відварах».

6. КАРПАТСЬКИЙ ТОПІРЕЦЬ

Віддавна такий самодостатній і багато в чому неповторний український субетнос, як карпатські горяни (гуцули, бойки, лемки), славився своїми витривалими і волелюбними вояками. Вони вправно володіли зброєю, в особливості традиційною: келепом («желеф», «келеп»), ножем («чепелик» та ін.), різними типами палиць («насіка», «булавка», «буздиган», та ін.), а передусім, звісно, своєю «візитною карткою» — топірцем («топірець», «топорець», «сокирка», «бартка», «барда», «балта»).

Топірець являє собою ціпок з насадженою на верхньому кінці невеличкою сокиркою, в основному варіанті металевою³¹², а від середини XIX ст. — нерідко також і дерев'яною. Топірець звичайно прикрашено — по металевій частині гравіруванням, по дерев'яній — різьбленням. Орнамент, як правило, геометричний і складається з перехрещених ліній, рядів трикутників і концентричних кіл.

Майже до середини XX ст. у гуцулів і почасти бойків чи не кожний чоловік, відтоді як ставав парубком («легінь», «шугай», «флетев», «флекев» тощо) і аж до глибокої старості, коли вже треба було носити при собі палицю з круглим набалдашником, не з'являвся на люди без топірця. Приміром, про гуцулів читаємо: «З цими топірцями, що ними гуцули володіють із вражаючою спритністю, вони не розлучаються ніколи»³¹³; «Вони завжди нерозлучні з ціпком, який іменується топірцем і править їм за оборонну зброю і підмогу, коли вони здираються на гори і скелі»³¹⁴. А ось повідомлення Т. Курилла про лемківських збійників XVII — XVIII ст.: «Топірці носили збійники всі, навіть і в той час, як спали, то мали їх біля себе»³¹⁵. Лише коли горянин заходив до церкви, він залишав свою зброю біля входу.

Гуцули використовували бартку в якості подорожнього ціпка, знаряддя для розчистки проходу в лісових хащах і для захисту своїх отар від хижаків тощо. Ну і, звісно, бартка відігравала грізну роль у всіляких сутичках поміж людьми: «Гідна подиву вправність, з якою вони діють цим знаряддям, яке становить в руках гуцулів небезпечну зброю»³¹⁶. Саме вже відчуття бартки в руках додавало горянам такої впевненості у своїх силах, що вони були ладні здолати будь-якого ворога, «навіть як ним би був сам чорт». В одній з гуцульських пісень говориться:

«Єсть у мене топір, топір, кованая бляшка,
Не боюся я нікого — ні німця, ні ляшка!»³¹⁷.

Топірець, треба гадати, є найдоцільнішою формою оборонного знаряддя в умовах життя у горах, про що свідчить, зокрема, те, що він був найпопулярнішою зброєю не тільки у східних, а і у західних гірських слов'ян. У чехів і словаків він був знаний як «валашка», «секирка», у польських гуралів — «чупага», у чеських ходів — «чакана», у сербів Північної

³¹¹ Архів автора.

³¹² Одна із загадок про топірець: «Ніс із заліза, а рука дерев'яна, кому він поклониться, той відразу в'яне».

³¹³ Покос Л. В. Славянские народы Австро-Венгрии. — К., 1915. С. 75.

³¹⁴ Попов Н. Русское население по восточному склону Карпат (Гуцулы — Бойки — Лемки). — Москва, 1867. С. 19—20.

³¹⁵ Цит. за: Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 111.

³¹⁶ Попов Н. по восточному склону Карпат (Гуцулы — Бойки — Лемки). Москва, 1867. С. 19—20.

³¹⁷ Цит. за: Покос Л. В. Славянские народы Австро-Венгрии. — К., 1915. С. 75.

Славонії — «наджак», у македонців — «балта», у румунів та молдаван Південної Буковини — «топараш» і «балтаг».

Ще донедавна юнак, який не володів топірцем, не міг стати парубком, а відтак і не мав права носити при собі цю зброю. Відповідно він не користувався повагою у оточуючих і деколи не міг навіть одружитися. В часи опришківського руху рідко хто з гуцульських і бойківських «газд» не бував (принаймні тимчасово) в опришках. Тільки після цієї школи можна було розраховувати на загальну повагу і на особисте щастя. Недаремно ж дівчата запитували у батьків своїх наречених: «А чи вміє володіти топірцем і чи був в опришках?»³¹⁸ Те ж саме запитували прямо у наречених, які повинні були надати свідків того, що вони, тобто наречені, в опришках таки і справді побували.

Щоб стати опришком (так само як і парубком), треба було пройти відповідні ініціально-посвячувальні обряди, коли обов'язково відбувалася перевірка на володіння топірцем. У всіх слов'янських народів Карпат одним із способів набуття потрібних тут навичок були традиційні танці і танцювальні ігри³¹⁹. За висновками Л. С. Сабан, одна з головних цілей цих танців — «набуття юнаками сили і відваги, спритності і фізичної вправності, необхідних у повсякденному житті, в суворих умовах гір і лісу»³²⁰.

Під час танців та ігор учасники імітували топірцем справжні удари, пересування з ударами одним, а то і двома топірцями — по одному в кожній руці. З топірцями також бігали, стрибали, робили оригінальні кроки, звичайні присядки, присядки з підсічкою топірцем попід ногами під час стрибка, присядки з винесенням рук назад, присядки з різноманітними стрибками, виконували танець «повзунець», оберти тощо. При цьому топірці тримали у найрізноманітніших положеннях.

У карпатському регіоні великою популярністю користувалися танці «Коломийка», «Гуцулка», «Аркан», «Опришок», «Гайдук»³²¹ та ін., і лише деякі з них виконувалися без топірців³²². Танок «Гуцулка» у музичному аспекті є варіантом «Коломийки», а в хореографічному різниться від неї тим, що його друга частина називається «Козачком». Ось як описав «Гуцулку» австрійський дослідник кінця XIX ст. Р. Ф. Кайндль: «„Гуцулка“ має вигляд хороводу, який утворюють чоловіки і жінки, хлопці та дівчата. Всі тримаються за руки або пліч-о-пліч і утворюють коло. Паралельно першому хороводу можна утворити ще й другий і третій. Танцюристи і танцюристки співають одноманітні імпровізовані танцювальні пісні, плавно кружляють під звуки музики то вліво, то вправо, спочатку повільно, потім все швидше. Далі йдуть різні швидкі оберти і шалені стрибки у повітрі, причому ще й тут і там високо підкидають свої малі сокирки, що їх гуцули звичайно використовують замість ціпків, і знову ловлять їх»³²³.

До речі, щодо підкидання топірців. Наприкінці 1970-х років мій буковинський знайомий Олексій, бажаючи придбати справжню, а не декоративну гуцульську бартку, потрапив якось в одне із сіл Вижницького району Чернівецької області. Там він познайомився з підстаркуватим дядечком, який зберігав бартки свого прадіда, діда і батька, а також і топірці власного виробництва. Так от, цей дядечко продемонстрував найвищу майстерність у володінні барткою — дуже високо підкидав її і потім легко ловив біля землі, кидав її у повітря так, щоб вона впала на певне місце. Приміром, на прохання Олексія, щоб топірець упав на відстані чотирьох кроків від кидка, гуцул кинув свою зброю догори, відійшов, поки вона виписувала в повітрі належну їй траєкторію, на чотири кроки, і вона

³¹⁸ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 185.

³¹⁹ В житті мешканців Карпат танці займали особливе місце. Як казав один горянин: «Без горівки(горілки. – Авт.) проживу, а без данцю(танцю. – Авт.) ні». В одній із гуцульських пісень співається:

«Пішов би я, брате, в танець, та мня болить палець,

Я до пальцю прив'ю смальцю, не лишусь танцю».

(Малова – Малкович П. М. З карпатських джерел: фольклорно – етнографічний нарис. – Чернівці: Місто, 2004. С.42.)

³²⁰ Украинские Карпаты: Культура. К., 1989. С. 153.

³²¹ Під цєю ж назвою у Карпатах відомі деякі дітячі і юнацькі ігри. (Ходили опришки: Збірник. – Ужгород: Карпати, 1983. С. 32 – 33.).

³²² Взагалі, танці з топірцями мають доволі довгу історію як у слов'ян так і деяких інших народів. Ритуальні та бойові танці з топірцями аналогічними тим, що й тепер зустрічаються у карпатських українців, мали місце у стародавніх македонців, готів тощо; у македонців отамана русальської дружини парубків навіть називають «балтаджи» (від «балта» - топірець.) (Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. – Москва: «Наука», 1988. С. 712.

³²³ Кайндль Р. Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. - Чернівці: «Молодий буковинець», 2000. С. 16.

«впала з неба» просто йому в руку. Точно витримати дистанцію у вісім кроків для нього не становило ніяких труднощів. Окрім того, цей гуцул (нагадаю — у доволі статечних літах) умів, спіймавши топірець, з льоту метнути його в якусь ціль, приміром, у дерево. Ба навіть більше того — підкидаючи одну за одною дві бартки, він ловив їх правою і лівою рукою і з льоту кидав, глибоко заганняючи лезами в стовбур...

Не вміючи підкидати і ловити бартки, сильно і влучно кидати їх у ціль тощо, свого часу жоден хлопець у Карпатах не мав шансів називатися справжнім парубком. Отож молоді гуцули і бойки постійно тренувалися, улаштовуючи для цього змагання та ігри. Кидаючи з різних відстаней топірець у дерево, вони могли зрубати з гілки намічений пагінець. У гуцулів особливо цінувалося вміння метати топірець «зісподу», коли гравець стоїть, спершись на обух, а потім одним невловимим рухом долоні підкидає топірець, перехоплює у повітрі за низ держака і блискавично посилає у ціль. Доволі часто гуцули змагалися у грі «Забивання топірця» або «Забивання сокири»: «Майже кожен гуцул вважає для себе справою честі взяти участь у цих змаганнях. На висоті двох метрів прибивають до стовбура дерева дощечку із зображенням "генерала" — умовні фігури у військовому мундирі. З відстані 15—20 метрів гуцули стараються традиційними сокирками "вбити" (тобто попасти в голову) "генерала" або хоч би зачепити дощечку. При цьому діти користуються дерев'яними сокирками, а дорослі — металевими»³²⁴.

Метання топірців у ціль було обов'язковою частиною гірського обряду посвячення в парубки. Це відбувалося так: «За селом збиралася громада. Один з чоловіків, котрий найвправніше володів топірцем, відраховував кроками певну відстань і вказував, яку гілку юнак мав відтяти, метнувши топірець. Коли ціль була вражена, громада радісно вигукувала: "По-опришківському", "по-молодецькому", деколи — "по-козацькому". Такого юнака вважали за дорослого легіня»³²⁵. В іншому іспиті свою вправність демонстрував не претендент на звання парубка, а його екзаменатор: «Польський мемуарист Залузецький наводить у своїй праці приклад іншого способу посвячення юнаків на зрілість, який називався "підстриження волосся". Хлопця, якого мали посвячувати, ставили спиною до дерева, збирали в один пучок його довге волосся і прибивали до стовбура клином. Чоловік, який вмів добре кидати топірці, ставав на певній відстані навпроти і, розмахнувшись, блискавично метав топірця. Пролетівши над самою головою легіня, топірець відтинав прибите до дерева волосся. Таке посвячення вимагало, по-перше, віртуозного вміння володіти зброєю, а по-друге, надзвичайної холонокровності та безстрашності юнака, котрий проходив це випробування. Як зазначає мемуарист: "Таким чином, виявлена мужність патентувала нового парубка на ставного товариша гірських подорожей і нападів, майбутнього доброго опришка, яким мріяв стати кожний з них"»³²⁶.

Звісно, горяни не лише майстерно метали топірці, а й вміли добре користуватися ними в ближньому бою. Всі тонкощі вони відпрацьовували в тренуваннях, а закріплювали в частих бійках — у шинках, на вулицях під час зустрічей ворогуючих груп, у нічних взаємних нападах з метою відбивання отар у сусідніх сіл (останнє, вельми поширене, явище у XIX ст. вважалося не розбоям, а звичайною молодецькою справою) тощо. Бійки гуцулів із застосуванням бартки були жорстокими. Згадаймо, як таку сутичку описав М. Коцюбинський у «Тінях забутих предків»: «Іван тям перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубанути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє від хвилі гарячої крові, що заливала їм очі, а все ж кресли бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим ударом раптом зламав надвоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерті, та Юра вгамував свою лютість на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець: — На безоружного з барткою не йду!...»

³²⁴ Цюль А.В. Українські народні ігри та забави: Навчальний посібник. — Луцьк: Надстир'я, 1994.

³²⁵ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 213.

³²⁶ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 213—214.

Бійки, особливо поширені серед молоді, часто вели до каліцтва і навіть загибелі. Щоб «не зробити патроч» (тобто не вбити; «патроч» — бійка), парубків часом примушували замість звичайних барток носити топірці, цілком виготовлені з дерева. Таке правило існувало, приміром, у багатьох західнокарпатських регіонах³²⁷.

Різні удари топірцем відпрацьовувалися на дереві — на стовбурі, на гілках, а то і на листі (відрубався кінчик листка). Били, стоячи на місці, в русі, у стрибку. Один з іспитів легіня, який хотів стати опришком (у словаків — «збойником»), полягав у тому, що кандидат повинен був високо підстрибнути, пострілом з пістолета знести верхівку деревця, а барткою в іншій руці знести верхівку іншого деревця — і все це водночас, в одному стрибку. Деколи змагалися за те, щоб відрубати найвищу гілку або зрубати найбільше гілок за один стрибок.

Доволі цікавими були силові вправи-змагання. Так, в одній із них двоє парубків ставали напроти, опустивши кожен свій топірець обушком донизу мало не до землі. Потім схрещували топірці біля обушків і, долаючи опір супротивника, намагалися по дузі вбік підняти кожен свій топірець догори аж до рівня голови (за домовленості це змагання могло доповнюватися захватом топірця однією або обома руками). В іншому варіанті учасники поєдинку, навпаки, спочатку схрещували свої сокирки над головами, а потім намагалися прихилити зброю суперника до землі.

Свою майстерність боєць міг, а то і просто був зобов'язаний, продемонструвати під час виконання різних народних обрядів (чимало з яких, до речі, існує досі). У культурі карпатських слов'ян топірець, окрім згаданих на початку цього допису, виконував ще й магичні функції. На думку В. Г. Холодної, найповніше ритуальні ознаки топірця реалізувалися у весільній обрядовості: «'Бояри'» — дружина нареченого — були озброєні сокирками. На шляху від обійстя нареченого до обійстя нареченої вони з голосним гиканням розмахували ними над головою. Так парубки демонстрували своє молодечтво. З іншого боку, ці дії підкреслювали визначену у весільних піснях ідею завоювання, захоплення нареченої партією нареченого. На Гуцульщині для нареченого, як і для нареченої, робили весільне деревце, яке в деяких селах замінялося «прапором» — весільною короугою, яка складалася з топірця з прив'язаною до нього червоною хусткою. «Прапор», подібно до того як дівоче деревце символізувало дівочтво, відбивав сутність парубка: молодця, сповненого гідності і честі. Протягом усього весілля молодий не розлучався з ціпком-сокиркою, який в його руці був також символом чоловічої влади. У гуцульському весіллі початку і середини XIX ст. під час весільного бенкету наречена повинна була танцювати перший танок з «дружбою» (розпорядником весілля), при цьому її косу прив'язували до цвяха в стіні, а наречений повинен був так кинути топірця, щоб відрубати частину коси. Якщо це вдавалося йому з першого разу, життя молодим судилося довге і щасливе, а якщо ні, чекай різних лих. Відрубання коси відносять до одрядів посвячення дівчини у статус заміжньої жінки. Топірець при цьому сприяв зміні, що відбувалася. У цій же якості він виступав в одряді одягання вінків на голови молодих: «весільна матка» (у нареченого) або «весільний батько» (у нареченої) разом з «дружбою» топірцями покладали на голову нареченого капелюх з пришитим вінком, а на молоду — вінець. Від цієї хвилини парубка називали «князь молодий», а дівчину — «княгиня молода». Змінювалася їхня назва, а отже, і статус. У бойків для весілля спеціально виготовляли дерев'яний топірець, який могли використовувати всім селом протягом кількох поколінь. Дії з ним під час обряду одягання чепця на молоду зображали «смерть» нареченої в її колишній якості і відродження в новій. У с. Лавочне Стрийського повіту молоду садовили на сідло, староста брав у руки топірець, махав ним над головою молодої і запитував чоловіка, чи велить той молоду рубати. Молодий двічі відмовляв, а на третій дозволяв. Староста знімав з молодят вінці, сплітав їх разом і вішав на топірець, закріплений у стіні над головами молодих; у цей час чоловік заплітав дружині волосся в дві коси.

У карпатському весіллі прикрашений квітами і стрічками топірець — необхідний магичний атрибут «дружби». По дорозі до церкви, при поверненні з вінчання, при від'їзді

³²⁷ Холодная В. Г. Гуцульские топорцы // Живая старина: Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре.. Москва, 1998. № 3. С. 13.

молодих з дому нареченої у дім нареченого він креслив топірцем уявні хрести над усіма перепонами (порогами, дверима, воротами) на шляху молодих, а при вході і виході з дому тримав його над їхніми головами, щоби захистити від наврочення і різних лих.

Охоронна і продукуюча сила приписувалася топірцеві і в календарній обрядовості. Це особливо виявилось в обряді колядування. На Гуцульщині в святки ходила "велика" і "мала" коляда: "малою" вважалися підлітки і діти, які починали і закінчували святкові обходи, "великою" називали об'єднання одружених господарів ("газд") і парубків ("легінів"), які обходили двори вночі після різдвяної відправи. В гуцульських селах Ясеное, Яворове і Жаб'є Верховинського повіту групу колядників очолював поважаний чоловік із церковного братства, який добирав собі заспівувача — "березу". "Береза" набирала 6—10 колядників. Серед них були "трембітани", скрипаль і танцюристи з топірцями, до яких кріпилися взяті із церкви дзвоники. Як тільки люди виходили з церкви, усі сформовані і споряджені групи колядників разом тричі обходили навколо храму, дзвонячи дзвінками на топірцях. Після цього вони розділялися і йшли в задалегідь визначені місця обходу. За 50—100 кроків до дому колядники починали танцювати, вдаряючи по правому плечі топірцем і подзенькуючи дзвінками. Підійшовши до воріт, вони співали першу коляду, у дворі сурмили в трембіту, сповіщаючи господарів про свій прихід. Закінчувалася коляда обрядовим танком ("коло"): колядники з топірцями в руках танцювали навколо господаря, складаючи подяку і величаючи його за пригощання. Якщо у господаря була пасіка, він приводив колядників на місце, де вона стоїть улітку. Там вони ставали в "коло", малювали перед собою на землі хрести топірцями і складали їх держаками до центру, кидаючи згори в загальну купу свої шапки. Потім, узявшись за плечі, колядники крутилися за сонцем, наспівуючи коляду з благопожаннями, брали топірці в руки і знову креслили хрести. У цей час господиня насипала в їхні шапки зерно, яке після танку колядники висипали їй назад у фартух (цю пшеницю влітку сипали при встановленні вуликів). Описаний ритуал можна витлумачити як захист пасіки, господарства і родини хазяїна від злих сил, прилучення багатства і плодючості. Топірець при цьому був знаряддям відвоювання статків і захисту від нечисті*.

Таким чином, коли парубок-"легін" уперше брав у руки ціпок-топірець, він не тільки набував зброю своїх предків, але й озброювався магічним засобом, здатним протистояти впливам невідомого потойбічного світу, захистити людину і господарство, а також повернути до нього (парубка. — Авт.) щастя і гаразди»³²⁸.

До процитованого можна додати, що на весіллях косу нареченої частіше відрубали, сказати б так, «безпосереднім» ударом, а не кидаючи топірець з відстані. О. Воропай на цю тему пише: «На гуцульському весіллі не розплітають кіс молодої, а відрубують. Цей обряд відбувається так: свекор бере кінець коси своєї невістки в руки і прив'язує до дерев'яного кілочка, що спеціально для цього забивається у стіну. Молодий, танцюючи з дружкою, повинен виявити стільки сприту, щоб відрубати кінець коси молодої одним махом топірця. Якщо йому не пощастить це зробити, то старі гуцулки — а вони до цього придивляються пильно — будуть пророчити молодій нещасливе життя. Якщо ж кінець коси відлетить з одного маху, то подружжя буде щасливе»³²⁹. Про цей звичай згадує і Хведір Вовк: «За наших часів знаходимо ще кілька рис цього звичаю у гуцулів, українців Галичини; вони прив'язують кінці коси молодої до причілку, і сам молодий або старший боярин одрубає кінці коси одним ударом топірця»³³⁰.

* Ось як описує цей ритуал Олекса Воропай: «Якщо газда має пасіку, він веде колядників на те місце, де вліті будуть стояти вулики. Прийшовши, колядники стають колом, падають на коліна, на снігу перед собою роблять хрести топірцем, потім складають топірці лезами до середини, а держаком до себе, на топірці купую складують шапки: "Бо то — як рій бджіл!" Газдиня насипає в їхні шапки потроху пшениці, — вона принесла її з собою в запасці. Коли вже пшениця насипана, колядники стають на ноги, беруться за руки і крутяться "за сонцем" — "щоб рої не втікали". При цьому всі співають хором яку-небудь веселу пісеньку — "аби бджоли були веселі". Відспівавши, ватага знову падає на коліна і на згарцьованому снігу ще раз робить хрест топірцями. Після цього знову стають на ноги, кожен бере свою шапку і висипає з неї пшеницю газдині в запаску, виголошуючи побажання: "Дай, Боже, аби ся пасіка була така велика, як святки були величні" або: "Дай, Боже, щоб бджоли роїлися та меду лилися"» (Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 1. С. 87—88).

³²⁸ Холодная В. Г. Гуцульские топорцы. // Живая старина: Журнал о русском фольклоре и традиционной культуре. Москва, 1998. № 3. С. 14.

³²⁹ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 2. С. 296.

³³⁰ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. К.: «Мистецтво», 1995. С. 250—251.

До речі, відрубати дівочу косу одним ударом не так легко, як може видатись на перший погляд. Аналізуючи цей обряд, Т. Коляндрук пише: «Наскільки складним було це завдання, свідчить той факт, що коли в Європі у XVII—XVIII століттях страчували англійських чи французьких аристократів, від них вимагали перед тим, як класти голову на плаху, знімати свої напудрені перуки, оскільки меч та сокира ката не могли перерубати туго заплетених кісок на потилиці, якими закінчувались ці перуки, в результаті чого доводилось рубати декілька разів, що викликало великі страждання страчених. А тут (на гуцульському весіллі. – Авт.) рубати доводилось в русі, в танці, та й коса не лежала на пласі, а колихалась у повітрі, та й топірець був набагато меншим і легшим, ніж дворучний меч або важка катівська сокира. Тому хлопець з гір з дитинства готувався до проходження цього важливого обряду, тренуючись на прив'язаних до дерева грубих линвах»³³¹.

...З огляду на все сказане в цьому дописі можна твердити, що віддавна топірець був дуже важливим компонентом духовної і матеріальної культури карпатських українців. У минулі століття життя в горах було далеко не безхмарним і сповненим різноманітних труднощів і небезпек. Щоб існувати більш-менш нормально і в статках, треба було виявляти тверду вдачу, а нерідко і бойовий гарт. Зброя тоді (як і, звісно, вміння володіти нею) виступала як звичайнісінький атрибут повсякдення, і топірець був найулюбленішим (і найдоцільнішим у тамтешніх умовах) вояцьким, соціально-репрезентативним, господарським, побутовим, ритуально-магічним і естетичним знаряддям...

7. СПОСОБИ ВИПРОБУВАННЯ І ДЕМОНСТРУВАННЯ УДАРІВ В УКРАЇНСЬКИХ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВАХ

Останні кільканадцять років у нас, як і в інших європейських країнах, триває бум східних бойових мистецтв і єдиноборств. Воно таки правда, досконале володіння своїм тілом і вміння розбити неозброєною і незахищеною рукою цеглу або дошку, що їх демонструють заїжджі майстри, справляють неабияке враження... Але виникає запитання — невже цим мистецтвом володіють самі лише азіати, а всі інші приречені довічно бути їхніми сумирними учнями? Невже чогось подібного не було у бойовій науці, приміром, запорізьких козаків, які не раз і не два доводили свою воєнну перевагу над ордами нападників зі Сходу?

Відповідь тут така: бойові мистецтва культивувалися за давнини (а подекуди культивуються й досі) у середовищі найрізноманітніших народів на всіх континентах. Мали це мистецтво і предки сучасних українців, зокрема козаки. Окрім усього іншого, вони (так само як і азіати, але на свій, звісно, лад) розробили методику випробування і демонстрування ударів голими або озброєними руками (а також і іншими частинами тіла, наприклад, ногами) на тих чи інших пасивних об'єктах (бездушний предмет, тварина, людина). Найпоширенішим способом у козаків був контактний удар кулаком, долонею, ліктем, стопою, коліном, головою або холодною зброєю. Головна мета такого випробування — перевірити, чи здатен опрацьований на тренуваннях прийом забезпечити необхідний у реальному бою результат.

Витоки цієї традиції губляться у сивезній давнині. Цілком ясно, що вміння вправно бити якоюсь частиною тіла (передусім, звісно, рукою) або палицею, каменем тощо було украй необхідним елементом виживання первісної людини. За допомогою цього прийому вона або здобувала собі їжу (розбиваючи тверду землю, камені, дерево, горіхи, кістки і т. д.), або ж боронилася від хижаків. Мистецтво удару було необхідне і в сутичках між людьми, а потім воно увійшло і в різноманітні ігри, змагання, обрядово-магічні культи тощо. Відомий німецький історик фізичної культури і спорту К. Дім так пише про це у своєму дослідженні «Weltgeschichte des Sports und der Leibesübungen» (Stuttgart, 1960): «Чи вирізав він руни на дерев'яній болванці, чи вдряпував якісь знаки у кістяну рукоятку своєї кам'яної сокири, чи мірявся силою в змаганнях із фізичних вправ, тобто в кожній грі — діянні, протилежному звичайному, такому, що виходить за рамки звичайного життя, — в усьому цьому він убачав

³³¹ Коляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 213.

божественне походження і, надаючи цим діям культового значення, вважав, що вони приводять до руху магічні сили»³³². Іншими словами, протягом тривалого історичного часу різноманітні способи зруйнування, переламування, перебивання голими руками чи холодною зброєю практикувалися як магічна дія. Із часом від цієї «магічної мішанини» відділилися сфери, до яких акт розбивання увійшов уже не як щось надприродне, а як звичайне матеріалістичне діяння — у вигляді тих же самих ігор, змагань, бойових мистецтв. У такому вигляді цей акт дожив майже до нинішніх часів. Прикладом цього може бути «по-вар-до-чок» — «обряд розбивання каменя», існуючий і нині у народів Тибету³³³. У такому вигляді цей акт дожив майже до нинішніх часів.

Як і у інших східнослов'янських народів, в українців удар зустрічався в таких сферах життя: а) в ініціально-посвячувальних обрядах, які супроводжували процедуру змінення соціального статусу людини (холостий стає жонатим, дівчина — жінкою, парубчак — парубком, учень — майстром тощо); б) у ритуально-магічних діях, пов'язаних, як правило, з чаклунством, народною медициною, різноманітними календарними і релігійними святами; в) у розважальній сфері традиційної культури (ігри, змагання, танці тощо); г) у способах емоціонального розвантажування психіки. Тією чи іншою мірою кожна з цих сфер життя і присутній в них акт розбивання (незалежно від того сенсу, яким був цей акт наповнений у тому чи іншому випадку) були пов'язані або прямо увійшли до традиційних українських бойових мистецтв. Тут взаємний зв'язок: з одного боку, бойова культура є частиною загальної культури того чи іншого народу, а з іншого, бойова культура є одним із найважливіших гарантів збереження загальної народної культури, а також і «коректором» її в усіх її проявах. Ось лише один з прикладів цього взаємозв'язку: «...Часто обшинні ремісники з секретами їх виробництва та цінними інструментами і сировиною потребували надійного захисту. Це в першу чергу стосується територій, над якими висіла загроза раптового нападу кочівників та інших ворогів. Під час нападів вороги перш за все намагалися захопити в полон ремісників, пограбувати ремісничі майстерні. Тому община оберігала ремесло і ремісників. Саме цим пояснюється той факт, що в Ломачинській³³⁴ дерев'яній фортеці-сховищі розміщувалася ремісничка майстерня. Не виключено, що в приміщеннях дерев'яної фортеці жили ремісники... Отже, фортеці-сховища використовувалися і для охорони ремесла. Вони завжди були у бойовій готовності, а під час ворожого нападу сюди збиралося навколишнє населення, щоб сховатися від напасників»³³⁵.

Протягом віків в українській культурі сформувалося дуже багато способів і методів розбивання (перебивання, зруйнування) голіруч, холодною зброєю або якимось іншим предметом (у руках майстра навіть така проста річ, як ложка для їжі, може стати смертельно небезпечною зброєю), але у цьому дописі ми обмежимося тими, які пов'язані з характерними для бойового мистецтва принципами, і передусім з принципом «першого (одного, єдиного) удару».

Згаданий принцип має водночас кілька аспектів: а) спосіб досягнення швидкої перемоги над супротивником; б) засіб збереження своїх сил і боєздатності, що особливо необхідно при сутичці з великою кількістю ворогів чи при окремих поєдинках, які сліднують один за одним; в) гарантія залишитися живим, не калікою, непереможеним, бо, як правило, на війні, а також у бойових і змагальних єдиноборствах тощо другого і третього удару уже може і не бути; г) акт гуманності, демонстрація самоповаги і поваги до суперника (взагалі, українські вояки навіть під час вияву стосовно них найлютішої жорстокості з боку ворогів дуже рідко відповідали їм тим же самим); д) показник майстерності вояка — справжній майстер усе в своєму житті робить з першого разу.

³³² Цит. за: Пономарёв Н. И. Возникновение и первоначальное развитие физического воспитания. Москва: «Физкультура и спорт», 1970. С. 13.

³³³ Про цей обряд читайте: Рерих Ю. Н. Тибет и Центральная Азия. Статьи, лекции, переводы. — Самара: Издательский дом Агни, 1999. — С. 96 — 111; Огнева Е. Д. Тибетцы. // Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1989. С. 291 — 292.

³³⁴ Нинішнє село Ломачинці розташовується у Сокирянському районі Чернівецької області, біля Дністра. — Авт.

³³⁵ Тимошук Б. О. Слов'янські гради Північної Буковини. — Ужгород: «Карпати», 1975. С. 37—38.

Як бачимо, «першому», або «єдиному», удару в українських бойових мистецтвах (так само як, до речі, і в мистецтвах інших народів) відводилася особлива, деколи навіть сакральна роль. Цікавою у цьому відношенні є розповідь одного старезного діда, в минулому — київського кулачного бійця, що її почув у 60-х роках ХХ ст. один з моїх добрих знайомих (а з його слів записав її я): «Ті з нас, котрі були виховані на законах і правилах ремесла і цеху, від інших відрізнялися своєю практичністю й ощадливістю майже в усьому, в тому числі — в кулачних боях, що їх ми самі частіше називали просто — "війна", "бійка", "битва". В різних кутках Києва билися на свій манір — одні махали руками, нагадуючи вітряк, а другі „шкодували" ударів і били набагато рідше за перших, але більше рухали тулубом. Я відношуся до других. Мене вчили: "Доля любить перших і все перше, отож як б'єш — влучай, а як влучив, то так, щоб другий раз бити вже не довелося, бо тільки так повинен бити справжній боєць, тільки так можна примусити себе поважати і зберегти повагу до суперника, і тільки так можна зберегти свою "долю перемоги", не дати їй перейти до іншого". Такою була наша філософія...»³³⁶.

Велике місце принципу «першого (єдиного) удару» відводилося і в багатьох магічних діях, частина з яких має прямий чи посередній стосунок до української воєнно-бойової культури. Особливо це було помітне у весільних обрядах і ритуалах. Наприклад, у гуцулів на початку і в середині ХІХ ст. на весільному пиру молода повинна була танцювати перший танець (як казали самі гуцули — данець³³⁷) з дружною, а її коса у цей час була прив'язана до цвяха, вбитого у стіну. Молодий же повинен був так метнути свій топірець (який, до речі, у гуцулів і доброї частини бойків застосовується не лише як зброя, а й як предмет, що володіє магічною, апотропійною силою), щоб відрубати частину прив'язаної коси. Якщо це випадало йому зробити з першого (єдиного) разу, то життя молодят мало бути довгим і щасливим, якщо ж ні, то очікувалися всякі негаразди й безталання³³⁸.

У деяких місцевостях, коли молодий виправлявся з дому батьків за молодою, йому подавали горщик з водою і вівсом. Він кидав його через голову назад так, щоб розбити з першого разу, бо тільки в такому випадку у новоспеченого подружжя народиться син. Якщо горщик залишався цілим або тільки тріскався, то слід було чекати народження дочки, а то й узагалі бездітності³³⁹. Деколи відповідальність в цьому весільному звичаї за долю майбутніх дітей молодят покладалася на старшого «боярина» — від його уміння сильно і точно бити палицею залежало, хто народиться і чи народиться взагалі: «Молодий також підходить до столу, і тоді мати дає йому миску з водою та вівсом. Молодий підносить миску до рота, наподоблюючи, наче п'є, потім кидає її через голову назад, а старший боярин намагається палицею розбити її на льоту»³⁴⁰.

На Буковині мною був записаний прийом шкідливої магії, в якому один удар міг нашкодити іншому, а ще більше — виконавцеві цього акту: «Добуваєш декілька невеличких речей свого ворога, складаєш їх у горщик, а потім „кажеш в горщик" заклинання та своє бажання про те, що повинне трапитись, і міцно замащуєш глиною. У знаний день ідеш на перехрестя доріг, ставиш горщика на землю і б'єш по ньому ногою. Треба розбити з першого разу, бо як не розіб'єш, то всі бажання ворогові впадуть на твою голову»³⁴¹.

Навіть з цих небагатьох наведених прикладів ясно, що принцип «першого і єдиного удару» був дуже добре відомий українцям в усіх сферах життя, зокрема і в традиційних бойових мистецтвах, і азіати не мають тут ніякого пріоритету.

БЕЗДУШНІ РЕЧІ, ПРЕДМЕТИ

Розколювання й перебивання голіруч найрізноманітніших за формою і фактурою предметів більшості читачів знайоме за гонконзькими та японськими бойовиками, а також за

³³⁶ Архів автора.

³³⁷ Цікавий факт: в говірках білорусів Гомельщини слово «Данець» - Донський козак (Анічэнка У.В., Бобрык У.А., Кузьміч Л.П., Паўлавец Д.Д. Фальклорны слоўнік Гомельшчыны. – Гомель: УА Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны, 2003. С. 73.)

³³⁸ Холодная В. Г. Гуцульские топорцы // Живая старина. Москва, 1998. № 3. С. 14.

³³⁹ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — Москва: «Международные отношения», 1995. Т. 1: А—Г. С. 181.

³⁴⁰ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — Київ: «Мистецтво», 1995. С. 263.

³⁴¹ Архів автора.

виступами майстрів та аматорів східних і південно-східноазіатських бойових мистецтв. У більшості цих мистецтв навіть існує спеціальний розділ («тамесі-варі» — у японців, «кьокопха» — у корейців, «нгань-фап» або «мань конг» — у в'єтнамців), присвячений навчанню бійців цьому прийому. Для цього є спеціальні психо-фізичні вправи, до складу яких входять, зокрема, велика кількість ударів протягом тренування по твердих предметах, а також їх розколювання і перебивання. На думку азіатських вчителів, така практика виховує здатність переборювати страх і досягати впевненості у собі, сприяє зміцненню ударних частин тіла, а також і тих частин, які, навпаки, приймають на себе удари суперників. Щоправда, з метою залучення до себе якомога більшої кількості послідовників деякі з азіатських шкіл та американсько-європейські пародії на них мало не цілком зосередилися зараз на перебиванні предметів (навіть розробили цілу систему відповідних штукарських трюків для показових виступів), через що від первісного сенсу цих вправ уже майже нічого не залишилося³⁴². Про це кажуть і самі майстри. Наприклад, Йон Блюминг (10 – й дан Кьокусінкай карате, 9-й дан дзюдо) якому пощастило бути в учнях у справжніх майстрів, як дзюдоїсти Міфуне і Канеміцу, майстер кендо Курода Ітітаро, засновника карате «Кьокусінкай» Ояма Масутацу та легендарний «кіт» Гоген Ямагуті, згадує: «Я учасував в подготовке второй книги Оямы («This Is Karate» 1966) и имел возможность понаблюдать за работой над нею изнутри. Больше всего обмана было при съёмках фотографий разбивания предметов. И очень жаль, что всё было именно так, потому что вера в эти фотографии порой порождала серьёзные проблемы.<...> Тогда я подошёл к стопке черепиц, которая была подготовлена для разбивания, и взял в руки верхнюю. Она оказалась лёгкой, словно бумажный лист, и внутренней стороны у неё был надрез по всей длине черепицы. Так что в середине эта черепица была не толще миллиметра! Стоит ли после этого удивляться, что пятидесятикилограммовой «птенчик» расколол двадцать пять таких «прочных предметов»! Для разбивания использовались также специально высушенные, очень лёгкие и непрочные кедровые доски, которые ломались тоже чрезвычайно легко. Что же касается знаменитого трюка с бутылкой, то для него сначала нужно подготовить бутылку, прокатив по горлышку острый камень. Благодаря этому, когда вы ударите по горлышку, оно сломается по прочерченной линии»³⁴³.

Під впливом азіатських бойових мистецтв, які з другої половини 80-х років минулого століття набули в Україні величезної популярності, запозичена практика зруйнування предметів почала некритично (без змін або у трохи зміненому вигляді) запроваджуватися в деякі авторські школи українських і давньоруських бойових мистецтв. Саме так ця практика під назвою «биття завад» увійшла в «Руське кемпо», автор якого включив до нього величезну кількість елементів з технічного арсеналу карате-до, айкідо, дзюдо, ушу, самбо тощо (до речі, він, тобто автор, тривалий час вивчав такі стилі японського карате-до, як «Сьотокан», «Годзю-рю», «Кьокусінкай», і протягом десяти років тренувався під керівництвом майстра — лами Го Юаня, котрий передав йому родову школу китайського ушу «Шан Дао-цюань»)³⁴⁴.

Чому я вжив слово «некритично»? А тому, що вищеописана практика була для нас невластива. Поки що жоден дослідник традиційних українських (і взагалі слов'янських) бойових мистецтв, жоден історик, етнограф чи етнолог не показав і не довів, що у нас існувала чітко розроблена та оформлена система «набивання» ударних частин тіла на твердих предметах. Нема жодного свідчення, що наші стародавні майстри (а також і сучасні їхні послідовники) використовували на тренуваннях для ударів руками чи ногами стовпи, подібні до японських «маківара», або мішки, подібні до боксерських (відомо, що у нас удари відпрацьовувалися на гілках та листі дерев, але цей спосіб переслідував зовсім іншу мету і не

³⁴² До речі, у азіатів існує дуже багато шкіл, в яких практика «набивання» ударних частин тіла і зруйнування предметів голими руками відсутня або репрезентована вельми скудно. Так, японське бойове мистецтво «Сьоріндзі кемпо» тримається на філософії його засновника, яка взагалі відкидає поняття «зруйнування» як одне з проявів агресії. У деяких азіатських та інших народів світу цілком відсутні бойові мистецтва та єдиноборства, засновані на використанні ударної техніки (навіть у бійках про удар рукою чи ногою в цих країнах не може бути й мови), а це, у свою чергу, зумовлює й відсутність способів іспиту бійця і демонстрації ударів.

³⁴³ Блюминг Й. От уличного хулигана до десятого дана. – М., ООО «Будо – спорт», 2004. – С. 123 – 124.

³⁴⁴ Артикула В. Бій під назвою «гопак» // Україна. Київ, 1992. № 12. С. 24–25.

мав ніякого стосунку до головної теми цього допису). На стовпах і мішках українські бійці відпрацьовували удари холодною зброєю, а не голими руками. Голіруч вони лише демонстрували, та й то доволі рідко, свої удари, випробовували силу і точність рухів тощо. Саме так про цю практику казали діди, котрі в парубках приймали участь у боях навкулачки, саме це ми бачимо в легендах та переказах про силачів і воїнів. В переказах про карпатських опришків є епізоди, коли для того, щоб продемонструвати свою силу, головний герой ударом рукою чи ногою що-небудь руйнує. Наприклад, в переказі про опришка Худана, який діяв на Покутті у 70-х роках XIX ст. ми знаходимо:

«А там пани питають:

- Що ти за силу маєш, що тебе люди бояться?

А він каже:

- Хочете видіти?

- Хочемо, - кажуть пани.

Він як вдарить кулаком у стіл – стіл зломився, вдарив у підлогу –

Підлога проломилася»³⁴⁵.

Необхідна ударна техніка набувалася в інший спосіб, і ніхто завдання зруйнування і перебивання предметів не ставив у центр своїх тренувань. Руйнували і перебивали тільки тоді, коли тренувальний процес уже закінчувався, і робили це один раз, а не щодня... Щоправда, траплялося таке, що запорізькі козаки руйнували предмети голіруч «під настрій», задля забави — під час свят або якихось гулянок: «Дорогою казак показував своє молодечество: бил на базаре горшки, опрокидывал возы с рыбою, танцевал в бочке с дёгтем и за всё расплачивался полными пригоршнями золота»³⁴⁶.

Про те, що, не головуючи в системі військової підготовки, практика руйнування/перебивання у нас усе-таки існувала, свідчить, зокрема, усна народна творчість. Герої українських легенд, казок, пісень одним ударом руки чи ноги руйнують, перебивають, ламають стовбур дерева, камінь, колоду тощо. Причому роблять вони це за допомогою не лише фізичної сили, а й накопиченої та розвиненої на основі спеціальних вправ енергетики. Приміром, у казці «Про богатира Буха Копитовича» читаємо:

«І привів Бух Копитович усіх богатирів до того стовпа.

— Дивіться, панове, на цей стовп. Хто з вас його може розбити?

Вони подивились, заміряли його і кажуть:

— Ми ніяк оцього стовпа не можемо розбити.

— А я, — каже Бух Копитович, — можу його своїм кулаком розбити. Розсиплеться він на дрібен мак.

— Як у вас сила, то у вас і посиплеться, а ми його не розіб'ємо. <...>

— Ну, підемо, панове богатирі, до стовпа. Побачите, як я буду розбивати отой стовп і зміїв. Лебідко, обмахни шовком мені правую руку!

Узяла Лебідка, обмахнула добре, обв'язала. Тоді й пішли до того стовпа. Прийшли. Бух Копитович і каже:

— Одходьте ж усі на сім верст од того стовпа, а на восьмій версті зупиняйтесь. Рівне місце тут, і видно буде.

Одійшли вони і стали на восьмій версті. І гукнув він:

— Котрий не видержить стояти, так припади до сирієй землі, не бійся.

Вони і слухають, а Бух Копитович ходить кругом того стовпа, задер голову вгору. А тоді як бухне у стовп, так той стовп і розсипався на дрібен мак, і земля на сімдесят верст задрижала. <...>

Прийшов до богатирів.

— Що, чули?

³⁴⁵ Ходили опришки: Збірник. — Ужгород: Карпати, 1983. С. 261 – 262.

³⁴⁶ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. — Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 166.

— Як не чули, коли од землі на два-три аршини одскакували, а потім до сирої землі припадали...»³⁴⁷.

На відміну від ударів голіруч по предметах, різноманітні способи випробування і демонстрування удару різними видами холодної зброї були у нас дуже поширені, і велика кількість цих способів збереглася майже до наших часів. Вельми цікаві й оригінальні методи розвитку сили, точності та швидкості ударів шаблею, а також способи випробування і демонстрування удару нею зустрічалися в козацькому «шермі» — мистецтві володіння довгою клинковою зброєю. Ось що пише на цю тему Т. Коляндрук: «Для розвитку швидкості удару та спритності у володінні шаблею, під час тренувань на шаблі одягали масивні дерев'яні або залізні піхви, які виконували функції обважнювачів. Шаблею, одягнутою в такі піхви, козак мусив відбивати підкинуті вгору дрібні монети, кинуті в нього камінці чи пущені з лука затуплені стріли. Для розвитку сили удару козаки кінно і пішо рубали лозу, зв'язки хмизу або снопи з очерету, кололи мішки з соломною, а також тренувалися на спеціальних глиняних та дерев'яних "бабах", одягнутих у панцирі і шоломи, зняті з убитих ворогів. В результаті таких тренувань козак міг одним ударом розрубати закутого в панцир ворожого лицаря. <...>

Про віртуозне козацьке вміння володіти шаблею і конем розповідав мені і один старий ветеран Січових Стрільців. У 1919 році до них від Денікіна перейшло дві сотні кубанських козаків. Ці кубанці, які вважали себе нащадками запорозьких козаків, прагнули воювати за Українську Державу. Вони показували справжні чудеса мистецтва у володінні шаблею. Один з них єдиним, невловимим рухом вихопивши з піхов шаблю, розрубав на льоту підкинуту хустину (для виконання такого удару кавказьку шаблю "шашку" носили в піхвах при боці обернену лезом догори). Інший козак, поставивши товаришеві на долоню звичайну грушку, блискавичним ударом так майстерно розрубав її, що вона залишилася лежати на долоні немов ціла, і лише при ближчому огляді виявилось, що вона розрубана надвоє. Ще інший на повному скаку розрубав сталеву піхотну каску французького зразка, надягнуту на високу тичку. Особливою віртуозністю відзначався їх сотник. Він, поставивши десяток козаків, розділив їх на дві частини по 5 у кожній і поставив у шаховому порядку по обидва боки стежки. По команді козаки поставили собі на голови по грушці. Потім цей сотник скочив на коня, взяв в руки по шаблі, розігнався і на повному скаку пролетів між козаків, рубаючи грушки з обох рук, керуючи при цьому конем лише ногами. Наскільки треба було бути майстерним, щоб за лічені секунди так точно рубати на різні сторони, вразити всі цілі, не зачепивши при цьому жодної людини»³⁴⁸.

У кубанських козаків — прямих нащадків запорожців, які переселилися на Кубань у 1792—1793 роках, — випробування у вигляді демонстрування вправ із холодною зброєю і досі є невід'ємною частиною багатьох календарних і майже всіх військових свят. Ось як описує гарцювання на коні з холодною зброєю в руках очевидець козацького свята наприкінці XIX ст.: «Підіймаючи клуби пилу, обдаючи ним гурти люду, мчать фаєтони, лінійки та інші коляски за місто, де на степовому просторі у різних напрямках стоять кулі на підставках, довгі гілки в стояках, висять набиті соломною мішки в рамах, а на особливих підставках лежать конусоподібні купки глини. Повз все це з гиком несуться козаки з оголеними шаблями. Шабля блиснула — і куля, прохромлена нею наскрізь, падає на землю, знову зблиск шаблі, і гілка, підтята нею, як бритвою, тихо валиться зі стояка, шабля знову блищить і коле набитий соломною мішок. А потім розтинає горизонтально купку глини, і не помітити б цього, коли б верхівка її злегенька не "сплескувала" після кожного удару»³⁴⁹.

Карпатські горці дивували своєю майстерністю володіння їхньою традиційною зброєю — топірцем («бартка», «келеп», «келеф»). Випробування у володінні топірцем були обов'язковою частиною при посвяченні парубка в парубки, парубка в опришки, нежонатого в жонатого. Так, у деяких місцевостях, щоб стати опришком, кандидат повинен

³⁴⁷ Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 234—235.

³⁴⁸ Коляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 204, 212.

³⁴⁹ Коляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 205—206.

був перед усіма присутніми одним ударом перерубати топірцем товсту гілку дерева. В одному з випробувань парубок-«легінь» повинен був якнайміцніше загнати свій топірець у дерево. Зворотною стороною цього випробування був другий іспит — треба було витягнути топірець, забитий в дерево одним з поважних опришків. Саме цього вимагав від молодих кандидатів Олекса Довбуш (1700—1745) — керівник опришківського руху у 30—40-х роках XVIII ст. в Карпатах. Він одним ударом так заганяв топірець у дерево, що й декілька молодиків разом не могли його витягнути. Існує також легенда про затятий Довбушем топірець у залізний хрест³⁵⁰.

Ще один іспит, якому Довбуш приділяв особливу увагу, полягав у тому, що хлопець — кандидат в опришки — клав руку на ковбицю, а сам Довбуш чи хтось з його ватажків, які досконало володіли зброєю, швидко і щосили бив топірцем неначе по руці цього хлопця — просто біля долоні. Того, хто не витримував і відсмикував руку, у загін не брали:

«А останнє випробування було на сміливість.

- Клади палець на ковбицю, казав Довбуш і замахувався топірцем, ніби хоче відрубати. Хто відхапував руку, того проганяв, а хто не боявся, того брав до себе»³⁵¹.

Цей же іспит, майже без змін, часто проводився серед м'олоді у формі змагальної гри: «Були також змагання на хоробрість. Один хлопець ставив руку на колоду, а інший бив по колоді топірцем так, щоб лезо топірця ввійшло у колоду на декілька міліметрів від пальців. Вигравав той, хто не відсмикував руки»³⁵².

Один з іспитів майстерності у мистецтві володіння топірцем був, як уже згадувалося вище в цьому дописі, невід'ємною частиною карпатського весілля: «За наших часів знаходимо ще кілька рис цього звичаю у гуцулів, українців Галичини; вони прив'язують кінці коси молоді до причілку, і сам молодий або старший боярин одрубає кінці коси одним ударом топірця»³⁵³. На Закарпатті косу відрубали під час танцю: «Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий серед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб одним ударом топірця повністю відрубати косу. Після цього родичі молоді приймали хлопця до свого роду»³⁵⁴. Як указує Т. Коляндрук, до цього важливого в житті майже кожного карпатського хлопця обряду готувалися з дитинства — тренувалися на прив'язаних до дерева грубих линвах³⁵⁵.

Вельми цікаві змагання, які мають прямий стосунок до нашої теми, побутували в деяких селах Буковини. Там юнаки полюбили гру під назвою «ламати патики»³⁵⁶: «Ламали патики по-різному. За умовами першої гри, ми по черзі підходили до дерева і били по ньому своїм патином, точніше, одним із цілої купи. Хто ламав найгрубіший патик, той і називався "силачем". А тому, хто ламав патик, тонший за інші, або не міг зламати жодного — давали ногами по с...ці, а потім він віз на собі "силача" до села. Друга гра полягала в тому, що двоє зі своїми друками ставали один проти другого і на крик третього з одного маху били друком о друк. Чий друк ламався, той і програв. Деколи за одну гру ламали до 30 друків. Деякі з хлопців знаходили собі "щасливий друк" — його зламати не міг ніхто»³⁵⁷.

Людина, зі слів якої я зробив вищенаведені нотатки, запевняла мене, що в минулому ці й подібні їм ігри становили частину комплексу підготовки м'олоді до мистецтва володіння палицею. Ця ж людина показала мені, як раніше перевіряли силу удару друком і правильність захвату його руками: «Що є сили б'єш в дерево. Якщо патик вилітає з руки —

³⁵⁰ Ходили опришки: Збірник. — Ужгород: Карпати, 1983. — С. 258.

³⁵¹ Ходили опришки: Збірник. — Ужгород: Карпати, 1983. — С. 158.

³⁵² Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 243.

³⁵³ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: «Мистецтво», 1995. С. 250—251.

³⁵⁴ Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. Київ: «Либідь», 1994. С. 176.

³⁵⁵ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 213. Слід відзначити, що силу, швидкість і точність удару топірцем, сокирою, іншою зброєю розвивали не тільки в іграх, змаганнях та спеціальних вправах. Часто в ролі тренувального процесу виступала повсякденна праця. Так, дід одного мого знайомого майже все своє доросле життя рубав дрова — собі, сусідам за могорич, за гроші на роботі... І набув зрештою такої спритності, що може перерубати на поліні тонесеньку трісочку, не залишивши при цьому на тому поліні жодного сліду. А то підкине палицю біля дерева і одним махом перерубає її в падінні, притиснувши на мить ударом сокири до стовбура...

³⁵⁶ Патик, друк (див. Далі) — палиця, дрючок

³⁵⁷ Архів автора.

”слабка кисть”, а якщо рука відлітає разом з патином від дерева, ”гуде” в руці, — то ти дуже скутий тілом — ”напружений індик”»³⁵⁸.

Описані ігри з друком-патином та інші випробування з палицями не були у нас якимись локальними явищами — фольклорні та історичні джерела свідчать, що у давніх слов’ян вони були дуже поширені. Приміром, воляки Київської Русі з метою перевірки міцності і точності свого удару били палицею по деревах або каменях³⁵⁹, а у білоруському Поліссі такі вправи були обов’язковим елементом іспитів молодиків під час календарних свят: «У день Сорока мучеників вони (хлопці. — Авт.) повинні були розбити палицею сорок кілків у тину, збити 40 ”кроглей” (гра типу ”городків”) (ПА, Барбаров Мозирського р-ну Гомельської обл.) або ж перебити палицею 40 ”пакатлоў” — тонких круглих шматків дерева, відпиляних уперек від товстої колоди (ПА, Кочище Єльського р-ну Гомельської обл.)»³⁶⁰.

ТВАРИНА

Пам’ятки Трипільської культури свідчать, що вже в ті часи на теренах України здійснювалися найрізноманітніші за формою і змістом ритуальні, ритуально-змагальні і змагальні поєдинки людини з ведмедями, биками, вовками... У цих двобоях удосконалювалися засоби приручення диких тварин і способи полювання на них. Окрім того, це змагання входило і до комплексу ініціально-посвячувальних обрядів, коли молодик повинен був довести свою спритність і вміння виживати у навколишньому світі. Саме такий звичай існував ще донедавна у верховинців Карпат: хлопець міг стати членом парубоцької громади тільки після того, як, зустрівшись на полонині з дикою твариною, одержував у боротьбі з нею перемогу³⁶¹. Таким чином один з поєдинників, озброєний лише буковою рогатиною, убив аж 12 ведмедів³⁶².

Незалежно від того, проводилися ці двобої голіруч або з використанням якихось предметів, самою своєю суттю вони справляли великий вплив на виховання бійців, а через них і на складання загальної воїнської культури, традиційних бойових мистецтв. Зараз у багатьох регіонах планети традиція боротьби з тваринами уже, звісно, зникла, але у деяких народів вона існує і досі. Наприклад, відомий на весь світ японський майстер карате-до кьокусінкай³⁶³ Ояма Масутацу формував свій стиль великою мірою на основі єдиноборств з биками і деякими іншими тваринами. Ось що пишуть про мистецтво Масутацу дослідники: «Карате кьокусінкай набуло широкої популярності у світі не в останню чергу завдяки боям Оями Масутацу з биками, які набрали великого розголосу і називаються не інакше як ”смертельною коридою”. Однак ці бої відіграли не тільки рекламну роль. Важко переоцінити їх значення у формуванні технічних особливостей стилю Оями і становленні самого майстра. Ось що писав один з його найперших учнів Като Сігео: ”Техніка сосая Оями — це не техніка, якої його хтось навчив. Звісно, це техніка карате, але все ж це техніка, котру він засвоїв тілом під час затворництва в горах і в боях з биками у ризниці... Свого абсолютного, досконалого відчуття часу, яке дозволяє йому уникати атаки супротивника, він набув, коли на нього кидалися бики, а він, не намагаючись зупинити їх силою, вмить хапав їх за роги і скручував їм голови. Тієї чудової швидкості, яка дозволяла йому зближуватися із супротивником в момент його удару, він також набув, б’ючись з биками. Я в цьому абсолютно впевнений. Тому, хто зміг упоратися з швидкістю бика, що набігає, нічого не варто упоратися з атаками супротивників-людей”»³⁶⁴.

³⁵⁸ Архів автора.

³⁵⁹ Мордвинцев В. М., Старков В. А. О некоторых аспектах развития физической культуры Древней Руси // Тезисы докладов Всесоюзной научно-практической конференции «Государство, спорт и мир». Москва, 1988. Часть 1. С. 13.

³⁶⁰ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря: Весенне-летний цикл. Москва: «Индрик», 2002. С. 478.

³⁶¹ Холодная В. Г. Гуцульские топорцы. // Живая старина. Москва, 1998. № 3. С. 12.

³⁶² Онишук А. Останки первісної культури у Гуцулів (Записано в Зеленій, Надвірній[янського] пов[іт]у) // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 161—162.

³⁶³ Дуже часто замість «кьокусінкай» пишуть «кіокушинкай». Це неправильно, позаяк в японській фонетиці немає звуків «ж», «ч», «ш», «л».

³⁶⁴ Артеменко О. Ояма Масутацу: «Смертельная коррида» // Додзё: Воинские искусства Японии. Москва, 2001. Вып. 8. С. 14.

Що ж стосується України (а також і інших слов'янських країн), то традиція поєдинків людей з тваринами почала тут занепадати десь приблизно з періоду воєнної демократії. Але остаточно цей звичай так і не зник (і у змінених формах час від часу виявлявся мало не до останнього часу). Завжди знаходився якийсь силач або вояк, який, бажаючи похизуватися перед глядачами силою і спритністю, а також і перевірити рівень своєї підготовки, виходив на прю із биком чи ведмедем. Такий випадок описано, приміром, у «Повісті врем'яних літ». Цей літопис розповідає, що «в літо від створення світу шість тисяч п'ятисоте» (у 993 р. — Авт.) на Русь посунули печеніги. Києво-руське і кочівницьке війська зійшлися в місці, де зараз розташовується Переяслав-Хмельницький, і в очікуванні битви печеніги запропонували київському князеві Володимирі Святому герць голіруч, без зброї, двох богатирів з обох сторін. Князь погодився, і один з його вояків запропонував виставити на бій свого сина, який уславився в Києві як вправний борець, а якимось, будучи чимось розгніваним, спересердя розірвав руками цупку волів'ячу шкіру. Хлопця доправили на місце бою, але спочатку він зажадав випробувати свою силу і вийшов проти величезного розлютованого бугая. «...Побіг бик біля воїна, і схопив бика рукою за бік, і вирвав шкіру з м'ясом, скільки вхопив рукою...»³⁶⁵. І вже після цього молодий киянин бився з кочовиком, і «удавив печеніжина в руках до смерті, і ударив ним о землю». Завдяки цій перемозі парубок увійшов в історію усіх східнослов'янських народів (в українському епосі він відомий як Кирило Кожум'яка, а в російському фольклорі — під іменем Ян Усмарь).

Своїм умінням побороти голіруч на полюванні велику дику тварину славився Володимир Мономах, який «у своєму "Поученні"» описує: «...А ще в Чернігові коней диких своїми руками зв'язав у пущах 10 і 20, окрім того, по Русі проїжджаючи, ловив коней диких своїми руками...» (ясна річ, на полюванні не все було гаразд, і Мономах згадує про такі свої невдачі: «...Два тури мене метали на рогах..., олень мене один бив копитом...»³⁶⁶).

Характерною особливістю описаних вище випадків є те, що в них присутній поєдинок. І це зрозуміло, бо ж тільки у поєдинку, двобої вояк, борець, силач міг цілковитою мірою випробувати в усьому комплексі рівень своєї підготовки (технічної, тактичної, фізичної, психічної), продемонструвати глядачам, на що здатна людина. Але в контексті головної теми цього допису нас цікавить, повторимось, передусім лише один з елементів двобою, а саме удар. Ось до нього ми зараз і повернемося.

Перекази, легенди, байки тощо, в яких розпалений гнівом (а то й просто бажаючи похизуватися своєю силою) чоловік одним ударом кулака, ноги, ба навіть голови убиває чи калічить бика, коня, барана, відомі майже в усіх регіонах України³⁶⁷. Наприклад, про гайдамацького ватажка Білозерка його сучасники казали: «...Та й дужий був, бо його раз як піймали були поляки, втрюх, озброєні, а він кулаком як ударив польського коня по голові, то кінь упав мертвий, а він узяв за ногу того, що впав з коня, та й розчахнув його надвоє, а ті злякалися, та й повтікали»³⁶⁸. У Сокирянському районі Чернівецької області мені довелося почути історію, герой якої одним ударом голови забив коня: «Правда — неправда, але кажу те, що чув від тата. Був у мого діда кум Сьома. Дуже полюблив битися, але бився не так, як усі інші. Він був низенький, і тому зручніше йому було починати бійку головою — спочатку головою в лице, а потім, як суперник падає, то "доганяв" його кулаком... І ось якимось посварився цей Сьома з жінкою і, щоб не наробити вдома лиха пішов до корчми. Ішов вулицею, а тут назустріч йому румунський солдат на коні — ми тоді ще під румунами жили. Ну і "гавкнув", щоб Сьома зупинився, а той іде, не чує, бо весь у думках. Тоді румун його батогом по спині. Сьома як здурів — з вигуком "Паскуда!" підлетів до румуна і що було сили чолом коневі в голову, від чого той одразу здох. А як кінь падав, то румун, падаючи

³⁶⁵ Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури (частина 1). Львів: «Троян», 1991. С. 27.

³⁶⁶ Приступа Є. Н., Пилат В. С. Традиції української національної фізичної культури (частина 1). Львів: «Троян», 1991. С. 28.

³⁶⁷ Тут можна згадати і те, що в деяких місцевостях перед боєм «лава на лаву» найсильніші бійці з метою залякування суперників іноді приводили на бойовище барана, вівцю або здичавілого собаку і на очах у всіх присутніх забивали одним ударом.

³⁶⁸ Цит. за: Каляндрук Т. Тасмніці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 142.

разом із ним, головою вдарився в браму — потім ледве привели до життя. А Сьому після цього більше ніхто не бачив — він утік, а куди, ніхто не відає»³⁶⁹.

Описані вище випадки випробування і демонстрування удару були в Україні доволі поширені, і все-таки, ще раз наголосимо, міцною, усталеною, загальноприйнятою, сказати б так — «заритуалізованою» традицією вони у нас (як і у інших східнослов'янських народів) так і не стали і носили звичайно спонтанний характер. Натомість вони були закріплені у вигляді різноманітних ігор та ритуалів (із застосуванням при цьому холодної зброї) у західних слов'ян. Наприклад, чехи і словаки під час деяких календарних свят виконували обряд «stínání kohouta» («обезглавлення півня») і «stínání beranka» («обезглавлення барана»). Цей звичай походив ще від стародавнього жертвоприношення, яке з часом втратило своє ритуальне значення і перетворилося на звичайне змагальне ігрище. Учасник цього ігрища, звичайно «голова парубків», повинен був одним ударом шаблі, меча або великого ножа відтяти голову півневі або баранові, що вважалося особливою доблестю³⁷⁰. Кашуби Польщі під час обряду «scinanie kani» («обезглавлення коршака») одним ударом ножа чи меча стинали голову коршакові або гаві, а у Південній Чехії улаштовували «stínání žaby» — одним ударом розтинали навпіл жабу, прив'язану до жезла одного з учасників ритуалу³⁷¹.

ЛЮДИНА

Майже усі способи випробування удару голіруч та холодною зброєю на людині можна умовно поділити на «чесні» і «нечесні». До перших віднесемо випадки, коли людина добровільно стає об'єктом іспиту і знає при цьому наперед, що удар досягне мети, до других — випадки, коли людина з тих чи інших обставин стає таким об'єктом супроти своєї волі і бажання. Обидва ці способи для українців були не характерними і траплялися украй рідко. Винятком можуть бути хіба що деякі ігрища і змагання, які відбувалися уже давно, і то далеко не повсюди. Під час цих ігрищ суперники по чергово завдавали один одному ударів кулаком чи долонею («чесний спосіб»). Так, у деяких селах Середнього Подністров'я підлітки по черзі били один одного в плече, в область дельтоподібного м'язу: «Двоє ставали лицем до лица, та й по черзі збоку били кулаком у праве чи ліве плече що було сили. Головною метою було з першого ж удару зрушити суперника з місця. Хто зрушив [іншого] — переможець. Іноді деякі з нас хитрували — били не по м'язах, а в кістку, бо так болючіше. Стояли при прийнятті удару не дуже "вкопано", але і не легко: якщо будеш як дуб, то виб'ють плече добіса, а якщо легко, то зірве з місця як пушинку...»³⁷².

Близьким за правилами був один із різновидів кулачного бою «сам на сам» («один на одного»), в якому удари теж завдавалися по чергово. Про цей різновид в українців відомо дуже мало, більш поширеним він був у росіян, котрі називають його «бой чередом», «бой через черту», «на удар»³⁷³. Під час цього змагання бійці ставали напроти на відстані простягнутої руки, і за жеребом чи попередньою домовленістю один із них першим завдавав одного чи трьох ударів поспіль. Суперник же стояв з опущеними руками або затуляв ними наперед обумовлені частини тіла, не маючи при цьому права ухилятися від ударів або відбивати їх. Обмін ударами тривав доки, доки один з бійців не падав долу або не визнавав себе переможеним.

Такі змагання, повторюю, українці майже не практикували, але усна народна творчість доводить, що в далекому минулому наші предки їх не цуралися:

«— Ну, а як же ви будете мене воювать? Чи шаблями та піками будете мене колоти, чи як? У мене ніякої зброї нема; у мене тільки кулаки. Мене ваші шаблі і піки не візьмуть, позагинаються. А чи не хочете і ви на кулаки?

— Ми — як ти скажеш. Як на кулаки, так і на кулаки, ми згодні.

³⁶⁹ Архів автора.

³⁷⁰ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы, конец XIX — начало XX в.: Летне-осенние праздники. — Москва: «Наука», 1978. С. 194.

³⁷¹ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря: Весенне-летний цикл. — Москва: «Индрик», 2002. С. 641.

³⁷² Архів автора.

³⁷³ Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; — Москва: «АСТ». 2002. С. 24—26.

— Ну, давайте. Складіть свою зброю на землю, коней попускайте, а ти, восьмий, стій на коні, дивись на нашу битву, ти будеш за свідка і будеш богатырям розказувати, що такі-то набігли у степу Буха Копитовича — сьомий рік йому пішов, — а він з ними став воюватися.

Поскладали вони свою зброю, підходять до нього і кажуть:

— Хто ж буде починать? Ми до тебе приїхали, як у гості, так ти і починай, Бух Копитович, випробовуй перше ти нас!

— Як же ви згодні? Так, як ви тепер стоїте, чи, може, ви станете один проти одного? І як вас бити — чи в груди, чи в плечі?

— Як знаєш!

— Ні, мені по грудях жалко, розіб'ю, бува, груди, я буду бить у плечі.

І стали вони в один ряд усі, в один бік.

— Ану, — кажуть, — нехай Бух Копитович пробує богатырської сили.

Розмахнув він свій кулак та як бухнув у плечі крайнього, так три чоловіка у землю ввігнав, так вони і вгрузли, а чотири зверху лежать»³⁷⁴.

Цікаво, що казкові і легендарні українські вояки-богатырі в поєдинках з почерговим завданням ударів б'ють один одного не тільки голими руками, а і справжньою холодною та іншою зброєю — шаблею, мечем, палицею, батоном тощо. У казці «Іван — мужичий син» читаємо:

«— Ну, — говорить змії, — бий ти перший.

— Ні, — говорить Іван — мужичий син, — бий ти, ти на все царство старший.

Шестиголовий змії як ударив, то Іван — мужичий син тільки з місця зрушився, а тоді як ударив змія своєю палицею, то разом шість голів зніс!»³⁷⁵.

На користь думки, що за сивої давнини у воєнно-змагальній сфері традиційної культури українського (і багатьох інших) етносу поєдинки з почерговим завданням ударів голими або озброєними руками могли бути звичайною справою, свідчить те, що такі поєдинки і досі поширені у народів із первісним способом життя. Так, у папуасів Нової Гвінеї та індіанців яномама (Північ Бразилії та Південь Венесуели) популярна дуель з почерговими ударами довгою палицею або дрюком по голові (щоб продемонструвати свої бійцівські якості, яномама навіть голять волосся на маківці, куди найчастіше припадає удар). Австралійські аборигени для подібних єдиноборств використовують кам'яні ножі: суперники стають чи сідають навпроти і по черзі завдають один одному різаних ран на спині і стегнах (плем'я аранда), руках та ногах (плем'я в районі озера Ейр) або заганяють ножа у плече, стегно з подальшим поступовим посиленням тиску, аж поки хтось із суперників не запросить пощади або (частіше) не втратить від болю свідомості (плем'я Квінсленду). Ще 200—300 років тому евенкійські воїни по черзі тричі били один одного мечем, а потім вирішували, чи слід їм розпочинати справжній бій.

У таких оригінальних двобоях бійці покладаються не лише на свої власні фізичні якості і здібності, а й на заступництво магічних сил. Так, у маорі Нової Зеландії удар ногою, рукою, холодною зброєю — це зовнішній прояв «мани» — магічної субстанції, а двобій є демонстрацією того, скільки «мани» нагромадили бійці (вважається, звісно, що перемагає той, у кого її більше). Коли згадувані вище яномама почергово б'ють один одного кулаком у лівий бік грудей, вони передусім прагнуть показати суперникові і всім присутнім силу свого «хекура» — маленького людиноподібного духа, який живе саме у грудях.

До «нечесних» способів випробування ударів можна віднести ситуацію, коли об'єктом іспитів є раб, полонений або якась інша людина, обмежена у своїх правах, а то і взагалі позбавлена їх. Така практика зустрічалася в минулому у багатьох народів. Наприклад, у папуаських племен ятмул і чамбрі було заведено прив'язувати до дерева схопленого ворога, який правив за іграшку і «тренувальний манекен» для дітей переможців. Якийсь досвідчений воїн показував їм на цьому «манекені», куди, чим і як бити, після чого будь-який хлопчак міг забити невдачу. Так само колись чинили і кримські татари. Т. Коляндрук

³⁷⁴ Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 230—231.

³⁷⁵ Українські народні казки. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 200—201.

пише з цього приводу: «Нерідко татарські бійці вправлялись в бойовому мистецтві на живих людях — бранцях. Михайло Драгоманов наводить такі свідчення очевидців: ”Старих або немощних, що за їх не можна було багато взяти, бо вони не годяться до праці, оддавали татари, мов тих зайців, собакам, парубкам, а ті вчаться на них вояцького діла і б’ють їх камінням, або кидають у море, або вбивають яким-небудь іншим способом. На тих нещасних вчаться татарські воїни стріляти з лука”»³⁷⁶.

У феодальній Японії для випробування удару мечем («тамесі гірі») провадили «цудзі гірі» — завдання ударів по тілу злочинця або мертвого ворога. Деколи самураї навіть вправлялися на місце страти і брали на себе обов’язки ката, щоб укотре «відчути» удар і перевірити гостроту і міцність свого клинка.

У нас нічого подібного у масовому, як то кажуть, порядку не було і не могло бути, бо українцям невласливе знущання над мертвою або ледь живою людиною. Правди ніде діти — такі випадки інколи таки траплялися, але вони ніколи не переростали в усталену й поширену традицію. Нашим воякам куди ближче до душі було випробувати себе в чесному бою. І у сфері воєнного мистецтва вони геть нічим не поступалися ні азіатським, ні іншим майстрам, а де в чому і перевершували їх. Наприклад, Данило Нечай уславився (і не раз демонстрував це у битвах) тим, що одним ударом шаблі розтинав навпіл — від голови до сідла — кінного ворога. І подібних до нього молодців у нашій історії було багато...

8. МИСТЕЦТВО УХИЛЕННЯ ВІД МЕТАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Віддавна люди у війнах, повстаннях, бойових і побутових сутичках, на полюванні широко використовували металну зброю, яка давала змогу вразити ворога чи звіра на значній відстані. За К. В. Асмоловим, цей тип зброї можна поділити на три основні групи: умовно метална — ножі, сокири, палиці тощо, що їх з однаковим успіхом можна застосовувати в ближньому бою і кидати здалеку; мала метална, передусім невеликі стрілки, леза, спеціально оброблені камінці і т. д., призначені для метання голою рукою або за допомогою якогось пристрою на відносно недалеку дистанцію (звичайно на 10—15, максимум на 50—75 м); класична, власне метална: пращі, луки з великими стрілами, арбалети і т. п.³⁷⁷

З огляду на свої можливості (далека відстань враження, раптовість, непомітність і беззвучність застосування їх, приміром, із засідки тощо) металні засоби є дуже грізною і ефективною зброєю. Тому всі народи надавали велику увагу вмінню захищатися від неї — ухилятися, відбивати, ловити, а то і кинути її назад у ворога. Цим славилися, зокрема, японські самураї, які відпрацьовували ці прийоми у своїх традиційних бойових школах (приміром, у XVII ст. школа Маніва Нен Рю формалізувала «ядомедзюцу» — методику ухилення від стріл³⁷⁸). Ясна річ, таке воєнне мистецтво було знане і у предків сучасних українців. Його демонструють, зокрема, билинні богатири. Так, у билині «Ілля Муромець та Ідолище» Ілля не тільки ухиляється від кинджалу, кинутого Ідолищем Поганим, а й проводить борцівський захват ворога з наступним кидком його на землю:

«...Как схватил он со стола булатный нож
И кинул нож в Илью, Илью Муромца.
Тут-то Илье не к суду пришло:
Увернулся он за печку муравленную,
А нож-то улетел во стоечку,
А стоечка улетела в задний тын,
А задний тын весь порассыпался.
Тут выходит Илья, Илья Муромец
Из-за печки, печки муравленной...

³⁷⁶Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 127.

³⁷⁷ Асмолов К. В. История холодного оружия. — Восток и Запад. Москва: «Здоровье народа», 1994. Ч. 2. С. 154.

³⁷⁸Дрэггер Д. Классическое будзюцу. — Москва: «ФАИР-ПРЕСС», 2001. С. 156—160.

Как брал через стол, дубовый стол,
Брал татарина за жёлты кудри,
И здынул его выше буйной головушки,
И бросил татарина о кирпичный пол...».

Майстерно ухилитися вмів і Альоша Попович. У билині «Альоша Попович і Тугарин Змійович» читаємо:

«Тугарин потемнел, как осенняя ночь,
Выдернул чингалище булатное,
Бросил в Алёшу Поповича.
Алёша на то-то вёрток был,
Не мог Тугарин попасть в него...».

Згідно з легендами і переказами, мистецтвом ухилення від стріл, списів і навіть рушничних і пістолетних куль досконало володіли деякі запорізькі козаки — характерники. Так, Іван Сірко нібито голими руками ловив «стріли бусурманські» і кулі. А в одній з легенд про Семена Палія ідеться про те, що він ворожі кулі ловив зубами³⁷⁹. Карпатські опришки славилися тим, що палицями, топірцями, келепами відбивали кинуті в них камені, ножі, сокири, а також перехоплювали їх у повітрі і, кинувши назад, забивали ворога його ж зброєю.

Ясна річ, для розвинення рефлексів, які дозволяють вчасно помітити металеву зброю у повітрі і ухилитися від неї (або відбити, а то й перехопити), потрібні спеціальні тренувальні вправи. У слов'ян відповідна методика вдосконалювалася століттями. Приміром, «молодика ставили на відкрите місце та стріляли в нього стрілами без наконечників. Спочатку стріли пускали легко, потім все сильніше. У поєднанні з комплексом психофізичних вправ це дозволяло розвинути реакцію молодика настільки, що він міг не лише відбивати чи ухилитися від стріл, але й ловити їх»³⁸⁰. Ще в дохристиянські часи у наших предків були поширені ігрові змагання, учасники яких перекидалися невеликим списом. Його треба було спіймати рукою у повітрі і «повернути» суперникові. Програвав той, хто не зміг спіймати списа або принаймні ухилитися від нього. У карпатському регіоні під час подібних тренувань метали один в одного дерев'яні ножі, топірці, невеликі камінці³⁸¹.

При виробленні специфічних рефлексів особлива увага приділялася вмінню обирати правильну поставу тіла, без якої відбити, приміром, стрілу дуже важко. Окрім того, виробляли мистецтво швидкого пересування, у тому числі й із застосуванням акробатичних елементів. З легкістю уникали стріл і списів ті майстри, які опанували т. зв. «хитання маятника», або «гойдок»: «Це погойдування, рух уперед, коли маса тіла плавно по частинах переливається то праворуч, то ліворуч, ніби не торкаючись землі, майже зовсім розслаблено, злегка бринячи — підібрано, за рахунок інерції тіла»³⁸². Спортивний психолог, експерт лабораторії психорозвиваючих технологій АМЕК М. І. Кудряшов так пише про «хитання маятника»: «Головний секрет полягав у хвилі зусилля, яка пливла від стоп. Напрямок стопи вказував напрямок течії сили. Хвиля починала плисти тоді, коли центр ваги тіла зсувався донизу. Ця хвиля, миттєво стиснута в тілі зусиллям волі, дозволяла оволодіти ударною стійкістю, дозволяла витримувати удари неймовірної сили, що їх завдавали йому навіть ріжучою і кулючою зброєю. Вона ж допомагала задіяти тілесний механізм "хитання маятника", тобто здатність ухилитися від стріл, що купчасто летять. Для цього треба було вміти миттєво зупинити зусиллям волі рух свого тіла, залякнути на одному місці, дати

³⁷⁹ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 215. До речі, ці легендарні повідомлення, вочевидь, зовсім не є вигадкою. Згідно із сучасними дослідженнями, за спеціальної підготовки людина і справді може значно прискорювати у своєму організмі нейрофізіологічні реакції і відтак ухилитися не тільки від стріл, а навіть і від куль. Уже існують відповідні системи і методики тренувань. Див. про це у книзі відомого психолога, спеціаліста Академії ірраціональної психології В. В. Шлахтера «Человек-оружие: Курс профессиональной психофизической подготовки бойца» (Санкт-Петербург: Изд-во ТОО «Герция», 1998).

³⁸⁰ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 215.

³⁸¹ Методику тренувань в ухиленні і перехопленні металеві зброї використовували, зрозуміло, і в інших регіонах планети. Приміром, народи Сибіру і Далекого Сходу Росії досягли тут неперевершеної досконалості, «вони могли це робити стоячи, сидячи, лежачи, в лісі і в чистому полі, на льоду і в глибокому снігу, при світлі вогню і в темряві, в пориві розлюченості і зберігаючи спокій» (Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест»; Москва: «АСТ». 2002. С. 246).

³⁸² Без Л. П. Интерес моей жизни // Техника — молодёжи. Москва, 1989. № 2. С. 11.

прицілитися супротивникові і швидко покинути місце смерті. Ця навичка стосується техніки імітації дії, техніки затягання в солітон³⁸³ враження. Всьому цьому можна було навчитися»³⁸⁴.

Велику роль у розвиненні навичок ухилення від металльної зброї грали усілякі народні ігри та змагання. Ось, приміром, дитяча забава «палички», коли кілька невеликих паличок підкидали в повітря і ловили на тильний бік долоні, а потім знову підкидали і ловили вже на долоню. І так раз за разом. Перемагав той, у кого в руці залишилося більше паличок. В іграх «латки», «лованки», «в війну» та подібних намагалися влучити м'ячем, шапкою, ремінцем тощо в людину, яка усіляко ухилялася, стоячи непорушно або рухаючись. Згадаймо також і всім відому гру «в сніжки», що її багато хто з дослідників народної ігрової культури відносить також і до вояцьких вправ. Як зауважив відомий естонський педагог А. М. Тійк, «гра в сніжки (сніжний бій) — наймужніша із зимових ігор хлопчаків»³⁸⁵.

У найвідомішому варіанті гра «в сніжки» являє собою протиборство двох команд, кожна з яких, «обстрілюючи» суперника, намагається витиснути його з місця «битви». У деяких наших місцевостях цей «обстріл» поєднувався з боєм «врукопаш, «навкулачки», з паличним боєм, з традиційною боротьбою тощо. Ось цікава згадка з цього приводу: «Як сніг випаде, то "воювалися" сніжками. Оце йдемо з школи, вийдемо на "Карлашову леваду", і я, було, кричу до хлопців: "Даваймо воюватися сніжками!" — "Давай, — кажуть хлопці, — тільки вперед сніжки зробимо!" Поділились на два гурти, нароби́мо сніжків і як почнемо ними битися — аж курява йде! А тоді збіжимося і борюємося на снігу. А мороз — аж тріщить! Проте ми не чуємо його: у нас чуби мокрі»³⁸⁶.

У деяких місцевостях, наприклад, на Львівщині і Буковині, існував варіант гри «в сніжки», в якому брали участь тільки двоє чоловік («сам на сам»). Там же існувала і гра, коли один з учасників повинен був ухилятися від «обстрілу» двох-трьох суперників, і протягом гри під «обстріл» ставали по чергово всі її учасники. Вигравав, зрозуміло, той, хто найменше «отримав сніжків».

У сніжки звичайно бавилися діти і підлітки, а парубки і дорослі чоловіки в деяких регіонах України кидалися каменями, і це змагання називалося «битва камінням», «кам'яна війна», «війна» тощо. Це, до речі, вельми давня традиція. Згідно з легендами, у такий спосіб з'ясовували стосунки ще наші дохристиянські боги, наприклад, Чорнобог і Білобог Віддавна каменями билися в деяких місцевостях Карпатського регіону. Оригінальна версія «кам'яних битв» склалася в Криму, куди, за даними А. Н. Медведєва³⁸⁷, її занесли козаки після розгрому царськими військами Січі. Згаданий дослідник пише: «Приблизно у 18 столітті в селищах поблизу каменоломень з'явився народний звичай "воювати" каменями. За своєю суттю він аналогічний російським (і українським також. — Авт.) "кулачкам" — кулачним ритуальним боям. Бої каменями відбувалися, як правило, у святкові і вихідні дні і правили за своєрідну криваву розвагу <...>».

Наприкінці 19 століття і на початку 20 "кам'яна забава" поширилася далеко за межі каменоломень. Билися не тільки "скеляни" (від слова «скеля». — Авт.) і "аджимушкайці", представники північної і південної частини селища Аджимушкай; билися між собою мешканці районів Керчі: гірки, глинки, заводи та інші, котрі, позабувши чвари, не раз об'єднувалися в честолюбній, але марній надії перемогти аджимушкайців. Серед аджимушкайців були винятково досвідчені і вправні бійці, коли сам один міг стримувати натиск десятків чоловік. У пам'яті старожилів селища досі живуть імена останніх мастаків кам'яного бою: Андрія Колісника, братів Жукових і багатьох інших»³⁸⁸.

Окрім Криму, Карпат та їхніх околиць, «битви камінням» були відомі і в інших регіонах України, зокрема в Києві, Харкові, на Чернігівщині і Полтавщині: чи то як окремо

³⁸³ Солітон — структурно стала усамітнена хвиля, яка поширюється в нелінійному середовищі. — Авт.

³⁸⁴ Кудряшов Н. И. Магия боя: Тайны боевых искусств гипербореев. Санкт-Петербург: ИД «Весь», 2002. С. 183.

³⁸⁵ Тійк А. М. Зимние народные игры эстонцев // Советская педагогика и школа. Т. XII: Из истории народного образования Прибалтики. Тарту, 1977. С. 172.

³⁸⁶ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 1. С. 60.

³⁸⁷ Медведєв А. Н. О метании камня плетью, самодельной прашой, ремнём // Боевое искусство планеты. Москва, 1993. № 2. С. 60.

³⁸⁸ Медведєв А. Н. Каменный ритуальный бой села Аджимушкай и кое-что ещё // Боевое искусство планеты. 1992. № 2. С. 93—94.

сформований вид ігрової і вояцької культури, чи то укупі з іграми «в війну», кулачними та паличними боями. За своєю організацією і правилами усі щойно згадані традиційні масові українські забави мало чим різнилися між собою. У загальному вигляді це було протиборство двох груп — «партій», кожна з яких могла складатися з мешканців одного села, вулиці, кварталу міста, з представників парубоцької громади, професійного цеху тощо. Основною зброєю, зокрема, в «кам'яних битвах» було, ясна річ, каміння, що ним суперники руками, а часом і пращею обкидали одні інших. У деяких місцевостях застосовували і всім відому рогатку, або, як ще кажуть, «рогачку», «закидачку». Головними правилами тут були такі: кидати каміння тільки в «стоячого», тих же, хто упав, не атакувати; в голову не цілити; ні в якому разі не «обстрілювати» глядачів і т. д. Перемагала та з «партій», яка примусила супротивників до втечі, «вигнала» їх з «бойовища». В Криму іноді треба було ще «загнати супротивника в його власні житла»³⁸⁹.

«Кам'яні битви» провадилися по-різному. В одному з варіантів «вороги» умовлялися заздалегідь і йшли на місце зустрічі з вигуками, піснями, а то й із музикою й танцями. Бій починався за умовним сигналом (приміром, за закликком «Дай бою!»), деколи після «задрочування» (взаємних образ), часом без усяких сигналів та попередніх ритуалів — після першого ж кинутого каменю. Іноді перед загальною сутичкою відбувалася дуель «сам на сам». Інший варіант битви був куди менш шляхетний. У цьому випадку якась «партія» несподівано, без усяких домовленостей і попереджень, вдиралася на територію супротивника і закидала камінням усе, що траплялося на очі: людей, худобу, будинки... Іноді цю веремію починали хлопці-застрільники, а потім підтягалися досвідченіші бійці. Звісно, такий напад провокував відсіч і справжню «війну»...

Тепер про саме мистецтво «кам'яної битви» — на прикладі селища Аджимушкай (за Медведєвим): «Той, хто володів мистецтвом кам'яного бою, вмів послати камінь розміром і вагою (200—300 гр.) точнісінько в ціль, віддалену на відстань до 60 метрів, а іноді й далі; він міг, практично стоячи на місці, залишатися невразливим під градом каменів, для чого використовувалася різноманітна, доведена до досконалості техніка.

Самі тільки пересування (ухилення, повороти, стрибки, перекати тощо) не могли забезпечити гарантований захист від прицілу кинутих каменів. Важливу роль у відбитті таких каменів грала «плашка» — невелика кам'яна платівка, що її застосовували для відбиття «снарядів» супротивника. Камені, що летять, можна було відбити кинутим каменем, а також порухом руки або ноги, а можна було спіймати на льоту і вирядити за зворотньою адресою, для чого використовувалася техніка своєрідного дугового поруху рукою, який дозволяв про ловінні каменю послабити силу його удару об долоню шляхом її розкладення на складові частини. Для цього долоня руки, що ловить, не тільки слідувала по траєкторії польоту каменя трошки швидше його швидкості, але й уводила камінь по дузі поступово на свою траєкторію, де й гасила рештки його ударної сили зусиллям м'язів руки.

Камені поділялися за формою на такі види: «кругляш» — оптимальний камінь, який годиться як для дальнього, так і для ближнього бою і має більше від інших шансів бути точно посланим у ціль; «шматок» (рос. «кусок») — неправильної форми камінь, який успішніше застосовується в ближньому бою; «плоскар» (рос. «плоскарь») — плаский камінь, який вважається ненадійним, оскільки в польоті через опір повітря він міг несподівано змінити траєкторію свого польоту, унаслідок чого ставало вельми проблематичним влучення в ціль; «плашка» — камінь, призначення якого уже було описане вище). Розрізнялися камені і за розмірами. Найкращим уважався «кулачок», або «середняк» — середніх розмірів камінь, який зручно лягає у руку. «Малий», або «сухарик» (маленький камінь), частіше використовувався як «застрільний» або через брак інших, більших каменів. «Крупняк» (великий камінь) використовувався неохоче, та й то для ближнього бою.

Досвідчені бійці на початку бою завжди мали при собі «гірку», тобто декілька каменів, які були покладені один на одного і лежали у западинці між передпліччям зігнутої в лікті руки і тулубом. Найнебезпечнішими вважалися «шульги» (рос. «левши»), позаяк у

³⁸⁹ Медведев А. Н. Каменный ритуальный бой села Аджимушкай и кое-что ещё // Боевое искусство планеты. 1992. № 2. С. 93.

пересічного бійця вироблялася звичка стежити за рухом тіла і плеча правої руки, і якщо серед супротивників траплявся шульга, до його рухів було важче пристосуватися... Майстрами кам'яного бою були розроблені тактика і стратегія масових битв, які використовували основні канони бойового мистецтва (оточення, атаку з флангів, засідки, удавані прориви і т. д. і т. п.), і навіть найпростіші обманні дії (цілишся в одного, кидаєш в іншого, імітуючи кидки з наступним реальним враженням цілі, та ін.) лягали в основу тактичних завдань як одинаків, так і групи бійців»³⁹⁰.

Камінь, кинутий влучно і з великою силою, є дуже небезпечною зброєю, і учасники «кам'яних битв» повинні були володіти досконалим мистецтвом ухилення від цього «снаряду». Цілком ясно, що набуті в таких «битвах» навички давали змогу вправно нейтралізувати вбивчу силу інших металевих засобів на кшталт ножів, стріл, сокир тощо. До речі, в багатьох школах східних бойових мистецтв учать ухилятися від згаданих та подібних предметів саме за допомогою вправ з кинутими в учнів каменями. На Сході бойові мистецтва розвинулися до рівня «шляху воїна», «шляху життя», «релігійного шляху», і в цьому розвитку століттями велику роль відігравали (так само як і у нас) «кам'яні битви». Ось що пише про «тольпхаль ме» («кам'яні битви») у корейців відомий етнограф Р. Ш. Джарилгасінова: «З часів держави Когурьо (37 р. до н. е. — VII ст. н. е.) ведуть свій початок "кам'яні битви", котрі, як про те свідчать китайські династичні хроніки, входили до програми складних новорічних церемоній. <...> Під час цієї гри дві суперничі партії, які репрезентували села, міські квартали чи цілі міста, сходилися одна проти одної і кидали камені або гальку. Іноді для цього використовували спеціальні реміні. Голови і плечі гравців покривалися для захисту м'якими накладками. Нерідко результатом подібних ігор було чимало жертв. За свідченням російських мандрівників і дослідників, наприкінці XIX ст. "кам'яні битви" (на Сході) нерідко супроводжувалися кулачними боями, битвами паличчям і камінням (майже так само як і в Україні. — Авт.)»³⁹¹.

А ось про подібну традицію у китайців: «У деяких селах Тайваня люди різних класів, як і на Новий рік, закидали одні інших камінням... <...> За свідченням Й. Й. Де Гроота, в околицях Сяминя місцеві мешканці, поділившись на дві команди, кидали одні в інших камені, причому влада була безсилою викоринити цей звичай. Коли повітовий начальник спробував якось припинити побойще, йому довелося рятуватися втечею від гніву обох ворогуючих сторін»³⁹².

Аналіз великої кількості традиційних народних ігор, змагань, обрядів, ритуалів тощо дає підстави доволі упевнено твердити, що в минулому в українців, так само як і у інших східнослов'янських народів, були відомі (і, можливо, навіть оформлені в традицію) ігрові, змагальні і т. зв. дуельні поєдинки із метанням стріл, списів, дротиків і ножів. Про це, гадається, особливо цікаво буде дізнатися тим читачам, які, надивившись «крутих» телебойовиків з подвигами східних бійців, вважають, що і такі двобої, і взагалі мистецтво ухилення від кинутої зброї були притаманні лише азіатам. Згадане мистецтво зовсім не є монополією китайського «ушу», індонезійського «пенчак-сілат», японських «будзюцу» і «будо», — ним володіли і володіють чимало інших народів по всій планеті. Приміром, у африканських народів мбунду і чага (Ангола) під час т. зв. «дворянських двобоїв» дуелянти обстрілювали один одного стрілами з луків — аж до смерті когось з них³⁹³. Бушмени, поділившись на групи, обстрілювали одні інших отруєними стрілами. Це була дуже небезпечна «гра», оскільки стріляли не про людське око, а всерйоз, і це вимагало від учасників високого мистецтва ухилення. Цей ритуальний бій вважався іспитом мужності і вправності, і зображення подібних сцен можна зустріти на стінах печер³⁹⁴. Поєдинки з метанням у супротивника бумерангів, списів, палиць були популярними у аборигенів

³⁹⁰ Медведев А. Н. Каменный ритуальный бой села Аджимушкай и кое-что ещё // Боевое искусство планеты. 1992. № 2. С. 94—95.

³⁹¹ Цит. за: Джарылгасинова Р.Ш. Корейцы. // Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Новый год. — Москва: «Наука», 1985. С. 115—116.

³⁹² Малявин В.В. Китайцы. // Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии: Новый год. — Москва: «Наука», 1985. С. 68, 73—74.

³⁹³ Хазанов А. М. Народы Анголы накануне португальской колониальной экспансии (мбунду и чага) // Страны и народы Востока. — Москва, 1991. Вып. XXVII.

³⁹⁴ Элленберг В. Трагический конец бушменов. — Москва, 1956.

Австралії і Тасманії. Окрім того, там порушників суспільно-правових норм піддавали дуже важкому випробуванню: він повинен був непорушно стояти на місці, в той час як у нього звідусіль летіли списи. Якщо він хотів жити, то мав виявити феноменальну спритність в уникненні смертельного удару³⁹⁵.

Із легенд і переказів відомо також і про дуелі поміж запорізькими козаками. Приміром, про таку: «Запорожці було заспорять, зараз на поєдинок на пістолети. Розстелюють бурку; один на одному різку стане, а другий на другому, та й стріляють. Ото в них тільки й суду»³⁹⁶. Читачеві повідомлення про дуельну стрілянину один в одного з такої мізерної відстані може видатися цілком неймовірним, явно залегенованим. Але не квапимось з висновками. Розглядаючи можливості ухилення від куль, коли в тебе стріляють зблизька, В. В. Шлахтер пише: «У принципі механіка такого відходу гранично проста. Що необхідно для того, щоб уникнути пострілу? Передусім, почати свій відхід одночасно з рухом вказівного пальця супротивника, який лежить на спусковому гачку, навіть трохи раніше. Тут ми упритул підходимо до певного розділу ірраціональної психології, що його я колись назвав моторною напівтелепатією. Потім, треба ще відчутти, куди, в яку частину тіла націлено ствол зброї, в яке саме місце за мить увіп'ється куля. Останнє необхідне для того, щоб правильно обрати спосіб відходу від пострілу. Припустімо, немає сенсу робити кидок усім тілом, коли треба просто відсунути ногу. Або, навпаки, немає рації зайвий раз дригати ногами, коли досить злегка відхилити голову»³⁹⁷.

Таким чином, ми бачимо, що мистецтво ухилення від металевих куль входило до ігрових і бойових традицій багатьох народів планети. Було добре знаним це мистецтво і предкам сучасних українців. У середовищі нашого народу подібні прийоми практикувалися в різноманітних сферах життєдіяльної культури, зокрема і в ритуально - змагальних, але зрозуміло, що найбільшій вправності тут могли досягти тільки такі професійні вояки, якими були запорожці.

9. ВІРУВАННЯ ПРО ЗЕМЛЮ ТА УКРАЇНСЬКІ ЗМАГАЛЬНО-БОЙОВІ МИСТЕЦТВА

Віддавна в українців, як і у багатьох інших народів, уважалось, що в основі всього сущого лежать чотири елементи: земля, вода, вогонь і повітря. При цьому, згідно з біблійними та апокрифічними текстами, першою Бог створив землю, отож вона є найсвятішою частиною світоладу. Давні слов'яни наділяли її божественною сутністю. З цього приводу видатний український етнограф Хведір Вовк писав: «Цікавіші уламки давнього боготворення землі та води залишились у порівняно чистому вигляді. "Народ, — говорить в повір'ї, записаному експедицією Чубинського, — має глибоку повагу до землі та зве її матір'ю". "Земля мати наша", тому що вона годує людей і тварин. Бити по землі палицею без потреби вважають за великий гріх. Клятьба землею — найстрашніша клятьба; при тому звичайно цілують землю, а в деяких місцевостях і з'їдають шматочок землі (мабуть, останки середньовічних ордалій) на доказ своєї правди. Вираз недовір'я: "Хоч ти землю їж" — і тепер дуже часто вживають, а побажання — "Щоб тебе свята земля не прийняла" — є вираз найбільшої ненависті, і навпаки: "Щоби ся мав, як свята земля" — належить до найкращої доброзичливості»³⁹⁸. Відомий білоруський етнограф і фольклорист Часлав Пяткевіч у своєму монографічному дослідженні матеріальної та духовної культури населення Східного Полісся відзначає: «Окрім землі, для поліщука не існує нічого, з чим би він міг отак єднатися, що б, крім хреста, шанував більш, чим цю матінку-землю; при кожному випадку він відзначає це, вихваляючи її добротності»³⁹⁹.

³⁹⁵ Кабо В. Р. Тасманийцы и тасманийская проблема. — Москва, 1975.

³⁹⁶ Цит. за: Каландрук Т. Тасманийці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 217—218.

³⁹⁷ Шлахтер В. В. Человек-оружие: Курс профессиональной психофизической подготовки бойца. — Санкт-Петербург: Изд-во ТОО «Терция», 1998. С. 66—67.

³⁹⁸ Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології. — К.: «Мистецтво», 1995. С. 176.

³⁹⁹ Пяткевіч Ч. Рэчыцкае Палессе. — Мінск: «Беларускі кнігазбор», 2004. С. 303.

Вірування про землю відбилися у змагально-бойових мистецтвах стародавньої України (а також, звісно, і багатьох інших країн). Ритуальний поєдинок «сам на сам» або групові бої були своєрідним актом жертвоприношення Матері Землі, а пролита жертвна кров повинна була задобрити її. Іншими словами, ці заганяння являли собою магічне дійство, покликане забезпечити родючість землі, вдалу сівбу, добрий урожай... Але перш ніж розкрити тему згаданих вірувань в українській воєнній і змагальній культурі, хотілося б на деяких прикладах показати значення землі в усій життєдіяльності нашого народу.

Відомий дослідник Афанасьєв О. М. в одній зі своїх унікальних праць писав про один цікавий звичай, який існував у минулому у східних слов'ян: «В старину на Руси, вместо обыкновенной присяги, долгое время в спорных делах о земле и межах употреблялся юридически признанный обряд хождения по меже с глыбой земли: один из тяжусихся клал себе на голову кусок земли, вырезанный вместе с растущей на ней травой на самом спорном поле, и шел с ним по тому направлению, где должна была проходить законная граница; показание это принималось за полное доказательство»⁴⁰⁰. У багатьох місцевостях України тривалий час зберігався звичай під час благословіння людини сипати їй на голову землю. Те ж саме відбувалося і при обранні отаманів на козацькій Січі. Як пише Г. Надхін у своїй книжці «Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи» (1877), «по закінченні обрання головного Кошового Отамана було узвичаєно, у формі бажання від нього розумної і довголітньої команди, примовляти при цьому йому: "Дай тобі Боже лебединий вік і журавлиний крик!", і потім робилося йому змашування голови землею, а коли був дощ, то й гряззю, знаменуючи цим помазанням його на кошове отаманство цілковиту його залежність від товариства, щоб він не зазнався»⁴⁰¹. Або ось такі цікаві факти: ще й досі українські селяни часом прикладають землю до голови, щоб позбутися головного болю, а волиняни сипали землю, взятую з могили родича, собі за комір чи носили в ладанці на шії, щоб перебороти страх перед померлим і тугу за ним⁴⁰². Переселенці в інші краї брали із собою з батьківської садиби або з могили родичів грудочку землі, яка додавала їм упевненості на чужині, допомагала зберігати почуття етнічної ідентичності та самосвідомості, опиратися асиміляції, не забувати про свої матеріальні й духовні традиції. Відомі також випадки, коли, вирушаючи в мандри, українці брали трохи землі біля церкви або монастиря, яку потім клали на місце будівництва церкви на новому місці⁴⁰³.

О. Чорний записав від І. Швець — вчительки-історика з м. Сокиряни, що на Буковині, таку легенду: «Давним-давно на Київській землі, на Київському престолі сидів уже немолодий князь. І був у нього синок — єдина надія і радість його на старість.

Одного разу близькі його люди з дружини попросили дозволу князя взяти дитину на полювання. І поїхали. І хтозна, що трапилось і як трапилось, але дитина пропала. Обслуга не знала, як повернутись у Київ, як сказати князю цю сумну вість.

Горював князь, довідавшись, що сина немає, сумував і люд київський. Бо ж нема наслідника престолу, а це віщувало велику смуту в майбутньому.

Шукали княжича довго. Роки поминули. Князь очі виплакав, та, здається, дещо заспокоївся, хоч рана боліла завжди.

Якось до князя прийшла циганка, стара-престара. От і каже йому: "Давай погадаю, якщо позолотиш руку". Князь посміхнувся гірко і каже:

— Що ти можеш мені нагадати? Я все втратив у житті, і гадати мені не треба.

— А я тобі поверну втрату, — мовила циганка.

— Ні, не повернеш. Ніхто не поверне.

— А я поверну!..

⁴⁰⁰ Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Т. 1. — Москва: Издательство Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. С.153.

⁴⁰¹ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. — Киев; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 575.

⁴⁰² Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — Москва: «Международные отношения», 1999. Т. 2: Д — К. С. 319.

⁴⁰³ До речі, саме такий звичай зафіксовано і у скандинавів. «Сага про мешканців Піщаного берегу» розповідає, як, вирушаючи до Ісландії, норвежець Торольв «звелів розібрати і складений з деревини храм Тора і взяв із собою навіть землю з-під престолу, де містилося зображення бога» (Петрухин В. Я. Мифы древней Скандинавии. Москва: «ООО "Издательство Астрель"»: «ООО "Издательство АСТ"», 2001, С. 272).

Тоді близькі князеві люди радять йому: "Що ми втрачаємо, давайте послухаємо циганку-ворожку".

А ворожка й каже:

— Ти втратив сина, князю, я поверну його тобі, але для цього ви повинні вивезти мене далеко в степ і дати мені євшан-зілля із землі Київської.

А на той час багато ворогів було у Київського князівства. Дошкуляли печеніги, завдавали прикрощів половецькі набіги...

І ось дали циганці необхідне їй зілля, вивезли як можна далі в степ і повернулися. Хто рукою махнув на ту затію, а хто й вірив.

Невдовзі в печенізькому таборі з'явилася циганка: гадає, ворожить, ходить довкола. Аж якось зустріла княжича. Одягнутий він був у чуже вбрання, говорив чужою мовою. А сам такий гарний-прегарний, що стара циганка очей не могла відірвати від нього.

Взялася йому гадати і в цей час розсипала довкола євшан-зілля. І молодий княжич раптом замислився, якась незрозуміла сила його схвилювала. Він скочив на коня і поскакав у степ. А ввечері, коли повернувся, коня поставив у стайні. Втома давала про себе знати, бо довго гуляв у степу.

На другий день циганка знову біля нього. Щось розповідає і водночас довкола зілля розсипає. Ще більше рохвилювався княжич і знову помандрував у степ. А на третій день підійшов до циганки і мовив:

— Що ти зі мною робиш? Що ти хочеш від мене? Чому ти мучиш мене? А я уже втратив не тільки спокій, а й сон.

— Ти не спиш тому, що ти на чужині, що знаходишся серед чужих людей, — сказала циганка. — Повернись до рідного дому, і ти знайдеш свій спокій.

— А де ж мій дім, він для мене, здається, тут?

— Ні, князю, твій дім далеко звідси. Ти народився на Київській землі. Тебе викрали і хочуть зробити ворогом твоєї рідної землі.

Ще більше розхвилювався княжич, а відтак мовив:

— А ти можеш мене вивезти звідси?

— Звичайно, — відповіла циганка. — Тільки для цього візьми пару коней добрих і виїдь у степ. Я буду чекати тебе там.

І зустрілись вони у степу. І повернувся княжич на землю Київську, і зажив щасливо, і боронив свою рідну землю.

Може, з тієї сивої давнини і стало доброю ознакою для матерів, виряджаючи синів у дорогу, давати їм євшан-зілля або грудочку землі. І ця земля повертає своїх дітей додому»⁴⁰⁴.

Віддавна майже у всіх слов'янських народів шіпка рідної землі наділялася магичною силою. Наприклад, вона могла поліпшити якість води: «— Може статися, — казав один з переселенців, — що на новому місці ми натрапимо на таку воду, котра для пиття не годиться, — так ми покладемо у воду нашу землю, вода і зробиться смачною»⁴⁰⁵. У білорусів «земля широко використовується в чорній і білій магії. Наприклад, щоб хлопець добре відслужив у війську і повернувся додому живим та здоровим, мати просила сина виконати таке ритуальне

⁴⁰⁴ Розкажу тобі легенду / Записав і впорядкував О. Чорний. Сокиряни: Філіал видавництва «Буковина», 1992. С. 19—22. Фольклористами записані і інші легенди в яких річ йде про євшан зілля. Наприклад, ось така: «Він же [йдеться про великого князя Романа] кинувся на поганих, як той лев, а сердитий був, як та рись, і нищив їх, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він пильно слідував предкові своєму Мономахові, який знищив ізмаїльтян, згаданих уже половців, вигнав Отрока в Обези за Залізні ворота, а Сирчан залишився при Доні, живлячись рибою.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши їх землю всю і загнавши окаянних агадян. Після ж смерті Володимирової лишився у Сирчана лише один музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир умер уже. То ж повертайся, брате, приходить в землю свою. Перекажи ж ти йому ці слова мої, заспівай йому пісень половецьких. Якщо ж він не схоче, дай йому понюхати зілля, яке зветься євшаном».

А як той відмовився і вертатися, і слухати, дав він йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Краще ж на своїй землі кістками лягти, ніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Від нього народився Кончак, що понищив Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах».

⁴⁰⁵ Максимов С. В. Культ хлеба: Нечистая, неведомая и крестная сила. Смоленск: «Русич», 1995. С. 447.

діяння: босою правою ногою залишити біля порогу хати виразний слід. Вона збирала землю зі сліду в чисту хустину, зав'язувала на два вузли і несла в хату, щоб заховати за іконою на весь час військової служби»⁴⁰⁶.

Доволі часто пучку землі носили на грудях в ладанці або мішечку як оберіг. Зокрема, це відомо у січовиків. Так, за переказами, знані козаки-характерники Гнат Голий і Кравчина, «як від'їжджали із Запоріжжя, то насипали в сап'яни (чоботи) своєї землі, понабивали її коням під копита і пообтикалися терном. От вона й одведе очі, мов вони за лісами у своїй землі». Перед воєнним походом козаки обов'язково насипали трохи землі в шапки і під устілки чобіт. В основі цієї традиції залягала віра в те, що в такий спосіб людина на чужині підтримує прямий зв'язок із краєм предків, а окрім того, перебуває під його (краєм) охороною. У переказі, записаному Д. Яворницьким на Катеринославщині, говориться: «На своїй землі їх (козаків. — Авт.) ніхто не міг здобути, так вони, якщо куди їхати, то зараз же землі під устілку покладуть, в шапки насиплють і ідуть...»⁴⁰⁷. Висипавши взятую з дому землю десь у поході і наступивши на неї, січовик мав право ходити тут як по своїх власних теренах⁴⁰⁸, а від цього й бився як за свою власну територію. Доречно сказати, що такий звичай має дуже довгу історію і зустрічається у великій кількості народів Світу, наприклад, стародавні германці брали з собою шматок землі на судовий поєдинок⁴⁰⁹. В Буковині приходилось чути, як у минулому перед змаганнями з боротьби деякі із борців перед сутичкою кидали у «борцівське коло» щіпку землі взятую біля своєї хати: «Він нібито бився за своє: свою Батьківщину, рід, сім'ю, дітей. Цим він показував іншим, що прийшов до кола тільки за перемогою...».

Існувало повір'я, що грудка рідної землі робила в далекому поході козака невразливим для вражої зброї: «Козака-лицаря, за народними переказами, можна було вбити тільки срібною кулею (іноді гудзиком) або ж його власною шаблею. Причину невразливості козаків-запорожців народ убачає в їхньому зв'язку з рідною землею»⁴¹⁰.

На користь сказаного вище свідчить і наведене у статті Євгена Луціва «Хто такі характерники?» поширене серед козаків повір'я, згідно з яким «хто чоботи скине, тому смерть, а хто шапку зніме, тому голову знімуть». Це повір'я виглядає абсолютно слушним, якщо згадати, що в чоботах і шапках козаки тримали взятую з батьківщини землю-оберіг. Можна також навести тут розповідь одного з колишніх білоруських партизанів: «Був серед нас один хохол з Волині. Так він всякий раз, коли була імовірність того, що може статися сутичка з ворогом, обмащував себе землею, бо вірив, що тільки земля може зберегти йому життя...». Один знайомий автора розповів, що його дід взяв з собою на війну землі з могили своєї матері, і натирав єю груди перед битвами⁴¹¹. Саме головне, що він свято вірив в те, що повернувся живим дякуючи саме цій землі.

Є повідомлення про те, що, виряджаючись на місце бою, українські та російські кулачні бійці іноді насипали собі у взуття, в кишені, за пазуху землю, взятую біля батьківського подвір'я або церкви. На жаль, у джерелах майже нічого не говориться про мотивацію такого звичаю. Вочевидь, головним тут було переконання у магічних силах цього оберігу, який міг захистити від ударів суперників. Про інші ж, «побічні», причини можна судити з розповіді колишнього буковинського бійця-забіяки: «Це зараз такого не побачиш, бо вже й забули, що це таке і що так можна робити, а раніше бувало так, що, йдучи на бійку, я і подібні до мене інші бешкетники в чоботи, в усі прощілини землі натикали. Нога при

⁴⁰⁶ Крук Я. Символіка беларуской народнай культуры. Мінск: «Беларусь», 2003. С. 287.

⁴⁰⁷ Кирдан Б. П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами // Специфика фольклорных жанров. Москва: «Наука», 1973. С. 95.

⁴⁰⁸ Звісно, такі дії в минулому були властиві не тільки українцям, а й іншим народам. Приміром, росіянам: «За віруваннями мешканців Вологодської губернії, взятую із собою землю треба було висипати на новому місці і, наступивши на неї, сказати: "Я по своей земле хожу..."» (Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: «Международные отношения», 1999. Т. 2: Д — К. С. 319).

⁴⁰⁹ Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Т. 1. — Москва: Издательство Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. С. 155.

⁴¹⁰ Кирдан Б. П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами // Специфика фольклорных жанров. Москва: «Наука», 1973. С. 95.

⁴¹¹ Натирания груди могильною землею, як частина деяких обрядів, зберігається й донині у слов'янських народів. Читайте: Седак О. А. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: «Индрик», 2004. С. 90, 121 — 122, 210.

цьому важчає, а отже, й удар сильніший. До того ж підвищується стійкість. Деколи мені здавалося, що ноги неначе в землю врастають, як коріння у дерева; рухаєшся вперед і нібито ореш своїми ногами землю, як плугом. Уперше, як відчув це, то злякався, а потім звук, а найголовніше, навчився користуватися цим собі на користь...»⁴¹².

У розпорядженні автора це єдина така інформація, отож поширювати її на всю практику традиційних українських кулачних боїв було б некоректним. Але в розповіді є дуже цікава фраза — «ноги неначе в землю врастають, як коріння у дерева». Одразу ж виникає аналогія з китайськими, японськими і іншими східними бойовими мистецтвами, де велика увага приділяється т. зв. «укоріненню тіла» і «прийняттю землі»⁴¹³ (прошу при цьому пам'ятати, що цю практику у нас ніхто не «запозичував» зі Сходу, вона була узвичаєна на Подніпров'ї ще багато століть тому). З цього приводу дослідники пишуть так: «Щоб реалізувати свою "серединну" функцію (за китайською філософією, людина посідає проміжне, серединне становище між Небом і Землею. — Авт.), боець повинен щиро і цілком довіритися землі, чисто внутрішньо "прийняти її в себе". "Прийняття землі", хоч і могло вважатися чисто психологічним чинником, мало безпосередню реалізацію у цілком конкретних прийомах. Із цим був, зокрема, пов'язаний принцип правильної та стійкої позиції. На перший погляд, сенс стійкої позиції полягає лише в забезпеченні стабільності всього тіла при ударі, до того ж бійця важко вивести з рівноваги підсічкою. Але будь-яке поняття ушу завжди має свою метафізичну глибину, і навіть звичайне поняття "стійкість" набувало символічної перспективи.

Так, під час тренувань у школах внутрішніх тайцзицюань та синьїцюань учні уявляли, як із центральної точки стопи юнцюань («джерело, що б'є») в землю вrostали "людські корені", які йшли в глибину до метра. Вони висмоктували "соки землі", омивали й насичували ними тіло людини. І ось у той момент, коли людина цілком віддавалася землі і коли вона (земля. — Авт.), у свою чергу, починала віддавати їй свою міць, вважалося, що справжній боець "зійшов на земний престол". Зауважимо, що до того, як здійснилося це "сходження", в деяких школах, наприклад, у провінції Шаньсі і Хунань, взагалі не починають вчити ніяким іншим прийомом або принципам, бо слушно вважається, що людині ще немає звідки черпати свої сили»⁴¹⁴.

Подальше відпрацювання пересувань також полягає в умінні відчувати землю не стільки під ногами, скільки усередині себе. Земля, яка усвідомлювалася спочатку винятково як опора під ногами, починає мислитися уже винятково як одне з начал Вселенської тріади. Уявімо собі, яким повинне було бути відчуття людини, яка уподібнилася "могутньому дереву, яке виростає із землі"»⁴¹⁵.

Описана практика була характерною для бойових мистецтв багатьох народів світу, але зі своїми специфічними особливостями. Приміром, українці та інші східні слов'яни сповідували принцип не «вростати в землю», а «триматися землі», «чіплятися за землю», «прилипати до землі». Даючи поради молодим борцям, наші ветерани змагальних мистецтв кажуть: «Ніхто не дає людині стільки сили, як дає земля. В боротьбі поки ти на ногах, хоч на одній нозі, хоч на кінчиках пальців ніг, сила земна в тобі. А як відірвали від землі, то сили немає, залишається тільки спритність»⁴¹⁶. За давнини вважалося, що для того щоб перемогти суперника, його треба позбавити «підтримки землі», тобто відірвати його від неї, щоб він зовсім не торкався її жодною частиною тіла. Це яскраво відбито у давньогрецькому міфі про Антея, і такі уявлення існували не тільки в Європі. Приміром, у боротьбі «понго» народу

⁴¹² Архів автора.

⁴¹³ Читайте, наприклад: Артеменко О. «Столбовая работа» в Тайки – кэн и Кёкусинкай каратэ.//Додзё. Боевые искусства Японии. М., 2004. № 3.(23). С. 50 – 55.

⁴¹⁴ Доречно відзначити, що ця сила не тільки поліпшувала бойові якості, а й лікувала. Відомий дослідник східних бойових мистецтв Артеменко О. Л. пише, що ця практика: «позволяет накапливать в теле огромную энергию, которая может быть использована как для улучшения и поддержания здоровья, так и в боевой практике. Более того, наличие этой энергии часто порождает фантастические паранормальные эффекты и приводит к обретению, по терминологии цигун, особых способностей» (интроскопия, ясновидение, яснослышание и пр.).» (Артеменко О. «Столбовая работа» в Тайки – кэн и Кёкусинкай каратэ.//Додзё. Боевые искусства Японии. М., 2004. № 3.(23). С.51)

⁴¹⁵ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1995. С. 125.

⁴¹⁶ Архів автора.

мунджомбо (Африка, Конго) «кожен з борців намагається відірвати свого суперника від землі, щоб тим самим позбавити його, як міфологічного Антея, сили...»⁴¹⁷.

Ясна річ, такі мотиви відображені і в українській усній народній творчості. Так, у казці «Ілля Муромець та Соловей-розбійник» читаємо: «А цар Калин був здоровий, сильний богатир. Коли Ілля розбив його військо, він сам взявся з Іллею боротися. Бились, бились, три дні бились. Цар Калин уже наче зовсім подужав Іллю, кинув його об землю і придушив... А Іллі Муромцеві оті старики, які його оздоровили, сказали: "Ти як будеш на Руській землі, то все будеш од землі сили набиратися. Скільки будеш лежати на землі, стільки будеш сили набиратися". От цар Калин його душить до землі, а Ілля думає: "Га-га-га, души, души!" Та все стає сильнішим і сильнішим... Цар Калин грозить йому... А Ілля спокійно лежить. Лежав-лежав, а вже відчуває, що силу має! Узав захватив ногами та як кине царя Калина вгору»⁴¹⁸. Безпосередній контакт із землею як спосіб додання людині сили відбито в мотивах билин про Микулу Селяниновича⁴¹⁹.

Відомі випадки, коли суперники перед народними змагальними ігрищами, а вояки перед битвами молилися землі, просячи у неї захисту, сили і перемоги. Перед поєдинками українські борці, кулачні та паличні бійці катилися по землі, торкалися її руками, погладжували або «пощипували». Так само чинили і змагуни інших народів, приміром, у таджицькій боротьбі «гуштінгірі» («гуштін», «гуштіні»): «Відомі борці перед тим, як почати боротися, торкалися рукою до землі і цілували її»⁴²⁰, що, згідно з повір'ям, додавало борцеві сили»⁴²¹. Або ось в калмицькій боротьбі «бек нолдган» («ноолдан»): «Вони (борці. — Авт.) низько нахилилися, торкнулися пальцями обох рук землі... і, вмивши руки піском, почали повільно кружляти по арені»⁴²².

А втім, земля могла не тільки давати силу, а й відбирати її. Таке уявлення ґрунтується на поширеній у багатьох регіонах планети теорії про Землю як про живий організм, надпотужну енергетичну структуру. Отим-то із землею треба поводитися обережно, а в ряді випадків навіть не доторкатися до неї. Цікаво пише про таке табу відомий англійський етнолог і релігіознавець Д. Фрезер: «Первісні лідери явно розуміли святість, магічну здатність та інші таємничі якості, котрі нібито властиві священним або табуйованим особам, як якусь матеріальну субстанцію, якийсь флюїд, що ним священна особа заряджена, як заряджена електрикою лейденська банка. І подібно до того, як при доторкненні до провідника лейденська банка може випустити електричний заряд, священна особа, на їхнє переконання, може випустити свій заряд святості або магічної здатності при доторкненні до землі, яка розглядається в якості чудового провідника магічних флюїдів. А для того, щоб цей заряд не був витрачений вхолосту, первісні народи пильно стежать за тим, щоб така особа не доторкалася ногами до землі. Висловлюючись мовою теорії електрики, така людина потребує ізоляції, щоб не витрачати марно цінну субстанцію, якою вона наповнена по вінця, наче фіал»⁴²³.

Багато в чому подібні вірування були характерні і для українців. Приміром, в їхній календарній обрядовості існували особливі дні, коли до землі не можна доторкатися. Наприклад, до Благовіщення вона вважалася вагітною (череватою), тобто, іншими словами, в ній ось-ось мали пробудитися енергетично життєдайні сили. Отож чіпати її в цей час — орати, рити ями, щось забивати в ґрунт тощо — було гріхом. На Гуцульщині вважалося, що на Благовіщення «вкладає Бог свою голову в землю, аби її розігріти, від чого будить ся того дня усяке диханє, що спало в землі: муравлі, гадини, жаби і т. і., і воно усе чує весну»⁴²⁴. «Земля, як людина, дихає, — казали авторів цих рядків ветерани українських змагальних

⁴¹⁷ Федорова Л. Н. Африканский танец: Обычаи, ритуалы, традиции. — Москва: «Наука», 1986. С.11.

⁴¹⁸ Українські народні казки. — Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1998. С. 189.

⁴¹⁹ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — Москва: «Международные отношения», 1999. Т. 2: Д — К. С. 319.

⁴²⁰ Цілування землі доволі стародавній звичай. У Афанас'єва О. М. знаходимо: «...на Украине бывали примеры, когда клятва скреплялась целованием земли, и такая клятва почиталась самой священной» (Афанасьев А. Н. Мифы, поверья и суеверия славян. Т. 1. — Москва: Издательство Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. С.153.)

⁴²¹ Нурджанов Н. Таджикский народный театр: По материалам Кулябской области. — Москва, 1956. С. 36.

⁴²² Небольсин П. Очерки быта калмыков хошоутовского улуса. — Санкт-Петербург, 1852. С. 149.

⁴²³ Фрезер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. 2-е изд. — Москва: «Политиздат», 1983. С. 556.

⁴²⁴ Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря: Весенне-летний цикл. — Москва: «Индрик», 2002. С. 115.

мистецтв. — Коли вона видихає, ми насичуємося її силою, а коли вона вдихає, ми віддаємо їй свою силу. Чаклуни і чаклунки добре це знають...»⁴²⁵.

Згадка про чаклунів вельми цікава, і ми не випадково її зараз наводимо. Деякі чарівники доторкалися до землі оголеним тілом тільки у виняткових випадках, під час виконання особливих магічних практик, оскільки побоювалися, що вся їхня сила може піти в надра (тобто, кажучи по-сучасному, в електричне поле планети). В деяких місцевостях України і Росії вірили, що якщо примусити чаклуна з'їсти землю, освячену в церкві, то він втратить свою магічну потугу. Траплялися випадки, коли відьом закопували до голови в землю, щоб вона «висмоктала з них злість і позбавила їх чорної сили»⁴²⁶.

Часто саме через землю намагалися вплинути на людину, її поведінку, фізичний і психічний стан. Приміром, у Закарпатті (де, до речі, найдовше збереглися різні стародавні східнослов'янські традиції) вівчар, бажаючи згубити отару недруга, промовляв закляття, лежачи на землі і втикаючи в неї ніж⁴²⁷. Дуже велику магічну роль, зокрема і в змагально-бойовій культурі, відігравав людський слід. Так, щоб небажаний суперник — борець або кулачний боєць — скульгавів, треба було за день до сутички виголосити над його свіжим слідом спеціальне замовляння і вбити у слід цвях. Щоб ноги у суперника були як у п'яного, майже не тримали тіло, а голова при цьому «не знала, що робити», — на слід лили горілку. Одна моя знайома в Чернівцях розповідала, що в селі, звідки вона родом, якщо хлопець хотів подужати у бійці сильнішого за себе, то обкреслював слід ворога ножом, а потім наносив на той же слід і тим же ножом знак у вигляді хреста. А втім, такі магічні прийоми частіше виконував не сам той хлопець («не чоловіча це робота»), а — на його прохання — якась близька йому жінка: тітка, сестра, ба навіть коханка (матір у таких випадках просили рідко). Деякі змагуни приносили на борцівські чи кулачні поєдинки спеціально замовлену землю (або взятую з т. зв. «чортових місць») і кидали її під ноги суперникові, сподіваючись тим самим відібрати його силу.

Підсумовуючи все сказане в цьому дописі, наголосимо, що одна з найхарактерніших рис менталітету українства — молитовне ставлення до землі, обожнення її енергетично-творчих сил — зовсім не є випадковою. Ці особливості українського світогляду закладалися у Подніпров'ї ще кілька тисячоліть тому — в епоху Трипільської цивілізації, яка вперше на планеті створила справжню землеробську систему і тим самим уперше по-справжньому вивільнила для всіх наступних поколінь землян життєдайні потуги природи. Саме тому, займаючись усіма відомими в давньому світі видами господарства, предки українців разом із тим усе-таки більше всього тяжіли саме до землі. Це потім відбилося, зокрема, і у феномені запорізького козацтва. Коня уперше на планеті приручили на наших теренах, отож наші пращури — і, звісно, козаки також, — віддавна були вправними вершниками. І тим не менш головну силу січового козацтва становила не кавалерія, а піхота. І в цьому полягав глибокий філософський сенс. Ось, приміром, що на цю тему говориться в одній із легенд про українських козаків, які оселилися на території Білорусі: «Козаки ці не воювали на конях, а віддавали перевагу пішому бою. Сподівалися на свої сили, вірили в те, що земля-матінка ніколи не відмовить їм у підтримці. Вони зросли на землі і не бажали від неї відриватися. А у лісі чи спіймаєш ти людину, яка зжилася з ним?»⁴²⁸.

⁴²⁵ Архів автора. У білорусів теж існує повір'я про Землю як про живу істоту — перед тим, як у суспільстві мають статися якісь лиха, негаразди, вона зранку стогне (Богданович А. Е. Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. — Гродно, 1893. С. 21).

⁴²⁶ У наведених уявленнях нема нічого «потойбічного» і «містичного». Нещодавно київський геолог О. Слензак відкрив особливу енергію — т. зв. геоплазму, що її деякі науковці вважають однією з основних енергетично-життєтворчих субстанцій Землі. Геоплазма постійно циркулює в тілі планети і в одних місцях виходить на земну поверхню, а в інших, навпаки, входить (це відомі лозоходцям та екстрасенсам зони позитивного та негативного енергетичного впливу на організми, висхідних і низхідних енергопотоків). Місця виходів і входів геоплазми становлять у плані решітку з чергуванням позитивних і негативних зон (вузлів). Коли вчені сумістили цю решітку з планом Києва, то з'ясувалося, що мало не всі зведені в минулому церкви і монастирі розташовані в зонах виходу, а цвинтарі, лікарні, в'язниці — у зонах входу енергії. До речі, величезна статуя радянської «Батьківщини-Матері», яка височить над Києвом із мечем у руці на схилі Дніпра, теж міститься у негативному вузлі (Фурдуй Р., Швайдак Ю. Прелесть тайны. К.: «Лыбидь», 1992. С. 81—84). Отож ясно, що, перебуваючи на місці виходу геоплазми (приміром, у церкві), людина насичується цією енергією, а перебуваючи на місці входу, втрачає її — вона у прямому сенсі цього слова висмоктується з організму і йде в землю. — **Прим. Ред.**

⁴²⁷ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. — Москва: «Международные отношения», 1999. Т. 2: Д — К. С. 320.

⁴²⁸ Віцебшчына: Назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў / Склад., запіс., апрац. А. М. Ненадаўца. — Мінск: «Беларусь», 2000. С. 20. У Білорусі українські козаки з'явилися раніше, аніж, наприклад, виникло Кубанське військо. Піднімаючись вгору течією Дніпра, вони зводили там свої застави. Від такої застави, зокрема, веде свою історію поселення Казачья Балсуны, що на Гомельщині. Є

Одна бабуса — відома у своєму селі ворожка — якось сказала мені: «Необхідно пам'ятати про Бога, але і не забувати про землю. Молишся Богу, молись і землі. Думаєш про Бога, думай і про землю. Чому? Тому, що якщо думатимеш тільки про Бога, відірвешся від землі і від усього земного: перестанеш думати про роботу, одягати і годувати свою сім'ю, перестанеш думати про свою Батьківщину, а твоя розмова стане постійним цитуванням Біблії. А що ще гірше, до Бога у своїх молитвах і думках можеш не долетіти, а від землі відірватися. І що? Ні те ні се, і людина, і не людина — придурок, людиноподібна істота... Де б ні жив, куди б ти ні їздив, не забувай про те, що у тебе під ногами. А під ногами вона — Мати Земля»⁴²⁹.

10. МІСЦЕ І РОЛЬ ЖІНКИ В БОЙОВІЙ І ВОЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНЦІВ

Самою природою призначено так, щоб чоловік і жінка виконували різні не тільки біологічні, а й соціально-життєдіяльні функції. Чоловік — це неспокійне, активне, нерідко авантюрне начало, його призначення — не лише йти назустріч усіляким змінам і новаціям, а й самому створювати їх. Жінка ж — мати, берегиня родинного вогнища — консервативніша, обачливіша, зацікавлена у спокої, сталості, незмінності. Вона віддавна уособлювала стійкість і спадковість народних традицій, звичаїв, обрядів, ритуалів... Як висловився один з дослідників слов'янського фольклору, жінки «зберігали народну пам'ять, як земля — життєві соки».

Як і в багатьох інших сферах народної культури, українські жінки знайшли своє місце в давніх воїнських і бойових традиціях. Почнемо з того, що їхньому розвитку вони сприяли уже самим своїм існуванням. Щоб завоювати прихильність дівчат, хлопці хизувалися перед ними в кулачних і паличних боях, у борцівських та інших змаганнях. Через жінок точилися справжні битви (в яких брали участь парубки і чоловіки) між вулицями, селами, повітами. Славетні вояки здійснювали подвиги і присвячували їх прекрасним дамам... Жінки воювали нарівні зі своїми братами, чоловіками, синами — ходили в розвідку, допомагали пораненим, а то і відбивали напад ворога зі зброєю в руках...

У минулому жінка відігравала доволі вагому роль у воїнських ініціально-посвячувальних обрядах. Причому в казках східнослов'янських народів учасницями таких обрядів виступали персонажі, як то кажуть, у літах, — баба Яга, баба Шаровоня та ін. Пояснення тут таке: «Ініціація, як відомо, передбачає певну міфологічну інтерпретацію простору. Зокрема, вихід за межі своєї території прирівнювався до смерті, а перебування в такому священному лісі (де відбувалася ініціація. — Авт.) сприймалося як перебування на "тому" світі. Звідси велика роль, яка відводилася у східнослов'янській ініціації божествам потойбічного світу. Відбиттям одного з таких божеств у казці є Яга. На думку німецької дослідниці Р. Беккер, яка спеціально вивчала дане питання, образ Яги бере початок від давньослов'янської язичеської богині Макоші. Серед її функцій були визначення долі людини і владарювання над світом мертвих. У реальному житті молодих людей після прибуття до табору ініціації зустрічали, вочевидь, жриці цієї богині. У більшості "ініціативних" казок Яга (іноді відьма) виступає однією з головних діючих осіб, які проводять ініціацію. В легендах про перевертнів-вовкулаків перетворення людей на вовків дуже часто, якщо не в більшості випадків, здійснюють також жіночі персонажі — відьма, чаклунка і т. п. Це дозволяє інтерпретувати казкову Ягу (відьму) і як жрицю Макоші в обряді ініціації. Але жінки-жриці проводили тільки початковий етап ініціації, зокрема зустрічали тих, хто ініціювався, у лісі. Надалі їхня роль переходить до жерців-чоловіків, так само як і роль жіночої богині — до чоловічого божества»⁴³⁰.

повідомлення, що Шклов (білорус. Шклоў) перебував під впливом Запорізької Січі (Носаў С. Беларускія казкі — хто яны? // Беларусь. Мінск, 1998. № 4, красавік. С. 51).

⁴²⁹ Архів автора.

⁴³⁰ Балущок В. Г. Инициации древних славян // Этнографическое обозрение. Москва, 1993. № 4.

В одній легенді, що її автор цих рядків почув на Буковині, оповідається, як мати, збентежена тим, що її син «зростає не воїном, а дівкою», відсилає його до свого родича — славетного вояка, щоб той зробив з нього бійця і пробудив у ньому «дух воїна». А коли після навчання син повертається додому, вона вступає з ним у поєдинок. Після тривалого бою син переміг матір, а вона його благословила і вирядила на війну. Поєдинок і благословення тут виступають в якості ініціально-посвячувального обряду.

У тому, що мати майже нарівні б'ється зі своїм сином, який пройшов ратну науку, нема нічого дивного. В українських та білоруських легендах і переказах трапляється сюжет, коли в ролі вчителя воїнському мистецтву виступає саме жінка. Подібна ситуація не суперечить традиційному слов'янському світогляду і, до речі, характерна для фольклору і інших народів. Приміром, легендарного кельтського воїна Кухулліна вивчила жінка-войовниця Скатах⁴³¹. А у африканського народу іґбо (Камерун, Нігерія) воїнська магія мала, сказати б так, «жіноче обличчя»: «Наймогутніша магія — воєнна — була старою, як сам клан. Ніхто не знав, коли саме вона виникла. Але всі знали одне: трималася магія на старусі з однією ногою. Магія ця так і називалася: агаді-нвайї, що означає "старуха"»⁴³².

База, на якій в українських та інших слов'янських народів міг виникнути феномен «жінки-войовниці», була вельми міцною. У стародавні часи слов'яни знали такий соціальний інститут, як «амазонство» (узагалі це майже універсальне явище в багатьох регіонах земної кулі). Так, один з іноземних хроністів каже, що амазонки живуть біля Дніпра, а згідно з висновками професора Івана Денисюка, таємничою країною амазонок було Полісся⁴³³.

Існує чимало переказів про жінок, котрі давали обітницю безшлюбності і поводитися подібно до чоловіків. У сербів і чорногорців із повагою ставилися до дочок («тобелије», «мушкобане», «остайнице») батьків, у яких не було синів. Ці дочки добровільно відмовлялися від шлюбу і носили чоловічий одяг, виховувалися як хлопчики і виконували нежіночу роботу, а за необхідності йшли воювати. Іноді таку обітницю давала мати: у випадку тяжкої хвороби дочки вона вбирала її в чоловічий одяг і обіцяла Богові, що, одужавши, вона (тобто дочка) усю решту свого життя проведе як чоловік і безшлюбно⁴³⁴. У чехів Богемії община жінок-войовниць зберігалася аж до середини XV ст.

Те ж саме спостерігалось і в Україні. Так, в одній з легенд, записаній на Буковині, оповідається про дівчину на ім'я Мальва, яка після того, як турецькі яничари забили її батьків, стає на шлях воїна: «У селі любили і шанували її, бо зналася дівчина на всякому зіллі, лікувала людей різними травами. Цьому навчила її мати, а батько передав непросте вояцьке ремесло. Тендітна дівоча рука завдала смерті не одному бусурманинові. Де з'являлась Мальва, там раділи її земляки, а кляті вороги чимдуж втікали геть. Тому, хто видасть сміливицю, вороги обіцяли п'ять корів»⁴³⁵.

Уже згадуваний професор І. Денисюк наводить у своїй книзі «Амазонки на Поліссі» волинські колядки з описами жінок-войовниць:

— Моє дитя а Настуненько,
Поїдь, поїдь на війноньку!
Поперед війська — намовонька.
А назад війська — погодонька.
Насеред війська — розмовонька.
Вона матінки не послухала,
Наперед війська виїхала,
Ой виїхала, ще й викрикнула,
Шабелькою та й вимахнула.

Є тут вказівки і на поселення таких войовниць, які мешкали окремо від чоловіків:

Й осадив же три села людьми:

⁴³¹ Ирландские саги. Москва; Ленинград: «Художественная литература», 1961. С. 66.

⁴³² Чинуа Ачебе. И пришло разрушение... Москва: «Художественная литература», 1961. С. 14—15.

⁴³³ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 191, 198.

⁴³⁴ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: «Международные отношения», 1995. Т. 1: А—Г. С. 147.

⁴³⁵ Розкажу тобі легенду / Записав і впорядкував О. Чорний. Сокиряни: Філіал видавництва «Буковина», 1992. С. 61—62.

А одне село старими людьми,
 А друге село парубочками,
 А третє паненочками...⁴³⁶

Але, попри всі наведені та багато інших свідчень про слов'янсько-українських войовниць, у народі вважалося, що війна — це усе-таки не жіноча справа, це для жінок неприродно. Вони тут лише копіювали чоловіків і ставали «амазонками» в силу обставин, коли іншого виходу просто не було. Але в далекому минулому «амазонство» зумовлювалося ще й релігійними міркуваннями. Таке було на Кавказі. Приміром: «В історичній пам'яті населення [Чечні] відклалися спогади про існування колись особливої категорії жінок, що їх називали мехкарі. Вони не тільки могли, а й зобов'язані були вживати все, заборонене звичайним чеченкам. Вони носили чоловічий головний убір... Носили і застосовували зброю, перетягнувши праву грудь ременем... Їздили верхи... До категорії мехкарі входили тільки дівчата-першородки, посвячені богу війни, громовиці і блискавки Сієлі. Зі звичайними чоловіками вони не спілкувалися. Сам термін мехкарі можна перекласти як "незаймані". У даному випадку ми знов маємо справу з копіюванням жінками чоловічих рис. Про сприйняття чоловічих функцій мова іти не може, оскільки хоч мехкарі і поводитися як чоловіки, але головне їхнє завдання, наскільки дозволяє судити наявний матеріал, полягало в іншому. Вочевидь, вони виконували обов'язки слугувальниць культу бога-громовержця, бога-воїтеля Сієлі і їхня земна незайманість призначалася саме йому»⁴³⁷.

В українців і взагалі слов'ян функції воїна традиційно виконував чоловік, що відповідно відзначено в наукових і фольклорних джерелах. Згадаймо — коли древляни стратили київського князя Ігоря, «то Ольга, щоб піти війною, змушена була освятити престолом п'ятирічного Святослава (як відомо, війну міг розпочати лише князь). Оскільки за тодішніми законами жінці не годилося вести війська, то дворова верхівка всадила на коня малолітнього сина, вручивши йому довге списове ратище, яке він ледве тримав»⁴³⁸.

Однією ж з головних функцій жінки, її призначенням є продовження людського роду. В традиційній культурі слов'ян, і зокрема українців, жінка могла цілком реалізувати себе тільки в шлюбі — і як дружина, і як мати. Вступаючи в шлюб, вона тим самим брала на себе обов'язок головного хранителя сімейних цінностей і родинного вогнища. Як у нашому народі кажуть? — «Чоловік у домі голова, а жінка — душа, жінка за три кути хату тримає, а чоловік — за один». Сім'я під головуванням жінки — це був тил чоловіка, який забезпечував виконання ним свого призначення — годувати і боронити родину і батьківщину. Не беручи, як правило, прямої участі в бойових діях, жінка грала дуже велику роль у формуванні зі своїх дітей воїнів, гартуванні їхнього духу і патріотизму. Це починалося ще з материних (і бабчиних) колискових пісень, казок і переказів, головним героєм яких часто були легендарні або реальні вояки... Отож іще в ранньому дитинстві у хлопчиків уже складався ідеал справжнього чоловіка. Стати билинним багатирем, козаком, опришком, збійником, гайдамакою було їхньою мрією. Дитинство минало, а мрії про героїчні подвиги залишалися...

Кажучи загалом, головна поміч жінки у вихованні воїнів мала сакральний характер. Ця традиція, властива всім індоєвропейським народам, склалася колись у Подніпров'ї і була винесена аріями в Індію, де зберігалася, приміром, у середовищі раджпутів — воїнів-кшатріїв: «Правильне життя раджпутської жінки, дружини, полягає в тому, що вона допомагає йому (чоловікові. — Авт.) на його жертвному шляху, в його важкому життєвому призначенні у виконанні дхарми раджпута»⁴³⁹. Ця допомога виявляється не тільки і не стільки в тому, що дружина облаштовує побут чоловіка і, як кажуть у нас, "забезпечує йому тил". Головна допомога раджпутської дружини своєму чоловікові — сакральна. Вона, будучи сповненою доброчесності, тим самим боронить свого чоловіка, охороняє його

⁴³⁶ Цит. за: Каландрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 199.

⁴³⁷ Карпов Ю. Ю. Женское пространство в культуре народов Кавказа. Санкт-Петербург: «Петербургское Востоковедение», 2001. С. 61.

⁴³⁸ Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. К.: «Освіта», 1995. С. 209.

⁴³⁹ Санскритське «дхарма» перекладається як «закон», «доктрина», «правило», «вчення», «обов'язок», «повинність». За своєю суттю цей термін означає зведення правил і обов'язків, яке регламентує життя і вчинки людини відповідно до її генетично-природного призначення, схильності до тієї чи іншої діяльності. Дхарма раджпута — це дхарма воїна-кшатрія.

„радхпугі“⁴⁴⁰, змцнює його дхарму. <...> В радхпугській воїнській культурі ідея єднання чоловіка і жінки в житті і смерті, у виконанні дхарми набуває жорстких практичних форм. І той, і інша (тобто чоловік і жінка. — Авт.) виконують свій обов'язок і можуть вплинути на долю один одного своїм благочестям і твердістю в дхармі. <...> Радхпугська дружина вважає своїм обов'язком провадити життя праведної благочестивої дружини, тобто бути „патіврата“, що означає буквально „та, що дала обітницю (служити) чоловікові“, дружина, що веде жертвне життя“⁴⁴¹.

Ще давньоарійських часів сягає звичай, коли вояки перед походом просять жіночого благословення. Згадаймо бодай «Махабхарату» — там за порадою Крішні Арджуна звертається з молитвою до богині Дурги — Великої Матері, вона одразу з'являється і благословляє його, після чого він сповнюється впевненості у своїй перемозі. Якщо вірити деяким нашим етнографам і дослідникам традиційних бойових мистецтв, в Україні в минулому іти на війну без благословення матері (деколи дружини, батька, найстарішої жінки родини) вважалося великим гріхом. Благословення могло супроводжуватися різноманітними ритуалами. Наприклад, у деяких наших місцевостях жінки посипали голови синів і чоловіків освяченою землею, в інших — мати або батько кропили сина стрітенською водою. Майже повсюди покладали на голови руки (чи імітували таке покладання), перехрещували, зичили перемог, а також напучували. Як приклад наведемо колядку, що є зразком величальної пісні козацького періоду:

Ой, заказано і згадано, —
Святий вечір!
Всім козаченькам у військо йти,
Пану Івашку корогов нести.
А в його ненька
Вельми старенька,
Випроводжала
І наувала:
— Ой, синку мій, синочку!
Не попереджай вперед війська
І не оставайся позаді війська,
Держися ти війська все середнього
І козаченька все статечного.
Молодий Івасенько не послунав неньки,
І переді війська конем іграє,
А позаду війська мечем махає⁴⁴².

Тривалий час в українців існував звичай: коли чоловік вирушав у похід, зброю виносила з хати і подавала йому в руки жінка — кохана, дружина, деколи — сестра або мати. У «Хустині» Тараса Шевченка читаємо:

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход, у дорогу славні компанійці
До схід сонечка рушали.
Випроважала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випроважала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випроважала: коня напувала
До зірниць із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую

⁴⁴⁰ «Радхпугі» — моральний кодекс кшатріїв.

⁴⁴¹ Успенская Е. Н. Радхпуги: рыцари средневековой Индии. Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. С. 113—114, 206, 211.

⁴⁴² Цит. за: Воропай О. Звичай нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 1. С. 103.

І рушницю-гаківницю.

Треба гадати, це дуже давня арійська традиція, позаяк у індійських «раджпутів існував звичай: воїнам, що вирушали на битву, меч завжди подавала жінка — мати або дружина. На раджпутських клинках часто зображені символи жіночої божественної сили — ''шакті''. У поєднанні із сакральною силою воїна-героя народжується абсолютна міць зброї. Про Шиваджі⁴⁴³ кажуть, що свій навдивовижу удачливий меч (типу ''тальвар'') він отримав від своєї покровительки — богині Бхавані. Сьогодні існують в різних місцях аж п'ять мечів Шиваджі, і один із них приміщено в храмі, де він є об'єктом культу...

...У трагічні періоди раджпутської історії, коли перемагав ворог і раджпутським жінкам доводилося здійснювати масове самоспалення на багатті..., щоби не дістатися ворогові, наречені воїнів, бажаючи зустрітися зі своїми судженими на небесах, сходячи на багаття, брали із собою меч свого коханого, і це означало, що шлюб молодих людей здійснився, що вони віднині нерозлучні — раджпут-воїн і його героїчна дружина...»⁴⁴⁴.

Коли Ілля Рєпін працював над картиною «Запорожці пишуть листа до турецького султана», він разом із Дмитром Яворницьким їздив по місцях колишнього Запоріжжя. Окрім інших речей, вони зібрали вишиті квітками і оздоблені довгими китицями по краях хустини, які належали запорожцям і зберігалися у їхніх нащадків. Але ж козаки, звісно, не вбиралися в хустки, тож навіщо вони їм? А це теж давня українська традиція: «В часи козаччини був добрий звичай у наших дівчат: коли козаки вирушали з військом у похід, то кожна дівчина своєму нареченому дарувала вишиту хустину як символ вірності в коханні. У Тарса Шевченка читаємо:

Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині...

На випадок, коли козака спіткає смерть у дорозі чи він згине в бою, хустка від дівчини виконує важливу роль: нею вкривають обличчя козака, ''щоб хижі птахи очей не довбали, козацької крові не випивали''... У пісні про це співається:

Дай же, дівчино, хустину,
Може, в бою де загину —
Накриють очі темної ночі,
Легше в могилі спочину...

Якщо козака ховали з військовими почестями, то тіло його клали в домовину, накривали червоною китайкою, а вишиту хустину клали на осідланого коня, якого вели за домовиною.

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на ньому сіделечко,
Хустиною вкрите.

Так про цей звичай писав Тарас Шевченко у своїй поемі ''Хустина''»⁴⁴⁵.

У цих подарунках не було нічого дивного, адже у багатьох народів світу до жінки споконвіку ставилися як до носія магічної сили — набагато потужнішої, аніж у чоловіка. Отож вручення жінкою зброї, хустини тощо — це не що інше, як магічний ритуал, покликаний забезпечити перемогу в боях... У нігерійському народі ефік вірять, що саме від жіночої магії залежить перемога, і то навіть більше, аніж від самих чоловіків-воєнів: «Коли воїни ефік залишали селище..., жінки... вбиралися в одяг повелителів, що покинули їх. Разом з цим одягом дружина вождя брала і ім'я свого чоловіка... Убравшись у незвичну для них одягину, жінки вирушали на центральний майдан селища, пили пальмове вино, сміялися і жартували... І хоч би як тяжко і тривожно було на серці під цим чоловічим одягом, вони не

⁴⁴³ Правитель XVII ст. в Махарастрі. Невисокий на зріст, вражав своєю силою і майстерним володінням зброєю.

⁴⁴⁴ Успенская Е. Н. Раджпуты: рыцари средневековой Индии. Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. С. 156—157.

⁴⁴⁵ Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. К.: «Оберіг», 1991. Т. 2. С. 317—318.

сміли виказувати ані найменшого занепокоєння, а повинні були виглядати радісними і хоробрими, щоб за допомогою симпатичної магії підтримати зв'язку своїх відсутніх чоловіків»⁴⁴⁶.

Як і інші народи, магичні воїнські практики мали і слов'яни (особливо в дохристиянські часи), і з-поміж них — українці. Жіночі магичні ритуали переслідували на меті допомогти чоловікам на війні, зберегти їм життя, убезпечити від поранення («відвести кулю, стрілу і шаблю залізну») і були звичайно пов'язані із типовими для жіноцтва речами, видами праці тощо. При цьому дуже велике значення надавалося жіночій чистоті у найширшому значенні — суто гігієнічній чистоті, чистоті помислів, дівочій цнотливості, вірності дружини чоловікові. Непорочна дівчина разом з малими дівчатками і старезними бабусями були обов'язковими учасницями очищувальних обрядів. У деяких українських прикордонних з Білоруссю селах (а також і в деяких українських селах у самій Білорусі) вважається, що незаймана дівчина здатна полегшити пологи у іншій жінки, переступивши через породіллю. У Західній Україні було повір'я, що таке ж саме переступання через пораненого вояка допомагає його одужанню і що «чиста перед Богом, батьками і родиною» дівчина може взагалі вмити знягнути будь-яку рану — без усякого сліду⁴⁴⁷.

Жінка з чистими, щирими пориваннями могла навіть врятувати чоловіка від смертної кари. Наприклад, у козацькі часи засудженого до страти хлопця могла вберегти від смерті юнка, котра покривала свою голову його шапкою, даючи в такий спосіб згоду на шлюб із ним⁴⁴⁸.

Магічною, чарівною силою наділялися спеціально пошиті і деколи замовлені жінками сорочки, що їх чоловіки одягали перед походом або безпосередньо перед боєм. Такі сорочки звичайно вишиті синіми і червоними або сірими і чорними нитками. Вони мають візерунки, в яких дуже часто простежуються образи давньослов'янської Великої Богині — берегині життя на землі. «Як багато можна передумати за шматком полотна! Згадати, наприклад, що вишивка побутує в Україні з незапам'ятних часів. Що народилася вона не тільки як витвір мистецтва, а й як наш оберіг. Виряджаючи чоловіка на захист рідної землі, вишивала йому дружина сорочку. Відшивала взір на грудях (''аби куля серце не пробила''), на рукавах (''щоб меч тримав у руках міцно''), оздоблювала орнаментом комір (''щоб голови у бою не позбувся'')... І захищала отака сорочка, й сили додавала, й кохання берегла. Бо закована була одвічними життєдайними знаками. Зазвичай знаками Сонця, Води. (Згадаймо, хіба не ці знаки присутні в писанках, керамічних розписах?...)»⁴⁴⁹.

Я чув від однієї жіночки, що у них в селі перед тим, як чоловіки пішли на війну, зібрали їхні білі сорочки, що їх вони мали брати із собою, склали докупи, і стара жінка всю ніч читала над ними Євангеліє — щоб Господь уберег їх від смерті...

Віра в пошиту жіночими руками «магічну сорочку» була властива і для інших слов'янських народів. Скажімо, у Сербії після повідомлення про війну опівночі збиралися дев'ять старух і до перших півнів мовчки ткали і шили одну сорочку («кошуљу једноданку»). Через неї «пролізали» (звичайно тричі) всі новобранці, вірячи, що тим самим уникнуть смерті. В іншому варіанті, поки жінки готували сорочку, чоловіки ловили півня, який проспівав у селі першим, надягали на нього цю сорочку і пускали бігати, потім знов ловили і розбирали це «магічне» вбрання по шматочках. До речі, таку сорочку називали ще «чумною» («чумина кошуља»), бо вона нібито захищала також і від чуми і холери. У хорватських сербів чоловік, ідучи на фронт, повинен був носити «магічну сорочку» не знімаючи аж до

⁴⁴⁶ Фрээр Дж. Золотая ветвь. Дополнительный том. Москва: «Рефл-бук»; К.: «Ваклер», 1998. С. 43—44.

⁴⁴⁷ Дуже цікавий подібний звичай був у киргизів. Пораненого кулю чоловіка клали на землю і просили якусь жінку переступити через нього. Якщо жінка була цнотливою в подружньому житті, то через одне, у крайньому разі два-три переступання куля сама виходила з тіла. «Усі жінки на це погоджувалися, що вказувало на їхню високу моральність... Якщо куля не виходить, то, отже, жінка нечесна. В таких випадках, щоб не зганьбити себе, невірна дружина завчасно ховалася» (Фильеструп Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. Москва: «Наука», 2002. С. 243).

⁴⁴⁸ Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. К.: «Освіта», 1995. С. 59.

⁴⁴⁹ Дацюк Г. Білим по білому... // Світло Оріяни. 11003 року Дажбожого (2003 р.). Ч. 2 (30). С. 3.

повернення додому, причому, щоб вона діяла, не можна було брехати, обманювати, красти тощо⁴⁵⁰.

Охоронні функції виконували також обряди з рушником, який в українців узагалі наділяється магичною силою і часто використовується також у практиках народних лікарів, знахарів, а також характерників і відьмарок. «На Рівненщині побутовий рушник ткали звичайно вночі... ..Старі "столові" діди робили за день хрест ("фігуру") і ставили на роздоріжжі. З рушником обходили колодязі і носили рушник до ріки..., освячений рушник вішали на хрест. Під час минулої війни цей ритуал здійснювався... проти війни, для того щоб вона скоріше закінчилася. Його супроводжував ритуал обходу, а після обходу іще здійснювалася загальна трапеза: люди поверталися до села, виносили з хат столи, і піп "правив"... ..В одну з ночей, від заходу до сходу сонця, виготовлялася тканина "намитка" — жіночий головний убір у вигляді полотнища п'яти—семи метрів завдовжки і сорока восьми сантиметрів завширшки, вигаптованого по кінцях геометричним орнаментом червоного кольору. Ткуть намитку тільки жінки, і кожна з них проходить усі процеси обробки льна, прядіння і ткацтва. Готову намитку вранці з першими променями сонця пов'язують на найвищому дереві або на хресті, який стоїть посеред села. Цей обряд виконувався в 1943 р., "щоб чоловіки із села повернулися додому з війни". Обряди ткання побутового рушника відзначені і в окремих селах на Волині..., Брестщині і Тернопільщині»⁴⁵¹.

Віддавна в українців існує звичай просити когось з близьких «помолитися за мою душу». Знайшов цей звичай своє місце і у воїнській культурі. Так, виступаючи в похід, кожен січовик «прохав когось із старих дідів-запорожців, котрі залишалися на Січі, молитися за їхню душу під час походу. Адже всім було відоме старе козацьке прислів'я: "Чоловік стріляє, а Бог кулі носить", тобто життя і смерть козака в бою цілковито залежать від Божої Волі. Якщо козак був хорошої поведінки, за нього охоче молилися, коли ж він відзначався поганою вдачею, зневажав товариство, то ніхто не хотів брати обов'язок молитися за його душу, і то був знак, що він має загинути під час походу»⁴⁵².

За воюючих козаків-реєстровців молилися жінки (те ж саме — і в середовищі індійських раджпутів, де вірили, що дружина представляє чоловіка перед богами і може відмолити його⁴⁵³). У народних уявленнях траплялася думка про сильну і слабку молитву. Одна з найсильніших — «материнська молитва» («Від щирості материнської мольби навіть янголи плачуть»), а при порівнянні чоловічих і жіночих молитов узагалі перевагу часто віддавали жінкам: «Бог перше послухає жінку, а вже потім чоловіка, бо чоловік молиться головою, а жінка серцем, усією душею». Один чоловік, який пройшов майже всю війну — від кінця 1941 р. і аж до самої перемоги — без жодного поранення, казав мені що завдячує цьому передусім материнським молитвам: «Коли воював, у мене навіть жодного разу не виникала думки, що мене можуть убити, такого ажніяк не могло статися, бо за мене моя мама молилася. Коли я йшов на війну, мама мені сказала: — Не бійся нічого, синку, повернешся до мене живим, бо я за тебе щодня молитимусь. Так вона й молилася, спочатку коли була війна, а потім і після неї. До самої своєї смерті за мене молилася, за мене й моїх дітей. А я про це знав, у це вірив, а деколи навіть і відчував. Мені це додавало сили і впевненості в собі. Коли мама померла, думав, що скоро піду за нею. Протягом майже двох років у голові постійно то спалахувала, то пригасала думка: прийшов час лих, бо немає вже кому за мене помолитися. Але, слава Богу, лиха минули, можливо, мама й на тому світі за мене молилася. Спливли роки, і зараз я сам щодня молюся, вже за своїх дітей і онуків. Була живою дружина, то вона молилася, а як померла, то я її замінив, бо вже нема кому, окрім мене, залишився я один і за батька і за матір»⁴⁵⁴.

За народними уявленнями, велику силу мало також і прокляття. Але молитва допомагає людині, а прокляття — навпаки, шкодить. Недарма ж бо у прислів'ях говориться:

⁴⁵⁰ Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. Москва: «Индрик», 2003. С. 51—52.

⁴⁵¹ Толстой Н. И. Очерки славянского язычества. Москва: «Индрик», 2003. С. 59—60.

⁴⁵² Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 163—164.

⁴⁵³ Успенская Е. Н. Раджпуты: рыцари средневековой Индии. Санкт-Петербург: «Евразия», 2000. С. 211.

⁴⁵⁴ Архів автора.

«Батькова та матчина молитва з моря викидає, а прокльони в калюжі топлять», «Отцева й материна молитва зо дна моря рятує, а проклін у калюжі топить». А якщо прокляття ще й вимовлялося в лиху годину, «коли чорти шукають, кому потрібна допомога», то від лиха взагалі врятуватися не можна: «Як свідчать архівні джерела та експедиційні матеріали, на всьому терені України до фатальних годин ставилися з магічним острахом, вірячи в їхню реальність. Якщо в лиху годину, казали літні люди, та скаже зле лиха людина, то від біди не вбережешся. Адже, як стверджує відоме прислів'я, — "злий язик гірший од хвороби"». Таких людей, як правило, остерігалися, намагалися не контактувати з ними, а подекуди піддавали громадському осуду, позбавляючи права жити в громаді. Односельців, прокльони яких збувалися на практиці, називали "чорними людьми"»⁴⁵⁵.

Особливу силу мали прокляття жінок, а надто — материнські. Про ці легендарії етнограф В. Гнатюк писав, приміром, так:

«В одній з осель робив кожухи захожий кушнір. Дитина, що була присутньою, надмірно пустувала. Мати і так, і сяк заспокоювала її, а потім, не втримавшись, сказала:

— А бодай єсь трісло!

По хвилі дитина втихала, а мати вже й забула про свою клятьбу. Аж ось кожухар обзивається до неї:

— Ну, господине, так ви кляли своїй дитині, ану, закленить тепер, щоби трісла...

— Та трісніть ви! — гнівно прорекла жінка, і кушнір тріснув у тій хвилині.

В іншому селі квартирував солдат. Коли мати кляла дітей, він ухопив книжку, почав дивитися та й каже:

— Лай швидше дітей, коли бажаєш, аби поколублилися! Я ось бачу такі хвилини, що слухають людей. Лай їх!

А господиня в отвіт:

— Коли бачиш, то нехай вони тобі повилазять!

І в тій хвилі вискочили очі з голови [солдата] й упали на книжку»⁴⁵⁶.

Цілком ясно, що прокльони не могли проминути воєнної справи. В усній народній творчості трапляються сюжети, в яких оповідається, як вояка не могли згубити ні вража куля, ні голод і холод, а загинув він тільки тому, що його прокляла мати за самовільний відхід у військо. В одному з варіантів думи «Івась Коновченко, Вдовиченко» співається:

Кулями його стріляли —

Кулі не брали,

Шаблями рубали —

Шаблі не рубали —

Посеред Черкаської долини

Матчині сльози скарали...⁴⁵⁷

Таке явище, як материнське прокляття, вельми давнє і зустрічається майже у всіх слов'янських народів у найрізноманітніших формах. Уважалося, що воно здійснюється невідворотно. За зневажання ним сина могли чекати нещадні муки, а то й смерть. Недаремно ж бо народна мораль суворо забороняла проклинати дітей, навіть якщо вони були дітьми ворога. За традиційними віруваннями, скасувати материнське прокляття було не під силу навіть Богу: «Якщо прокляне мати, то вже ніхто не зможе допомогти, ні знатники з ворожбитами, ні чорт, ні сам Бог. Коли почалася [друга світова] війна, ми стали готуватися до того, що скоро нас заберуть воювати. А мого товариша, його мати не хотіла, щоб його забрали. Казала йому, що сховає, що ніхто не буде й знати, де він буде. Але Коля, мій товариш, їй відповів: — Усі ідуть, і я йду, всі сідають, і я сідаю, і на війну теж піду з усіма. Через два місяці з нашого села почали призивати, дійшла черга й до Колі... Коли виходив за браму, то мати почала проклинати, і такими словами, що й переказувати не буду. І що ти

⁴⁵⁵ Скуратівський В. Т. Український рік: Розповіді. К.: «Веселка», 1996. С. 231.

⁴⁵⁶ Цит. за: Скуратівський В. Т. Український рік: Розповіді. К.: «Веселка», 1996. С. 231.

⁴⁵⁷ Кирдан Б. П. Украинские народные думы и их соотношение с другими фольклорными жанрами // Специфика фольклорных жанров. Москва: «Наука», 1973. С. 95—96.

думаєш, через три дні загинув, і не від кулі, не під танком, до війни він не доїхав, а впав з машини і одразу насмерть»⁴⁵⁸.

Із деяким острахом до жіночих прокльонів ставилися і запорожці. Їхня віра в силу цих «чорних» словесних формул відбилася в піснях і думах. У книзі А. Апостола «Запорожье. Страна и народ» (Харків, 1903) наводиться приклад такої думи: «Не один сам собі шкоду шкодив, що від молодої жінки у військо ходив. Його жінка кляла-проклинала: ”Бодай тебе, козаче-сіромахо, побило в чистому полі три недоля: перша недоля — щоб під тобою добрий кінь пристав; друга недоля — щоб ти козаків не догнав; третя недоля — щоб тебе козаки не злюбили і в курінь не пустили!” А козак добре дбає, на жінку не потурає, у похід виступає... Тоді козак у військо прибуває, свою новину козакам оповідає: ”Слухайте, панове-молодці, як то жіноцька клятва дурно йде: так як сухе дерево гуде; жіноцькі сльози дурні — як вода тече”»⁴⁵⁹.

Слід зауважити, що для запорожця лихом було не стільки жіноче прокляття, скільки жінка як така. В одній із пісень розповідається, як, виряджаючи свого сина Січ, козак переконує його ні в якому разі не одружуватися:

Ми жінок мусимо любити
Так, як наших сестер, матерів,
А опріч їх нам треба нікого не любити,
І утікати як од злих чортів.
Бо ти знаєш, мій милий синку,
Лицареві треба воювати,
А тобі буде жаль жінку залишати⁴⁶⁰.

Козак — це професійний вояк, кшатрій, завжди готовий до війни, подвигів, походів, смерті... Ясна річ, такий спосіб життя несумісний з нормальними сімейними стосунками, отож козаки у своїй більшості бурлакували. Сім'я для них — це морока, відповідальність, замах на їхню абсолютну свободу і перешкода на їхньому подвижницькому бойовому шляху. Коли пред козаком стояв вибір — сім'я чи свобода? — він обирав друге:

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
«Оженився, — вони скажуть, —
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю!»...
Ні, не буду чужі воли
Пасти-заганяти,
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красуватись
В голубім жупані,
На конику вороному
Перед козаками⁴⁶¹.

У такому способі життєдіяльності не було нічого дивного, бо ж у минулому холостяцькі братства «справжніх воїнів», зосереджених винятково на бойових подвигах, були характерні для всіх рас і багатьох народів. Широко знані, приміром, європейські воєнізовані лицарсько-чернечі ордени, члени яких давали обітницю безшлюбності. До речі, проводячи певні паралелі між Січчю і цими орденами, Г. П. Надхін у своїй книжці «Память о Запорожье» (1877) обурювався упередженням ставленням вищої влади Російської імперії до

⁴⁵⁸ Архів автора.

⁴⁵⁹ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 147.

⁴⁶⁰ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 80.

⁴⁶¹ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 81.

козаків: «Закидали Запорожцям безсімейне життя; узивали Запорожців через безсімейність „укладачами особливого, дивного і намірам Творця щодо розплодження людства протиборчого політичного сонмища”». А між тим були у завхваті від таких же самих парубоцьких громад у різних Західних Лицарствах, підносили їх як ідеал, опікувалися ними і перед, і після Запоріжжя і осипали золотом з такою щедрістю (наприклад, Мальтійських Лицарів, без усяких з їхнього боку заслуг перед Росією), яка і наснитися не могла Запорожцям у найщасливіший час їхніх самопожертвувань і відзнак на загальну Російську користь і в найщедрішу пору обсіпання їх нагородами. Несправедливо було б після цього гудити і карати те у себе, чим захоплювалися і що нагороджувалося у чужих.

Того, що лицарський Орден Запоріжжя вилився в холостяцьку общину, потребувало його становище. Недарма ж бо Кошовий Отаман Запоріжжя, Григорій Сагайдачний, як співається в Січовій пісні:

Проміняв жінку
На тютюн та люльку.

Зі зміною життя, поза сумнівом, і Запорожці обзавелися б дружинами, як це зробили Яїцькі Козаки⁴⁶²... У Запоріжжі, у кінці його існування, було вже зроблено почин до того — в особі відомого Запорожця Антона Головатого: він був одружений, а звичайно, за законом Запорізького Коша, тільки холостих ставили Старшинами Січі, але Головатого і одруженого обрали в Старшини»⁴⁶³.

Попри все сказане вище щодо ставлення січовиків до жінок, їхньою божественною покровителькою була Богородиця. Це ще докозацька, києво-руська традиція. Згадаймо поєдинок Мстислава з Редедю у 1022 р. — знемагаючи, Мстислав саме до Богородиці звернувся у своїй молитві. І подолав Редедю... Опинившись у скрутному становищі в бою, билинний богатир Ілля Муромець також покладає надії на допомогу Пресвятої Діви:

І ще тут старий козак взмолився:
«Ой Спас, Спас вельмимилостивий,
Пресвята ти Мати Божа Богородиця!
Як стояв я за віру християнську,
І стояв я за церкви за Божії,
І стояв я за чесні монастирі».
У козака сили вдвоє прибуло...

Віра у покровительство Богородиці над воїнами перейшла від Київської Русі в Козацьку Україну. Козаки були переконані, що Пресвята Діва і сам Господь Бог разом з усім Небесним Воїнством заступають їх у бою і додають сил для перемоги. Січовики молилися Богородиці перед походами, битвами, у морських виправах: «Як не Твоя Воля, підемо всі у воду спасіння за гріхи шукати». Вона допомагала їм вистояти у поневіряннях після зруйнування Січі: «Перед тим, як залишити Запоріжжя, звитяжці вночі зійшлися до Січової церкви, названої на честь Богородиці, щоб востаннє помолитися своїй покровительці. Кожен з присутніх журливо вчитувався в напис, що одзехкував золотими літерами біля царських врат: „Покрий нас чесним своїм покровом і ізбави нас від усякого зла”».

Ставши на коліна, козаки в скорботі переказували текст з празникового тропаря: „Днесь, благовірні люди, світло празнуємо, отінювані Твоїм покровом, і ізбав нас від усякого зла, молячи сина Твого, Христа Бога нашого, спаси душі наші”».

Узявши із собою ікону Покрови, тричі обійшли духовну святиню, і священик востаннє прорік рядки празникового кодака: „Діва днесь предстоїть у церкві з ликами святих невидимо, за нас молиться Богу, ангели з архієреями поклоняються, апостоли з пророками ликують, бо ради нас молить Богородиця Предвічного Бога”».

⁴⁶² Згідно з легендами, яїцькі (уральські) козаки мали жінок, але, йдучи в похід, убивали і їх, і своїх дітей від них. Аж нарешті сталося так, що краса дружини отамана Гугні «обеззброїла» його, і він пошадив її і дітей. Приклад отамана наслідували й інші. Відтоді козаки Уралу кажуть: «Не була б такою гарною бабуса Гугниха, не було б і нас».

⁴⁶³ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 577.

Зі сльозами на очах вирушили в чужий край запорізькі козаки, несучи із собою образ святої Богородиці — Покрови. Ця ікона супроводжувала й оберігала їх у далекій дорозі...»⁴⁶⁴.

Як твердить Д. Яворницький, за час існування Січі на Запоріжжі було 13 церков Покрови Богородиці (окрім того, вісім — святого Миколи і три — архістратиґа Михайла). Першу церкву на честь Богородиці козаки збудували у 1659 році в Чортомлицькій Січі. Найактивніше будівництво церков та іконописання, пов'язане з Покровою, велося в добу гетьманування Івана Мазепи. Із 17-ти церков, зведених тоді у Києві, три носили ім'я Покрови. Одна з них — при трапезній Пустинно-Миколаївського монастиря (1690) — побудована за ктиторства Мазепи. Пресвята Покрова вважалася заступницею всього запорізького лицарства, а свято Покрови було храмовим святом на Січі.

А чим пояснити таке особливе пошанування козаками Богородиці? Вочевидь, тим, що «Пресвята Богородиця була своєрідним символом і покровителькою не тільки козацтва, але й України. Під час другої світової війни Українська Повстанська Армія теж обрала собі свято Покрови, яке відзначають 14 жовтня, за день зброї, віддавшись під опіку святої Матері Богородиці»⁴⁶⁵.

11. ТРЕНУВАЛЬНІ ПІСНІ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКИХ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВ

Часом можна почути такий жарт: «З'являючись на світ, у всіх діти голосно кричать, а у українців — співають». У цьому дотепі є свій сенс, адже наш народ просто неможливо уявити без пісні — і в горі і в радості, в бою і в мирний час... Майже кожную важливу подію в житті українця супроводжує пісня, а ще донедавна без неї не обходилося жодне трудове заняття. Приміром, з історії відомі «білильницькі» (від слова білити; ідеться про вибілювання полотна), «косарські», «полільницькі» (від слів полоти, поління) пісні, «коноплянки» та інші... Пісня пронизала все життя, всю культуру українського народу.

Ясна річ, народна пісенна творчість не могла проминути таку важливу життєдіяльну сферу, як традиційні бойові мистецтва і воїнська культура. Авторка перекладів українських історичних пісень на німецьку мову Тальві зазначала: «Визвольна боротьба проти ворогів України зродила дуже багато гарних і могутніх українських пісень. Формою і характером та сміливістю поетичних почувань вони дуже відмінні від московитських. Сміливий розмах історичних українських пісень нагадує шотландські балади. Козак не піддається долі, а бореться з нею, бо українська пісня зродилася під свист куль, під брязкіт шабель у часі довгих воєн, що століттями кипіли від Карпат аж поза Дніпро»⁴⁶⁶. Д. Яворницький писав про запорожців, що вони «на війну було йдуть з радістю..., а з війни повертаються з музиками та піснями... Чи поб'ють турка, чи пошарпають ляха, зараз же і пісню складуть на той випадок»⁴⁶⁷.

Зрозуміло, пісня використовувалася не тільки під час справжніх війн і походів, а й у молодечьких забавах мирного часу. Під пісню і музику наші предки провадили змагання з народної боротьби, бої навкулачки, на палицях, усілякі інші бойові і вояцькі ігри...

Слід відзначити, що існування у нас масової традиції музично-пісенного супроводу воєнних та змагально-силових вправ свідчить про дуже глибоку давність української культури. Позаяк подібні традиції зароджувалася у різних етносів за сивезної давнини і виконували, окрім усього іншого, ще й магічну функцію. Ясна річ, зараз вони у розвинених народів, у тому числі і українського, вже вигасли або згасають, але збереглися у тих

⁴⁶⁴ Скуратівський В. Т. Святовечір. [У 2-х кн.] К.: Вироб-комерц. фірма «Перлина», 1994. Кн. 2. С. 105—106.

⁴⁶⁵ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 106. Щодо ототожнення січового козацтва і України можна додати таке: «Козаки не стали окремим народом, бо вони зберегли зв'язок зі своєю українською батьківщиною, бо звідтіля вони черпали основну частину своїх поповнень. Але вони відіграли важливу роль в українській історії. Запоріжжя стало одним з ідеологічних центрів розвитку і консолідації українського народу. Саме існування Запоріжжя було для співвітчизників запорожців по всій Україні свідченням, що український народ іде до звільнення та об'єднання» (Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Человечество — это народы. Москва: «Мысль», 1990. С. 194).

⁴⁶⁶ Цит. за: Каландрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 170—171.

⁴⁶⁷ Цит. за: Завацький В. І., Цюс А. В., Бичук О. І., Пономаренко Л. І. Козацькі забави: Навч. посібник. Луцьк: «Надтир'я», 1994. С. 70.

спільнот, що їх звичайно називають «відсталими». Ознайомлення з їхньою воєнно-пісенною культурою дає змогу повніше уявити те, що колись існувало на Подніпров'ї. Приміром, у першій половині XIX ст. були записані бойові пісні індіанців Каліфорнії. Їхні воєнні походи супроводжувалися безперервними піснями, в яких описувалися мета виправи, її перебіг тощо, а при стрілянині з луків вояки виспівували: «Гострі наші стріли, повсякчас убивають ваших», тоді як вождь підбадьорював їх такими співами: «Рухайтесь, рухайтесь, вперед, у битву, сміливіше за мною, нікого не бійтеся, чужі стріли не заподіють вам шкоди»⁴⁶⁸.

А ось приклад ритуально-пісенної творчості в ініціально-посвячувальних обрядах. У африканських кікуйю (народ групи банту в Кенії) по завершенні подібного обряду новоспеченому воякові вручали зброю, окроплену кров'ю жертвовної тварини, і співали такі войовничі слова: «Ми стрясаємо списками, символом нашого бойового і воїнського духу. Ми ніколи не відступимо... Навіть якщо небо загрожуватиме впасти і розчавити нас, ми візьмемо списи і підіпремо його. А якщо небо і земля зажадають з'єднатися і знищити нас, ми встроимо списи в землю і перешкодимо їм зустрітися...»⁴⁶⁹.

У давніх слов'ян та їхніх сучасних нащадків, як уже сказано, піснями і музиченням нерідко супроводжувалися групові народні молодецькі забави на кшталт кулачних, паличних та інших боїв. Не рідкість були і своєрідні пісенні поєдинки, коли суперники перед сутичкою обмінювалися глузливими і лайливими куплетами, усіяко вихваляючи себе і гудячи ворога. Те ж саме спостерігалось (а подеколи спостерігається досі) і у інших народів. Приміром, у їгбо Нігерії змагання з народної боротьби ніколи не обходиться без пісень, в яких, зокрема, вихваляються місцеві багатирі⁴⁷⁰. А у ескімосів ущипливі і взаємообразливі «словесні поєдинки» нерідко переходили в бійку⁴⁷¹.

Пісенна творчість була тісно пов'язана також і з підготовкою майстрів традиційних бойових і воїнських мистецтв. Практика виконання тренувальних вправ — зі зброєю і без — у супроводі пісень та музичення відома на Подніпров'ї з давніх-давен — ще відтоді, як шаманські за своєю суттю обряди язичеських жерців тісно сполучалися з повсякденною воїнською справою. Деякі історики навіть твердять, що існували спеціальні школи слов'янських волхвів-вояків, де тренувальна пісня посідала вельми почесне місце.

Показовою є надзвичайна пристрасть запорізьких козаків до музики і співів. Вони склали величезну кількість пісень, створили такий наш славетний фольклорний жанр, як думи, і були їхніми першими виконавцями. Усе це зайвий раз свідчить про те, що в середовищі професійного вояцтва пісня і музика є дуже важливим чинником фахової і моральної підготовки. Позаяк пісні не лише підносили бойовий дух вояків і зміцнювали в них відчуття самодостатності, а й, окрім усього іншого, визначали в походах найраціональнішу ритміку руху. Недаремно ж бо і за сивої давнини, і в новіші часи на маршах грали полкові оркестри, а попереду загонів виступали голосисті заспівувачі, які задавали тон молодецьким хоровим солдатським співам. Одне слово, можна твердити, що в бойовому мистецтві пісні і музика просто необхідні для підтримання належного функціонально-психологічного тону вояків, згуртованих у певний структурний підрозділ⁴⁷².

Згодом естафету виконання дум перейняли від козаків кобзарі та лірники, які, до речі, зовсім не цуралися воїнського ремесла і часом досягали в ньому найбільших висот. Як

⁴⁶⁸ Окладникова Е. А. Этнографические наблюдения русских моряков, путешественников, дипломатов и учёных в Калифорнии в начале и середине XIX в. (обзор источников) // Русская Америка: По личным впечатлениям миссионеров, землепроходцев, моряков, исследователей и других очевидцев. Москва: «Мысль», 1994. С. 304—305.

⁴⁶⁹ Маке Ж. Цивилизации Африки южнее Сахары (история, технические навыки, искусства, общества). Москва: «Наука», 1974. С. 87.

⁴⁷⁰ Чинуа Ачебе. И пришло разрушение... Москва: «Художественная литература», 1964. С. 56.

⁴⁷¹ Тан-Богораз В. Г. Социальный строй американских эскимосов // Тр. Ин-та антропологии, археологии и этнографии. Москва; Ленинград, 1936. Т. IV. С. 231.

⁴⁷² Гашеківська Швейкіана та анекдоти про радянське військо брежнєвських часів немало посприяли тому, аби виробити в нашому суспільстві іронічне ставлення до безтямної армійської «муштри» і «шагистики» (пам'ятаєте оте щире здивування сержанта — муштровика — «Якщо інтелігенти всі такі розумні, то чого ж тоді вони строем не ходять?»). А між тим у стройовій «шагистиці» проглядається глибокий сенс, виявлений ще нашими далекими предками. Оця, сказати б так, уніфікація чітких рухів, виконуваних усіма одночасно, витворює фізіологічно-енергетичний резонанс, задає єдиний розмірений ритм маршировки і тим самим перетворює безладну юрбу на цілісний функціонально структурований бойовий організм. Ну а досягти на тренуваннях такої ритмічної злагодженості без музичних інструментів і похідних пісень дуже важко (про бойову ритміку див. ще у автора далі).

приклад можна згадати дивовижну бойову майстерність повстанського кобзаря Антона Митяя: «Цей незрячий співець не лише гартував своїм мистецтвом мужність та відвагу вояків, але й був зв'язковим між українськими частинами і повстанськими загонами. Досі зберігаються незвичайні оповіді про його містичні здібності: втративши у молодості зір, Антон ніколи не нарікав на долю, натомість зумів вигартувати своє тіло і дух настільки, що часто навіть не сприймався за сліпого. Ходив майже завжди без поводиря, до того ж міг вправно їздити на коні, влучно (на звук!) стріляв з рушниць та револьвера, досконало володів холодною зброєю. Під час бойових дій одягався в однострій козака, чіпляв до пояса шаблю й пістоля, перекидав через плече бандуру...»⁴⁷³.

Кобзарі та лірники об'єднувалися в особливі братства — цехи, які «мали територіальну основу з центрами в містечках і селах. Керування їхніми справами було общинним, зі своїм судом і касою. Повноправними членами кобзарських цехів були кобзарі, які пройшли науку у майстра і отримали "визвілку", тобто здали іспити. Навчання у майстра тривало від трьох до шести років в залежності від готовності учня до самостійної кобзарської діяльності... "Визвілку", тобто право на самостійну роботу і навчання інших, той, хто закінчив навчання, отримував на спеціальному зібранні старійшин... Вищою мірою покарання члена кобзарського цеху було відрізання "торби" — суми, рівнозначне позбавленню звання кобзаря...»⁴⁷⁴.

У деяких кобзарських і лірницьких цехах навчали бойовим мистецтвам: боротьбі, боям на кулачки, умінню володіти палицею («костурцем»). На певних етапах навчання тренувальні вправи обов'язково здійснювалися в супроводі пісень. Пісні використовувалися також і в т. зв. «народних школах» бойових мистецтв, які існували в минулому в різних регіонах України. Взагалі пісня нарівні з приказками, прислів'ями, легендами, казками тощо була неодмінним елементом традиційної української народної педагогіки. Як свідчать дослідження сучасних психологів, співання і слухання пісень є одним із видів свідомого і неусвідомленого сприйняття дійсності, цілеспрямованого вироблення способу мислення і поведінки. Інакше кажучи, ідеться про вербальне кодування психіки (особливо у підростаючих поколіннях). Отож пісні з героїчно-патріотичним змістовим наповненням можуть бути надійним засобом емоційно-психологічного виховання, гартування вдачі і формування громадянських ідеалів бійця-захисника. Таким чином, такі пісні можна сміливо називати тренувальними у прямому сенсі цього слова.

З огляду на сказане не дивно, що величезна кількість українських народних пісень, складених у важкі часи боротьби з різними загарбниками, так багата на приклади героїчних вчинків міфічних богатирів і реальних вояків — козаків, опришків, гайдамаків... Оспівується їхня мужність, самовідданість, непохитність духу, винахідливість, кмітливість, терплячість, вправність, звитяга, сила тощо. Слухаючи і співаючи такі пісні, слухаючи легенди і казки на героїчну тему, українці уже з дитинства піддавалися своєрідному кодуванню на якості, необхідні для бійців — захисників своєї землі. У них формувалися відповідні стереотипи мислення і поведінки, складалося уявлення про своє призначення в цьому житті...

Згідно з висновками нинішньої науки, майже вся інформація, що циркулює в сфері підсвідомого, підпорядковується певному і дуже потужному програмному забезпеченню. Запровадження у психіку тих чи інших вербальних програм може змінювати вроджену вдачу людини, її генетично зумовлені світоглядні й поведінкові стереотипи, може навіть перевернути все її життя. І найцікавіше тут те, що така програма є незалежною від свідомості — заданий нею алгоритм життєдіяльності діє надалі вже самостійно, без втручання і підтримки іззовні. Головне тут — правильно закарбувати у підсвідомість той чи інший алгоритм, той чи інший код. Саме таким засобом запровадження у підсвідомість потрібного героїчного алгоритму і була відповідна пісня, за допомогою якої в Україні готували майстрів бойового і воїнського мистецтва.

⁴⁷³ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ППРАМІДА», 2003. С. 12—13.

⁴⁷⁴ Восточнославянский фольклор: Словарь научной и народной терминологии. — Минск: «Навука і тэхніка», 1993. С. 436.

Приклад методики такого кодування дає практика сучасної психології: «Якось до мене звернувся керівник якоїсь неформальної силової структури з проханням підготувати групу своїх співробітників для успішного розв'язання конфлікту з іншою силовою структурою. Причому сили опонента настільки перевершували можливості мого клієнта, що перемога останнього здавалася просто неможливою. Перш за все я дав бійцям пісню. Вони слухали її багато годин поспіль, а я, на порозі чутності, одночасно проводив гіпноугестивне навіювання.

Голос співав:

Призрачно всё в этом мире бушующем.
Есть только миг — за него и держись.
Есть только миг между прошлым и будущим,
Именно он называется "жизнь"...

Лунала пісня, а я навіював людям на порозі чутності: "Життя — це мить. Якщо вам доведеться зараз померти, все ваше життя пронесеться перед вами в одну мить. Це означає, що ви й не жили в цьому світі. Мить тому ви народилися, а ще за мить вже підете з цього життя. І не має значення, чи відсунеться ця мить на кілька секунд, а чи на десятки років. Життя — це тільки мить". Під кінець сеансу люди разом співали:

Чем дорожу, чем рискую на свете я?
Мигом одним, только мигом одним.

Усе це допомогло їм повірити: вони нічим не ризикують у цьому житті, ба навіть втративши його, вони не втрачають нічого. Коли ж після багатогодинного сеансу і недовгого сну без сновидінь вони прийшли на свою ризиковану зустріч, їхні супротивники відчували майже забобонний жах. Порожні очі, розслаблені м'язи, спроможні вмиг напружитися, відчужені обличчя, які виражали тільки внутрішню готовність померти — тут, зараз же, в цю саму секунду... І надзвичайно жорстокі в деяких випадках "силовики" відступили, просто відмовилися від своїх претензій»⁴⁷⁵.

Читає, звісно, збагнув, що в наведеному уривку ідеться про «розборки» між бандитами, але нас зараз цікавить не моральний бік справи і не абсолютно безпринципний цинізм зацитованого автора, а метода навіювання за допомогою правильно дібраної пісні. Вочевидь, наші предки дуже добре володіли цією методою, позаяк відомо, що отамани опришків і січового козацтва спеціально складали пісні, які не тільки підносили дух вояцтва перед боєм, а й прямо кодували їх на упевненість у перемозі. А кобзарі з їхніми героїчними думами були незмінними супутниками у воєнних походах. Недаремно ж майже гіпнотичного впливу кобзарської пісенної творчості так боялися вороги. І не тільки за сивої давнини, а й тепер, у новітні часи: «Нині патріархи нашого кобзарства розповідають уже не пошепки на вухо один одному, а на повний голос, як перед війною 300 народних співців України та Кубані зібрали буцімто на з'їзд, повантажили у товарні вагони, завезли до якоїсь північної Тмутаракані і поскидали (сліпих!!!) в сорокаградусний мороз до глибочезного яру на повну загибель. У ті ж 30-ті роки зібрали їх кількасот під Полтавою, близько 1000 — до Харкова. Раді їхали кобзарі у вишиванках на фестиваль, та назад вони, на жаль, не повернулися. Лише 1 чи 2 врятувалися, вилізши з-під купи трупів»⁴⁷⁶.

Сила пісні вважалася такою потужною, що за її допомогою навіть лікували хвороби і гоїли рани. Чорноморський козак Іван Попка свідчить: «Пораненому не давали спати близько трьох діб; коло його узголів'я били в бубон і співали бойову пісню. Лежав він у польовому таборі чи в курені, перед його очима розкладали вогонь, блиск якого полегшував тугу, яка відчувається від втрати крові та надлишку тілесних страждань»⁴⁷⁷. До речі, подібна практика існувала і в інших народів, зокрема в абхазців: «За давнини абхазці не знали наркозу. У них була пісня, яка мала назву "Пісня поранення". Якщо воїна ранили в бою і в його нозі застрягала куля, то її, звісно, треба було витягти. А біль? Біль заспокоювали

⁴⁷⁵ Шлахтер В. В. Человек-оружие: Курс профессиональной психофизической подготовки бойца. — Санкт-Петербург: Изд-во ТОО «Терция», 1998. С. 15—16.

⁴⁷⁶ Завацький В. І. та ін. Козацькі забави: Навч. посібник. — Луцьк: «Надтир'я», 1994. С. 72.

⁴⁷⁷ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 176.

піснею. Друзі пораненого співали, а досвідчений старець діставав із рани кулю»⁴⁷⁸. Стародавні скандинави вміли співами присипляти ворогів, а за допомогою спеціальної пісні «кнід» — навіть спричинити хворобу, а то і смерть⁴⁷⁹. Якщо вірити переказам, легендам і казкам, подібні технології існували свого часу і на Подніпров'ї.

Усе згадане вище виглядає на перший погляд неймовірним, ірраціональним, але не забуваймо, що сучасна наука вже довела, що пісні і музика викликають в організмі певні енергетичні вібрації і відповідно — емоційні зсуви на підсвідомому рівні і навіть фізіологічні зміни (приміром, можуть впливати на ритм і глибину дихання). З давніх-давен відомо також, що пісня — окремо або в музичному супроводі — допомагає входити в змінений стан свідомості. Недарма ж бо у народі кажуть, що той, хто вміє слухати, а ще більше — чути пісню, може від неї навіть сп'яніти. Авторів цих рядків відомий випадок, коли один хворий чоловік звернувся по допомогу до українки-знахарки десь під Брестом (де історично проживає багато українців). Вона звеліла йому лягти на підлогу, а сама стала ходити навколо і співати якусь монотонну пісню. «Поступово я перестав відчувати своє тіло, — розповідав цей чоловік, — потім стеля ''поплила'', по ній, як по ріці, плвли хвилі, а лампочка почала збільшуватися в розмірі, і все, далі вже нічого не пам'ятаю».

А ось як описується входження у змінений стан свідомості піді впливом пісні у російських офенів (коробейників): «Уперше... я почув, як вони співають. Їхні голоси раптом почали зливатися... Якийсь час їхнє спільне звучання усвідомлювалося мною як голоси, що злилися, але відбувся ще один перехід, і загальне звучання-голос ніби відділилося від них і залунало саме по собі, нібито над столом, навколо якого вони сиділи, з'явився самотійно співаючий простір!.. У мене в тілі почалося легке тремтіння, ніби я працював до виснаження на голодний шлунок, в очах почало плисти. Змінилися обриси хати, обличчя у стариків почали мінятися... Я пам'ятаю, що до мене із кромішні прийшли кілька разів дуже важливі для мене спомини, але це чомусь було страшно і боляче, і я раптом збагнув, що боюся дивитися на співаків... Багато дослідників писали про те, що народна пісня є магічною, але малося на увазі при цьому, що вона використовувалася в магічних обрядах. Це правильно, але поверхово. Народна пісня — не лише супровід обряду, вона і вплив. Вона — один з магічних засобів первісної людини... ''Сплітуючись'', голоси створювали надивовижу сильний душевний настрій... Ось так я вперше познайомився з древніми російськими Духовними співами, котрі, якщо вірити розповідям стариків, дісталися офеням від скоморохів, а ті, вірогідно, зберігали їх від того часу, коли по всій Русі Великій стояли інші Храми!»⁴⁸⁰.

З огляду на сказане зрозуміло, чому за давнини пісня правила за дуже ефективний ключ до входження в змінений стан свідомості, який, у свою чергу, потрібен був для різноманітних цілей. Від тої чи іншої цілі залежали ритм і зміст пісні, форма, глибина і тривалість спричиненого нею трансу, пасивність чи, навпаки, активність людини під час трансу, а деколи і кількість учасників цього дійства. Відомо, що в трансі людина здатна вбирати в себе величезну кількість інформації, набагато швидше, аніж у звичайному стані, набувати якихось навичок, розкривати неймовірні здібності тощо. Будучи добре обізнаними з цим феноменом, наші далекі пращури використовували транс для швидкого навчання бійців. Про це говориться у різних легендах і переказах, в яких старий вояк передає своє вміння обраному молодикові за сорок днів, за тиждень, а то навіть і за три дні. Не квапимось із сумнівами — якщо ми не знаємо таких технологій зараз, то це не означає, що їх не було в минулому. Звісток про те, як у слов'ян (зокрема і в українців) учні за дуже короткий термін набували великий багаж воїнських знань, на сьогодні назбиралося вже чимало (див. про це у працях І. А. Воронова).

⁴⁷⁸ Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности. — Москва: «Политиздат», 1987. С. 93.

⁴⁷⁹ Детальніше про ці феноменально цікаві явища див. у: Арнаутова Ю. Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. — Санкт-Петербург: «Алетейя», 2004. С. 64—65 і далі; Стрингольм А. М. Походы викингов. Москва: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 463—464 і далі; Платов А. Магические искусства древней Европы. — Москва: «София», ИД «Гелиос», 2002; Исландские саги. — Москва: «Языки славянской культуры», 2002

⁴⁸⁰ Андреев А. Очерки русской этнопсихологии. — Санкт-Петербург: «Тропа Троянова», 2000. С. 35—37.

На жаль, точних описів відповідних методик у Подніпров'ї поки що не знайдено. Але у пошуках певних аналогій можна навести процес прискореного навчання бойовому мистецтву за допомогою пісенних заклинань у китайських іхетуанів — учасників Боксерського повстання 1899—1901 рр.: «Їхні магичні методи складаються з численних заклинань, які містять у собі 8—20 ієрогліфів... Ши-фу (наставники-командири) примушують новобранців читати їх напам'ять, тримаючи очі заплющеними і кланяючись тричі поспіль на південь. Потім вони лягають на землю рядами і через недовгий час схоплюються на рівні ноги, вигукуючи своє ім'я і прізвище, котрі виявляються іменами героїв часів давніх династій. Новобранці починають виконувати бійцівські рухи... Декілька новобранців роблять ці вправи синхронно, це злагоджена бойова чота... На десятий день підготовки... вони лягають на спину, потім із заплющеними очима підводяться і починають стрибати і жестикулювати... Коли [тренувальний] комплекс закінчується, вони... виходять з транс, повертаючись до свого нормального стану. Після цього вони вже не лягають на спину і не заплющують очі. Варто їм повторити заклинання один раз, і вони вже можуть зараз же виконувати прийоми кулачного бою, тіло стає гнучкішим, а стрибки високими»⁴⁸¹. Або ось ще одне свідчення про підготовку іхетуанів: вони «читали співучим голосом вивчену напам'ять молитву і спалювали після цього на свічці жертвні папірці. Після цього вони ставали рачки, склавши руки в особливий спосіб, і починали виконувати тулубом коливальні рухи з одного боку в другий. У багатьох незабаром починалися корчі, подібні до епілептичних, вони падали на землю, потім схоплювалися, махали руками...»⁴⁸².

Відомо, що пісня сприяє концентрації зусиль колективу, виникненню і підтриманню індивідуального і групового ритму при виконанні спільної праці. Саме з цією метою під час роботи співали косарі, лісоруби, плотарі, веслярі (зокрема, запорізькі козаки в морських походах). У нашому народі такі пісні називають «під працю» або «трудоі». Так само і в традиційних українських бойових мистецтвах специфічні за формою і тональністю пісні використовувалися для вироблення почуття ритму — індивідуального та групового, а також і вміння відчувати ритм дій супротивника. Пісня допомагала синхронізувати дії «своїх» і розладнувати «чужих» (власне, нічого такого таємничого і фантастичного тут нема, — це процеси, відомі у фізиці коливальних систем).

Стародавні професійні вояки різних країн приділяли бойовій ритміці величезну увагу. Приміром, у трактаті великого японського воїна Міямото Мусасі «Книга п'яти кілець» (1643) читаємо: «Кожному явищу властивий свій особливий ритм... Роздивившись навколо, легко помічаєш ритм у танці і музиці... У воїнському мистецтві, хай би то була стрільба з лука або рушниць або фехтування, усе підпорядковується ритму і його дії... У воїнському мистецтві можна розрізнити величезну кількість різних видів ритму. Передусім треба вирізнити ритм, який творить гармонію, а потім учитися пізнавати ритм розладнання... І дія всіх ритмів, чи то розслаблююча, чи то напружуюча, повільна або швидка, теж властива воїнському поєдинкові. Та головне — якщо не буде досягнута дія протиборчого ритму, то в мистецтві бою не буде міцної основи. В боях, де все вирішує майстерність, треба вміти відчувати ритм кожного супротивника і протистояти непередбаченій дії ворога»⁴⁸³. Роз'яснюючи, що таке бойовий ритм і як йому навчитися, видатний майстер японських змагальних мистецтв Ягю Тадзима-но камі Муненорі (1571—1646) підкреслював величезну роль пісні та музики і твердив, що в боях співаки і музики повинні задавати ритм своїм бійцям за принципом: проти швидкого ритму ворогів — повільний, а проти повільного — швидкий (тобто вносити дисонанс у злагоджені дії супротивної сторони)⁴⁸⁴.

Ясна річ, для того, щоб витримувати заданий ритм, змінювати його під час бою тощо, потрібна дуже висока загальнофізична підготовка. Чи не головну роль тут грає постановка

⁴⁸¹ Воронов И. А. Секретные боевые искусства славянских народов. Санкт-Петербург: «Б&К», 2001. С. 5—6.

⁴⁸² Корсаков В. А. Пекинские события. Санкт-Петербург, 1901. С. 76—77.

⁴⁸³ Цит. за: Боевые искусства: Китай, Япония / Сост., пер. с кит. и древнеяпон., вступ. сл. и коммент. В. В. Малявина. Москва: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 360.

⁴⁸⁴ Ягю Тадзима-но камі Муненорі. Хэйхо кадэн сё — книга о семейной традиции хэйхо. Том второй: Сацудзинто — Меч, несущий смерть // Додзё: Воинские искусства Японии. Москва, 2000. № 3. С. 74.

дихання. Так от, співання або розмірене декламування на тренуваннях допомагало українським бійцям минулого не тільки зміцнювати легені, а й не контролювати вдихи і видихи, взагалі не думати про дихання. Організм повинен був виробити необхідний автоматизм у поєднанні фізичних навантажень з відповідним режимом дихання і адекватно (і без усяких свідомих коригуючих зусиль із боку бійця) реагувати на всі зміни в бойовій ситуації. На цю тему можна прочитати таке: «Навіть таки вправи, як відтискання від підлоги, присідання чи підтягування на перекладині, дідусь вчив мене виконувати зі співом, "щоб дихання добре було". Він, старий пластун, а також член товариства "Січ", розповідав, що всі вправи вони виконували на такти певної пісні. Наприклад, вправи з топірцями — на пісню "Гей, там на горі Січ іде", вправи вільноруч — на такт пісні "Не миритись, милі браття" і т. д. Зацікавившись, ми провели такий експеримент. Групі спортсменів (переважно боксерів та борців), кожен з яких міг без особливих труднощів відтиснутися від підлоги на кулаках сто, сто двадцять разів, було запропоновано провести відтискання, співаючи при цьому пісню "Гей, там на горі Січ іде". Яким же було їх здивування, коли після виконання чотирьох куплетів вся група практично "видихлася". Таке саме трапилося і з експериментом з присіданнями та ударами по груші. Тобто виконання пісні під час тренування надзвичайно ускладнює вправи і разом із тим надзвичайно ефективно тренує дихальний апарат і витривалість воїна, що має надзвичайно важливе значення в бою»⁴⁸⁵.

Певне уявлення про те, що собою являли українські тренувальні пісні, читач може скласти з такого прикладу:

Їде вояк морквяний,
 Коник буряковий,
 Кожушина горіхова,
 Жупан лопуховий.
 Пістолети з качана,
 Кулі з бараболі,
 А шабелька з пастернаку,
 А піхви з квасолі.
 Їде, їде вояченько,
 Під ним коник скаче.
 Надибали його свині:
 — Злізай-но, вояче!
 Він вихопив пістолета,
 Став свиней стріляти, —
 Свині кулі похапали —
 Нічим воювати!
 Він вихопив шабелину,
 Став свиней рубати.
 Свині шабельку погризли —
 Нічим воювати!
 Зачинає вояк наш
 З коника злізати,
 Зачинає кулаками
 Свиней воювати.
 Так їх дуцяв, так їх бухав
 Тими кулаками —
 Котилося свинське військо
 Догори ногами!
 Отакий-то вояченько —
 Жупан лопуховий,

⁴⁸⁵ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 175—176.

Кожушина горіхова,
Коник буряковий⁴⁸⁶.

Передусім тут впадає у вічі жартівливий характер пісні, а також і відсутність у ній необхідного для тренувань змістового наповнення, вказівок на базові для бойових мистецтв світоглядні принципи (що має місце, приміром, у китайських тренувальних піснях «гецзюе» — своєрідних аналогах філософських трактатів з «ушу»). Судячи з приступних для автора цих рядків писемних джерел, а також з усних повідомлень людей, так чи інакше пов'язаних з нашою традиційною змагальною культурою, для українських бойових і воїнських мистецтв були характерні саме такі — «беззмістовні» і веселі — тренувальні пісні. Вочевидь, у цьому відбита загальна схильність українців до гумору, іронії, безжурності, — навіть у такій серйозній, нежартливій справі, як війна. М. Дмитренко з цього приводу пише: «Віками український народ відстоював свою незалежність. Його історичні шляхи позначені кровопролитними битвами з іноземними загарбниками та виснажливою соціальною боротьбою проти місцевих гнобителів. У цій непримиренній довготривалій боротьбі народ виявляв героїзм і рішучість, оптимізм та волю до перемоги. Це формувало дійову вдачу, вимагало віри у власні сили, глибоко розвивало критичне світосприймання. Внаслідок цих та багатьох інших чинників одним із вагомих складників національного характеру українців став сміх і вужче — гумор як своєрідний засіб народного духовного утвердження й самозахисту. "Сміх, — писав А. Луначарський, — є ознака сили. Сміх не тільки ознака сили, але й сама сила... Сміх — ознака перемоги"»⁴⁸⁷.

Яскравим підтвердженням думок, наведених у зацитованому уривку, є життєдіяльність запорізьких козаків — славетних веселунів і «невиправних» оптимістів. Вони не втрачали самовладання і глузували з ворога не тільки в бою, а й під тортурами: «...Вороги з нього живого шкіру здирають, а він каже: "От казали, що боляче, а воно мов комашки кусають"»⁴⁸⁸. Для нас, може, це й дивно, але козарлюги безтурботно сприймали навіть реальну смертельну загрозу: «Правилом козаків було ставитися з гумором до будь-якої, навіть найнебезпечнішої ситуації (це допомагало поборювати негативні емоції). Лише за допомогою гумору можна швидко і ефективно побороти страх, паніку, опанувати гнів, підняти настрій собі та іншим. Недаремно в сучасних західних методиках виховання лідерів вважається дуже важливим для лідера вміння проявити почуття гумору в критичній ситуації, підбадьоривши себе і своїх людей. Тому козаків змалечку вчили до будь-якої ситуації ставитися з гумором. Адже, коли посміятися над своїм страхом чи гнівом, вони ментально щезають. Коли посміятися над ворогом, він з грізного одразу стає смішним. В бою хтось когось має боятися, коли ворог відчуває, що ви його не боїтеся, він починає боятися вас. Це універсальний закон. І саме усвідомлення цього закону давало змогу козакам буквально наганяти жах на своїх ворогів... Ось як описував запорожців сучасник: "На війну йде з радістю, аж сміється; бравий народ був та веселий". "Б'ються стрільці, не здаються, йдуть до бою ще й сміються", — співається в маршовій пісні Січових Стрільців»⁴⁸⁹.

Як бачимо, гумор в українській воїнській культурі був звичайним явищем. Сама історія нашого народу сприяла тому, щоб гумор і жарт стали частиною народної педагогіки, у тому числі й бойової. Гумор сприяв не тільки створенню бадьорого настрою перед боєм, а й розслабленню після нього і відповідно швидшому відновленню психологічних і фізичних кондицій. Адже відомо, що понурий стан, негативні емоції погано впливають на життєдіяльність і пригнічують тонус... Знаючи все це, деякі українські родини при вихованні дітей використовували тільки веселі, жартівливі пісні укупі з швидкими танцями. Як сказав авторові цих рядків один буковинець: «Хочеш бути справжнім воїном — весело співай і добре танцюй». Отож у минулому тренувальну роль могли виконувати, приміром, такі танцювальні пісні:

До гопаків:

⁴⁸⁶ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 174—175.

⁴⁸⁷ Жартівливі та сатиричні пісні / Упор., передмова та прим. М. К. Дмитренка. — К.: «Дніпро», 1988. С. 5.

⁴⁸⁸ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. — К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 580.

⁴⁸⁹ Каляндрук Т. Тасмниці бойових мистецтв України. — Львів: ЛА «ПРАМІДА», 2003. С. 143, 146.

Ой хочеться, хочеться
Пшеничного буханця;
Піди, серце, принеси
До буханця ковбаси.

Ой гоп гопака!
Прийми, мати, приймака:
На те мати родила,
Щоб козака любила.

З того часу, як женився,
Я ніколи не журився (2).

Приспів:

Ой гук, Тетяна,
Чорнобрива, кохана!
За Тетяну рубля дав,
Бо Тетяну сподобав.

До козачків:
Ой ходила дівчина бережком,
Заганяла селезня батіжком...
За три копи селезня продала,
А за копу дударика найняла:
— Заграй мені, дударіку, на дуду,
Тепер же я своє горе забуду...

До метелиць:
Ти сказала: «Прийди, прийди».
Не сказала, куди, куди.
Приспів:
Ти ж мене підманула, ти ж мене підвела,
Ти ж мене, молодого, з ума-розуму звела (*і так далі*).

Гоп, чук по вечері —
Зачиняйте, діти, двері.
А ти, стара, не журись
Ти до мене пригорнись...⁴⁹⁰

Чому ми вважаємо, що ці безтурботні пісеньки могли грати велику роль у тренувальному процесі майбутніх вояків? А тому, що на відміну від азійських шкіл з їхніми суворими, «нежартливими», філософськи-ідеологічно спрямованими піснями змістове наповнення українських тренувальних пісень нерідко не мало значення. Тут головне — щоб ритм був підходящий і настрій підвищувався⁴⁹¹. До речі, це у розмовах з автором цих рядків підтверджували і сучасні носії традиції українських бойових мистецтв: «Для мене немає значення, яку пісню співати: яка в голову прийде, яка серцю мила, ту й співаю. Те ж саме сказали б тобі і мій дід і мій тато, якби були б живі. Вся особливість тільки в тому, що пісня повинна бути гарна, гарна не за змістом, не за мелодійністю, а гарна для голови і для серця.

⁴⁹⁰ Жартівливі та сатиричні пісні. / Упор., передмова та прим. М. К. Дмитренка. К.: «Дніпро», 1988. С. 134—135, 153, 155.

⁴⁹¹ Унікальність української пісні взагалі якраз і пов'язана не стільки зі змістом, скільки із сукупністю всього того, що характеризує емоційну вдачу нашого народу. У книзі «Память о Запорожье» (1877) Г. П. Надхін писав: «Малороські пісні чарують не однією поезією слів, чарують і поезією голосів. Незалежно від змісту, ритмічної мови... пісні ці, як про них відгукуються знавці гармонії, вражають і співучістю, і сердечністю загального тону... В рисунку їхньому багато мелодійної краси і виразності...» (цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. — К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 607).

А деколи й матюки можуть видатися гарними. Усе залежить від настрою. Головне, щоб пісня не тягнула тебе до жалості, до сліз, до роздумів, а навпаки, щоб не давала думати. Під час тренувань, перед битвою, в битві треба думати не про слова пісні, а про те, що ти робиш, як ти робиш, про перемогу в битві, про знищення ворога...

Отож сьогодні я можу співати одну пісню, а завтра якусь іншу, чи тренування почати однією, а докінчити зовсім іншою. А буває й так, що просто мугикаю, реву собі під ніс і сам не знаю, що це — пісня, мелодія чи маячня божевільного. Правда, бували випадки, коли в голову взагалі нічого не лізло, тоді вибирав якусь веселу пісню та й починав співати, якщо треба було — то й по десять-двадцять, а то й більше разів повторював її, поки не виникав необхідний стан. Сам себе не пересилиш — ні до чого у своїм житті не дійдеш, і Бог не допоможе, бо Бог допомагає, а якщо ти нічого не робиш, як же Він тобі допоможе, а робити замість тебе те, що повинен робити ти, Він не буде.

Коли було потрібно займатися під пісню, а настрої був поганий і в голову нічого, крім якоїсь плаксивої пісні, не приходило, то я й не займався взагалі. Щоправда, таке бувало дуже рідко, та й то тільки взимку, коли у сільської людини завжди багато вільного часу. В такі години починаєш більше, ніж потрібно, думати про життя, деколи шукати жалості від інших і сам від себе. А як весна, літо, осінь, то там уже не до дурниць, тоді нема коли думати про труднощі життя, тоді треба працювати, будеш думати — взимку не буде чого їсти, діти й жінка будуть голими ходити, а в хаті буде [те], що на вулиці. Жаліслива, плаксива пісня не приваблює до тренувань. Співати треба веселу і пусту, без змісту, пісню». А ось думка ще одного мого інформатора з Буковини: «Пісня повинна бути сама по собі пустою, тоді й голова буде пустою. В битві треба мати пусту голову, там нема коли думати, там треба калічити і вбивати ворогів»⁴⁹².

Разом із тим не виключаємо і того, що в українських традиційних бойових мистецтвах існували (і продовжують існувати) спеціальні пісні, наповнені змістом, необхідним на тому чи іншому етапі навчання. У нас є непрямі свідчення, які дозволяють припустити, що в таких піснях містилися вказівки на конкретні технічні прийоми і прямі рекомендації, що і як треба робити в бою. Аналогії таким своєрідним «навчальним посібникам» можна пошукати у пісенній творчості, приміром, мешканців острова Самоа:

Будь напоготові, дивись, дивись,
Бий, самоанець, не схиб!
Бий тонганця, бий його боляче!
Струсни головою, тупни ногою,
Доторкнися рукою до землі,
Вбий тонганця страшенним ударом!⁴⁹³

Або у тайтян:

Якщо виколють око, звільнись від нього,
Якщо груди будуть поранені, затягни їх!
Якщо камінь вдарить тебе, витримай це!
Якщо твоя шкіра буде розсічена — це окраса бійця!⁴⁹⁴

Можливо, в українських піснях (навіть у деяких з тих жартівливих, що їх ми наводили вище) містився якийсь потаємний філософсько-дидактичний сенс, який створював при тренуванні необхідний образ. Можливо також, цей потаємний зміст спеціально приховувався і про нього дозволялося знати тільки посвяченим. Або учень у процесі підготовки повинен був дійти до цього змісту самотужки... Ми робимо подібні припущення, оскільки згаданий

⁴⁹² Архів автора. Наведені оповіді багато в чому подібні до того, що почув і записав А. Андреев від літніх людей у глухих селах Верхнього Поволжя. Це дає підстави гадати, що, вочевидь, відсутність змістового наповнення у тренувальних піснях взагалі є характерною для слов'ян. Ось що пише згаданий автор: «Навчаючи духовним співам, старики виходили з того, що співає в людині Душа. Пісня, співання — її природний стан. Душа співає, і її не можна навчити співати. Просто додай їй голос, і це буде пісня... Співати треба те, що співається. Починати треба з тієї пісні, що сама крутиться в голові.» (Андреев А. Очерки русской этнопсихологии. С 62—63).

⁴⁹³ Мифы, предания и сказки Западной Полинезии. Москва: «Наука», 1976.

⁴⁹⁴ Луомала К. Голос ветра: Полинезийские мифы и песни. Москва: «Наука», 1976.

стан речей був характерним для бойових мистецтв багатьох інших народів. Наприклад, у китайському «ушу», у стилі «багуачжан»: «Коли майстри хотіли передати свою мудрість, вони викладали свій досвід у вигляді пісень і віршів, котрі легше запам'ятати, чим повчання у прозі. Вірші, в яких містилися ключі до мистецтва, зберігалися в таємниці і передавалися тільки найрозвиненішим учням»⁴⁹⁵. Ось приклад вірша, зрозумілого тільки посвяченим:

«На одному дереві розпускаються п'ять квіток.

П'ять квіток спираються на вісім листків,

Чистих, як емейський місяць,

Чиє сяяння наповнює ріки й озера.

Посвяченим було ясно, що «вісім листків» — це вісім сімейних стилів ушу, чотири з яких є великими, а чотири інші — малими»⁴⁹⁶.

Деякі із сучасних дослідників традиційних українських і взагалі слов'янських бойових мистецтв запевняють і намагаються довести теоретично і на практиці, що в минулому при навчанні широко використовувалися пісні, вірші і релігійна за змістом проза. Так, у тих цехах кобзарів і лірників, де практикувалася бойова підготовка, на тренуваннях і для входження в особливий транс перед боєм під акомпанемент бандури (кобзи) чи ліри, а то й без усякого супроводу виконувалися псалми — різновид духовно-моралізаторського ліроепічного канта. Дослідник білоруських бойових мистецтв і пропагандист своєї авторської школи «Кривіч» Г. Адамович указує, що у слов'ян були бійцівські системи, в яких важливе значення відводилося читанню і заучуванню Євангелія. У білорусів це була система «Крик птаха» (білорус. «Крык птушкі»). Легенда про її виникнення каже: «Дід був дуже мовчазний. Він показував воїнську вправу, співучим голосом повторював розділ з Євангелія від Луки. Всього було 24 розділи. Кожен розділ був ніби ступенем до вивчення певної техніки воїнської справи». І далі Г. Адамович пише: «Навчання, згідно з традицією, за системою «Крик птаха» починалося в день Святого Луки євангеліста... Учень, який не вивчив розділ з Євангелія від Луки, до занять з фізичної чи воїнської підготовки, яка відповідала цьому розділові, не допускався»⁴⁹⁷.

Є також думка, що у східних слов'ян могли існувати монастирі, де навчали воїнському ремеслу: «Монастирських єдинокорств на Русі, як показують сучасні дослідження, не існувало. Якщо ж ми припустимо, що вони все ж таки мали місце, то навчання їм могло відбуватися тільки за однією схемою:

— щоденне, за церковним календарем, читання текстів Нового Заповіту, Псалтиря і молитовні діяння;

— щоденні фізичні вправи за схемою, запропонованою в додатку 1 («Слово о плъку Игореве, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова / Реконструкция И. А. Воронова». — Авт.), у відповідності до календаря і церковних читань;

— рукопашний бій як метод об'єктивної перевірки — чи діє адепт за своєю волею або за волею Господньою...»⁴⁹⁸.

У принципі використання релігійних текстів у тренуваннях могло мати місце. Адже бойова справа і підготовка до неї — це не просто мистецтво, це — і справжня наука, і, зрештою, важка методично організована, систематична праця. А люди під час роботи, особливо розміреної, дуже часто співали. Співали і ченці та інші «священні» люди, тільки не прості народні пісні, а псалми: «Християнство... обіцяє свої власні духовні радощі, своє мистецтво, свої пісні. Що співання псалмів рано запровадилося на Русі і їх уміли співати,

⁴⁹⁵ Лян Шоууй, Ян Цзюньмин, У Вэньцин. Эмэйская школа багуа-чжан: теория и практика. К.: «София», Ltd. 1997. С. 85.

⁴⁹⁶ Маслов А. А. Небесный путь боевых искусств: Духовное искусство китайского ушу. Санкт-Петербург: «ТЕКС», 1995. С. 282. Порівнюючи слов'янські і китайські методи і системи підготовки в бойових мистецтвах (зокрема і ті, в яких велике значення надавалося різним вербальним текстам), деякі сучасні дослідники знаходять тут прямі взаємні аналогії (див., напр.: Воронов И. А. Секретные боевые искусства славянских народов; Його ж. Тайна 72-х воинских искусств Русского «Апокалипсиса». Санкт-Петербург: «Атон», 1998; Його ж. Секретные боевые искусства Старого Китая. Санкт-Петербург: «Б&К», 2000).

⁴⁹⁷ Адамович Г. Э. Белорусские асилки: Учебное пособие для студентов высших физкультурных учебных заведений. Минск: «НОГ», 1993. С. 37—39.

⁴⁹⁸ Воронов И. А. Секретные боевые искусства славянских народов. С. 164. І Воронов каже також про «школу» Сергія Радонізького, в якій основним навчальним посібником воїнського мистецтва для іноків-бояр і ченців-воїнів була Біблія (Воронов И. А. Тайна 72-х воинских искусств Русского «Апокалипсиса». Санкт-Петербург: «Атон», 1998 С. 47).

видно з Патерика. Кілька разів... зображається преп. Феодосій (Києво-Печерський ігумен. — Авт.), який співає псалми. Він пряде кудель... і підспівує псалми... І таким характерним є цей монастирський спів за роботою. Проста людина і досі не вміє працювати інакше як під пісню. Робоча пісня відначальна не тільки міцно тримається в побуті, але є важливою складовою частиною його. Ритм робочої пісні вчить працювати, налаштовує на неї... Псалом замінив посиденькові пісні»⁴⁹⁹.

Цілком ясно, що псалом просто не міг не «замінити посиденькові пісні» у середовищі запорізьких козаків, котрі дуже велике значення надавали питанням віри (власне, в широкому історичному сенсі вони якраз і були ідеологічно релігійними бійцями у боротьбі проти експансії Сходу) і часто самі були авторами релігійних пісень-гімнів. «Обстоюючи зі зброєю в руках свої вільності, запорожці і в церковному відношенні ні від кого не залежали, ні від Московського патріархату, ані від Київського митрополита: вони мали своє власне духівництво, яке підпорядковувалося безпосередньо Війську. У запорожців був навіть власний монастир, побудований ними на безлюдному острові ріки Самари, лівої притоки Дніпра, серед непрохідного дубового лісу. До цієї Самарської Пустинно-Миколаївської обителі йшли на спочинок — замолювати гріхи — чимало старезних січовиків; інші йшли в Київський Межигірський монастир»⁵⁰⁰. А козацькі монастирі були справжнісінькою школою бойових мистецтв, в яких «готувалися професіонали-розвідники, що їх засилали в різні країни, навіть у Ватикан»⁵⁰¹. І можна не сумніватися, що під час монастирських тренувань використовувалися релігійні тексти — пісні-гімни, під музику або без.

Це тим більш вірогідно, що така практика існувала і в інших народів. Приміром, у яванських школах «песантрен» навчання обов'язково супроводжувалося читанням уголос священних текстів або релігійними співами. Або ось Іран. У 1925—1926 рр. Р. Галунов вивчав тегеранські «Зурхане» («Дім сили») — школи народної боротьби «кошті». Він пише, що в цих школах існували різні вправи — плавання, вправи з палицями і залізним луком, боротьба та ін. Серед них — і вижимання спеціального тренувального приладу «санга» (букв. «камінь»), яке супроводжувалося особливою лічбою. Це не що інше, як розмірене декламування тренувальних текстів, причому борець вижимав сангу тільки після чергової фрази тренера. Кількість вижимань щоразу збільшувалося на одне. Сигнал для першого (одного) вижимання давала фраза «Бог єдиний», для наступних двох поспіль — «двох нема богів», для трьох — «який промислює про все» і так далі, аж до 50-ти і більше вижимань поспіль⁵⁰²..

Цілком можливо, що подібні до згаданих релігійні співи або розмірені декламування, які, окрім усього іншого, задавали ритм тренувальним вправам, існували і в козацьких монастирях. Але категорично стверджувати це ми все-таки зараз не будемо. Позаяк цей аспект традиційних українських бойових мистецтв практично ще не вивчено. Одна з причин цього — надмірний консерватизм нашої церкви, яка й досі не поспішає розкрити перед дослідниками свої архіви... Інша ж причина полягає в тому, що в минулому у багатьох народів тренувальні пісні, а тим більше сакрального змісту, трималися в таємниці, оскільки вважалися ключем до розуміння філософської суті бойових мистецтв. В українській традиції зберігачами таких текстів найчастіше були родини, рідше — різні замкнені професійні цехи і парубоцькі громади. Ясна річ, вони своїми секретами зі сторонніми не ділилися⁵⁰³, тримали пісні в пам'яті, а не на папері, і з часом вони просто-напросто забулися... Ну і, нарешті, можна сказати і про те, що порушувані в цьому дописі питання, по суті, зовсім не цікавлять нашу наукову братію — істориків, етнографів, фольклористів, котрі, працюючи «в полі», тобто серед населення, могли б безпосередньо отримувати цю інформацію з перших, як то кажуть, рук.

⁴⁹⁹ Аничков Е. В. Язычество и Древняя Русь. Москва: «Индрик», 2003. С. 188.

⁵⁰⁰ Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. К.; Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 166.

⁵⁰¹ Серба А. Пластуны // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1993. № 1. С. 46.

⁵⁰² Галунов Р. Зурхана — атлетическая арена Персии // Иран: Сборник. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1927. Т. 1. С. 89—92.

⁵⁰³ До речі, в Китаї, де історія бойових мистецтв сягає кількох тисячоліть і ніколи не уривалася, тренувальні пісні були опубліковані тільки наприкінці XIX — на початку XX ст. (Лян Шоуюй та ін. Эмэйская школа багуа-чжан: теория и практика. К.: «София», Ltd. 1997. С. 85).

12. АЛКОГОЛЬ В УКРАЇНСЬКИХ БОЙОВИХ МИСТЕЦТВАХ

Уявіть собі, що на майдан виходить п'яний чоловік і, жодного разу не впавши, витанцює гопака або козачка. Для тих, хто ніколи не бачив цих танців, пояснюємо: це рівнозначно тому, якби на змаганнях з гімнастики добряче підхмелений спортсмен бездоганно, як то кажуть, на десять балів, виконував програму найвищої складності. А якраз таку вправність і демонстрували козаки, опришки та інші майстри української воїнської культури, коли після неабиякого «узливання» без усяких проблем виконували свої насичені акробатичними стрибками, присядками, перебіжками тощо бойові танки, важкі навіть і для тверезої людини...

Це повертає на думку: «А що як козаки та інші наші вояки-танцюристи спеціально використовували алкоголь для вдосконалення і максимального розкриття своїх фізичних та психічних якостей? Адже така практика в минулому існувала в бойових мистецтвах багатьох народів, а зараз і досі спостерігається у Східній Азії?..».

Одразу ж передбачаю заперечення: бойові мистецтва — це спорт, а спортсменам аж надто міцні напої протипоказані. Правди ніде діти — спортивний аспект тут безперечно є, і все-таки це не спорт, не фізкультура, а саме мистецтво, практика, життєво необхідна методика бою. Бо ж спортсмен лише демонструє можливості людського організму, і найгірше, що на нього чигає (окрім, звісно, важких травм), — це психологічна гіркота від поразки. Спортсмен змагається за призові місця, кубки, медалі, гроші, оплески глядачів тощо, а боєць боронить свою Батьківщину, співвітчизників, свою сім'ю, зрештою — себе, і головний «приз» тут — життя його самого і життя його соратників. Щоб виграти цей «приз», самої лише технічної підготовки замало: у смертельному герці визначальне значення мають високий дух і граничне напруження усіх життєдіяльних сил. Отож іще із сивої давнини бійці різних народів з метою досягнення несамовитого бойового роз'ярення і максимального розкриття своїх фізичних кондицій уживали різноманітні міцні напої*. Оскільки це нерідко було вельми поширеним явищем, то згадані напої та інші стимулюючі засоби можна сміливо називати одним із поважних чинників стародавньої воєнної справи.

Особисто я не бачу, чим у цьому розумінні войовничі предки українців відрізнялися від інших етносів. Крім того, алкоголь є важливим компонентом світової і регіональних харчових культур і традицій, і було б просто дивним, якби гедоністично налаштовані українці, які ніколи його, як відомо, не цуралися, не запровадили його і до тренувально-змагальної сфери.

Одним з найміцніших і найулюбленіших серед інших алкогольних напоїв (пиво, вино тощо) у українців, як і у інших східних слов'ян, здавна була горілка. Як каже одна з наших легенд, сам Бог, побачивши, як тяжко і багато працює людина, дозволив їй пити горілку на свята і в неділю⁵⁰⁴. А згідно з білоруською легендою, Бог благословив горілку (білор. «гарелка»), щоб люди, вживаючи її в міру, були живими і здоровими⁵⁰⁵. Протягом століть горілку п'ють у свята, на похоронах, в неділю, а також і в будні дні, коли людина потребує розради у горі або відпруження після виснажливої праці... Горілка й досі є обов'язковим елементом багатьох ритуально-магічних, ініціально-посвячувальних, родинних і календарних обрядів. Наприклад, у деяких місцевостях України батько дитини першим випиває чарку, бажаючи здоров'я новонародженому, його матері і всім присутнім. На Полтавщині на перше постриження однорічну дитину ставили ногами в горілку, «щоб вона скоріше почала ходити». А в деяких селах Північної Буковини існувало повір'я, що чоловік

* А також і наркотичні рослини, про що див. далі у автора. Тут можна додати, що під час другої світової війни радянським бійцям перед атакою видавали спирт, і ветерани цієї війни розповідають, що це дуже допомагало підносити бойовий дух, переборювати страх і зневажати небезпеку. — **Прим. наук. ред.**

⁵⁰⁴ Архів автора.

⁵⁰⁵ Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: «Международные отношения», 1995. Т. 1: А — Г. С. 393.

може привернути до себе добру і щасливу долю, якщо піднесе випити горілки гарній, щасливій, а головне — чепурній жінці⁵⁰⁶.

Крім того, горілка (точніше, її пиття) входила до такого обряду духовного споріднення і взаємодопомоги, як побратимство (посестринство). Вона була головним компонентом молодіжних т. зв. складчин, які збиралися звичайно чотири рази на рік. Парубок не міг вступити до цієї громади, не виставивши могорича... Дівчата використовували горілку у своїх любовних приворотах і присушках: милися горілкою, в якій перед цим була втоплена бджолина матка (сенс тут такий — хлопці будуть «липнути», «присихати» до дівчат так само, як бджоли до своєї матки).

Особливе значення оковита мала в житті козаків. Окрім усіх своїх інших обов'язків — Богу ревно молитися, на коні реп'яхом сидіти, добре шаблею рубати і списом колоти, із рушниці зірко стріляти, вправно битися навулачках і боротися, — січовик повинен був ще вміти пити горілку. Це вміння вважалося за доблесть, що зазначив А. Кузьмін у своїй книжці «Запорожская Сечь» (1902): «Запорожцы не пропускали случая погулять; народ они были весёлый, беспечный, большие любители пображничать, уменье последнего считалось даже за доблесть между ними»⁵⁰⁷. Споживання міцних напоїв у козаків не обмежувалося етикетними нормами, характерними для японців, корейців та інших народів Східної Азії. Козакові було байдуже, як він п'є, його куди більше цікавило, скільки він п'є. А випити цей веселий вояк міг дуже багато, і то коли хотів. Посполиті (феодално залежні селяни) та міщани тяжко працювали зо дня на день, вони дотримувалися численних релігійних, господарських, родинних, громадських та інших приписів, отож і пили тільки, коли «сам Бог велить»: у свята, на хрестинах, на цвинтарі, часом після роботи тощо. Одне слово, це були люди, самим своїм соціальним становищем обмежені у прояві та задоволенні своїх бажань і потреб. Козак же між походами і боями не був обмежений нічим, чинив що заманеться, отож вживання оковитої за принципом «моя воля — коли хочу, тоді і п'ю» було у буквальному сенсі однією з його вольностей, ба навіть ознакою його самоцінності, обраності, привілейованості, ознакою того, що він розпоряджається собою на власний розсуд.

І «гуляли» козаки так, як, мабуть, ніхто у світі більше не вмів. Ну ось посудіть самі: «...Они закупили несколько бочек горилки и раздают её даром всякому встречному и поперечному. Всяк спешит к даровому “пойлу”, кто с котлами, кто с горшками, кто с ведрами, кто с коновками, а кто и с целыми куфами. И тогда чего только не выдумает изобретательная фантазия запорожца? Вот подкатили запорожцы огромную бочку горилки к хате, что строится при всяком курене, вылили в неё горилку, повскакивали сами в хату, заперли за собой дверь и плавают по горилке, как по настоящей реке... А вот целый десяток добрых молодцев устави́ли среди площади преогромный казанище, налили в него водки и деревянными ложками черпают из него “пьяное питьё”, как черпают борщ, опрокидывая ложки под свои длинные усища и закусывая любимым лакомством — бубликами»⁵⁰⁸.

У читача може скластися враження, що козаки були, як то кажуть, безпробудними п'янюгами. Але це зовсім не так. Звісно, січовик — не янгол: і мед-пиво пив, і горілку не минав, і люльку смалив, і емоції свої не дуже стримував, і до ворогів виявляв нещадну жорстокість... Але він ніколи не напивався до нестями і організм свій алкоголем не руйнував. Якраз навпаки — завжди славився своїм чудовим фізичним станом. Недарма ж бо і досі, тостуючи за іменинника, йому бажають саме козацького здоров'я... Козаки пили, щоб звеселитися, попросту кажучи — відпружитися після бойової виправи. Як пише А. Кузьмін, «гулянки запорожцев не были грязным и мрачным пьянством, которое делает человека подобным скоту, а были просто вспышками неудержимого веселья, разгулом их широкой и богатой натуры. Ни одна гулянка не обходилась без музыки и танцев; когда гуляли, то

⁵⁰⁶ У українців доля (талан) ототожнювалася із щастям. Найчастіше доля змальовувалася в образах жінки чи незнайомця. Щаслива доля — приємна на вигляд, охайна, а лиха — заспана, запухла, нечепурна (Українська мемування: Ілюстрований етнографічний довідник: 2-е вид. Київ: «Либідь», 1994. С. 221).

⁵⁰⁷ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 204.

⁵⁰⁸ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 375.

угощали всех встречных и приставших без разбора, платили за всё не торгуясь, сколько вынет рука из кармана шаровар...»⁵⁰⁹.

Окрім того, козацькі гулянки не були такими частими, як це можна подумати. Загальновідомо, що під час походів будь-який алкоголь якнайсуворіше заборонявся. І розправи за порушення цього закону були дуже жорстокими. Козака, який пиячив під час морського набігу, просто-напросто викидали за борт «чайки», а на суходолі ослушника вбивали на місці. Козак був гуляка, а не алкоголік, отож до п'яниць, які втрачали людську подобу, на Січі навіть і в мирний час ставилися нещадно, і то незважаючи на всякі звання і заслуги. Збереглося документальне свідчення про те, як козака Герасима Рябого, який учинив п'яний бешкет, прив'язали до стовпа і на смерть забили киями⁵¹⁰.

У козаків була схильність за один, як то кажуть, раз, тобто за першого-ліпшого загулу, пропивати всі свої гроші, усю свою воєнну здобич. Тут усе просто: козак не гендляр, він вояк-кшатрій, а отже, байдужий до статків. Він шукав бойової слави, а не грошей. Він не знав, загине завтра чи ні, і надто далеко не зазірав: сьогодні живий — і пий-гуляй, веселися! Погано тільки, що деякі з козаків цю безшабашну манеру зберігали і після того, як покидали Січ і переходили до мирного життя: «Козак сидить у корчмі та мед-вино кружляє, корчму похваляє: “Гей, корчмо, корчмо-княгине! Чом то в тобі козацького добра багато гине? І сама їси не ошатно ходиш, і нас, козаків-нетяг, під случай без свиток водиш»⁵¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що міцні напої відігравали велику роль у житті українських вояків минулого часу. Але вони вживалися мало не виключно у мирний час — для розради, відпруження, звесеління, а в боях і походах суворо заборонялися... А як же тоді бути з висловленим на початку цього допису припущенням, що січовики використовували алкоголь для максимального розкриття своїх психічних і фізичних можливостей і якостей? Гадається, ніякої суперечності тут немає.

У козаків, а також і у іншого українського вояцтва, пиття горілки було необхідним компонентом деяких воїнських іспитів та ініціально-посвячувальних обрядів, під час яких воїна або кандидата у воїни перевіряли на «тримання алкоголю». Мета цієї перевірки — з'ясувати, чи здатен чоловік у підхмеленому стані адекватно реагувати на навколишню обстановку, зберігаючи при цьому усі свої професійно-бойові, фізичні і психічні якості. На перший погляд, це становило суто «академічний» інтерес, адже у справжніх боях алкоголь заборонявся, і там не мало ніякого значення, чи здатен козак, добре хильнувши, до адекватних дій. Але насправді тут глибше. «Алкогольний тест» — це перевірка, чи годиться чоловік взагалі до важких козацьких справ, чи можна його взагалі пускати в бій? Хто перед тобою — особистість із залізними нервами, яка вміє «зібрати волю в кулак» за будь-яких обставин і на яку, отже, можна беззастережно покластися у критичній ситуації? Чи фізично слабкий парубок із блаженською вдачею, який уже після двох-трьох чарок верзе казна-що і не може пройти десять кроків, щоб не впасти? Куди такого брати в похід? Собі тільки на горе...

Саме такий аспект і має на увазі І. Каганець, коли, кажучи про наявність в організмі людей арійського кореню (і козаків, звісно, також) особливого «антиалкогольного ферменту»*, пише про специфічний іспит під час «добору кадрів» на Січі: «Відомо, що згідно з традицією до січового військово-чернечого ордену приймали лише тих, хто зміг пройти КОЗАЦЬКИЙ РАСОВИЙ ТЕСТ: кандидат у січовики, “випивши квартиру оковитої, повинен був пройти по перекинутій між скелями на березі Дніпра колоді і не зірватися у воду”. На Хортиці донині збереглося таке місце — “ворота на Січ”, де колись на пристойній висоті була встановлена одна з “тестових” колод. Людина, у якої не було в крові “арійського

⁵⁰⁹ Цит за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 204.

⁵¹⁰ Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2003. С. 168.

⁵¹¹ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 148.

* Такого ферменту не мають (або мають — у порівнянні з європейцями — у значно меншому обсязі), приміром, народи Азії. Отим-то, і це загальновідомо, у мусульман алкогольні напої заборонені. Загальновідомо також, що індіанці, ескімоси та інші спільноти, що їх європейці свого часу познайомили з «вогненною водою», зовсім не вміли «тримати алкоголь», і в їхньому середовищі була поширена тяжка хвороба — алкоголізм. — Прим. ред.

ферменту», практично не мала шансів потрапити до січового братства»⁵¹². У деяких селах Сумщини подібний тест у формі «биття об заклад» зберігався ще наприкінці XIX століття. Двоє, випивши на спір однакову кількість горілки, перебігали по перекинутому через яроч дереву. Той, хто зривався, виставляв могорич.

У карпатських «Робін Гудів» — опришків і близьких до них за духом і структурою організації словацьких збойників (словац. «zbojník») горілка і хмільний стан теж були частиною тамтешніх ініціально-посвячувальних обрядів. За однією з легенд, щоб стати опришком або збойником, кандидат повинен був перестрибнути багаття, відстрелити вершечок найвищого дерева, розташованого побіч, і випити горілки. І все це водночас, під час стрибка, тобто перебуваючи у повітрі⁵¹³. Згідно з іншою легендою, кандидат в опришки повинен був якнайвище підстрибнути, під час стрибка відрубати сокиркою вершечок невеликого дерева і водночас випити горілки.

Міцні напої також спонукали до змагань, прагнення виявити свою молодечу натуру. Скажімо, підхмелені січовики, хизуючись один перед одним силою і спритністю, влаштовували такий «герць» — хто швидше здереться на вкопаний у землю високий і гладенько обтесаний стовп. І що цікаво, робили вони це не менш вправно, ніж у тверезому стані...

Окрім усього іншого, вміння «тримати алкоголь» дуже високо цінувалося січовиками ще й з огляду на непередбачливість їхнього сповненого тривоги життя. У воєнних виправах козаки, звісно, не бенкетували, перебували в ясному розумі і постійно підтримували свою пильність і високу боєздатність. Але ж траплялися випадки, коли ворог зненацька заскочував їх на відпочинку, під час безтурботної п'янки-гулянки. Ось тут якраз і потрібна була здатність миттєво мобілізуватися, «брати себе в руки» і давати гідну відсіч, а то й із успіхом контратакувати. А. Апостолов у своїй книзі «Запорожье: Страна и народ» (1903) описує такий широко відомий в українській історії епізод:

«Самый большой набег на Крым сделали запорожцы в 1675 г. под начальством кошевого Сирка в отместку за набег, сделанный ханом на Сечь под новый год. Хан незаметно подошёл к Сечи ночью порой, снял сторожу, стоявшую на берегах Днепра, и послал вперёд турецких янычар с приказанием перебить пьяных, как он думал, казаков. Янычары тайком пробрались по льду в самую Сечь и наполнили собой все улицы. Всё спало, только в одном курене несколько казаков, накрывшись шкурою, чтоб не беспокоить спавших товарищей светом, играли в карты; они заметили подозрительный шорох, выглянули в форточку и увидели всю улицу, запруженную турками; тотчас побудили они тихонько товарищей, вооружились и, быстро отворив все окна, разом открыли густой огонь, поражая столпившихся врагов. В других куренях все вскочили на ноги и, разобрав, в чём дело, тоже начали стрелять. Турки, поражаемые в упор, метались, “аки козлы”, и не могли сообразить, что им надо делать. Когда толпа янычар сильно поредела, казаки, по сигналу кошевого, разом высыпали из куреней и стали поражать обезумевших врагов пиками, саблями, дрекольями. К рассвету всё было кончено, и только небольшая часть янычар успела добраться до хана и сообщить ему плачевную весть»⁵¹⁴.

Не можна оминати питання і про те, що алкогольні та наркотичні речовини за давнини уживалися перед боєм для досягнення особливого, «надлюдського» психічного стану. Це не було масовим явищем — до згаданого засобу вдавалися лише окремі бійці, здатні впадати в розлючений транс. У Скандинавії в епоху вікінгів були широко відомі «вояки-звірі» — берсеркіри та ульфхеднари, які пили настоянки з мухоморів і досягали такого несамовитого роз'ярення, що абсолютно не зважали на небезпеку і не відчували болю від поранень (чим і спричинювали жах і створювали собі репутацію невразливих⁵¹⁵). Те ж

⁵¹² Каганець І. Четверте пришествя Спасителя // Перехід-IV. 2001. № 3(8). С. 50.

⁵¹³ Богатырёв П. Г. Словацкие эпические рассказы и лиро-эпические песни («Збойницкий цикл»). Москва: Изд. АН СССР, 1963. С. 142.

⁵¹⁴ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 171.

⁵¹⁵ Цікаво, що у лаосців одна з назв горілки — «рідина мужності і невразливості» («нам ка нам кхонг»).

саме пили ранньосередньовічні чорні булгари, а македоняни і фракійці античної доби — нерозведене вино*. Давньоруські вояки перед боєм іноді вживали вино або пиво: «Например, прежде чем испытать судьбу в ратном поединке, для начала герои соревнуются в искусстве питья. Илья Муромец, перед тем как выйти на бой с Идолищем Поганым, похваляется, что “по семи ведер пива пьёт, по семи пудов хлеба кушает”. Одним махом осушить чарочку “зелена вина” в полтора ведра не составляет никакого труда для любого былинного богатыря, и именно это испытание предлагает пройти воинам Василий Буслаевич для того, чтобы занять достойное место в его храброй дружине»⁵¹⁶.

У козаків теж були особливі вояки з неймовірними психічно-фізичними можливостями — легендарні характерники, які вміли впадати в бойовий транс, коли зовсім не відчувається біль*. Це досягалося за допомогою спеціальних психофізичних технік змінення стану свідомості, але бувало і таке, що з цією метою вживалися міцні напої. Козаки хоч і не пиячили в походах, але такі напої із собою брали — «для медичних потреб»⁵¹⁷. В якості лікувального засобу алкоголь має бактерицидні, тонізуючі, антиалергійні якості, до того ж він дуже калорійний. На основі горілки козаки готували різні рослинні настоянки для промивання свіжих та гнійних ран, компреси тощо; при застуді пили горілку з перцем або медом. Були й доволі екзотичні прийоми. Так, Д. Яворницький повідомляє, що «від лихоманки вони вживали горілку з попелом чи рушничним порохом, додаючи до чарки пінного вина півзаряду пороху»... Але ж у походах траплялося всяке, і алкогольні напої часом уживалися не тільки для лікування, а і для бойового роз'ярення, про що пише, приміром, А. Кузьмін: «Групи турок скоро покрыли улицы, площади и сады; запорожцы, обезумевшие от крови и выпитого тут же на пожарище вина, врывались во все дома, внося с собою неминуемую смерть всем мужчинам: женщин и детей они не трогали»⁵¹⁸.

У своїй книжці «Таємниці бойових мистецтв України» Т. Каляндрук (с. 19) описує такий приклад використання горілки для досягнення бойового настрою: «Козацькі характерники вміли використовувати і такі каталізатори, які зараз прийнято називати психотропними засобами. Ось свідчення одного молодого селянина часів Коліївщини про те, як характерник Шелест хотів прийняти його в гайдамаки. Коли селянин зі страху відмовився, Шелест дав йому випити трохи горілки, а потім вимастив лице рушничним порохом, змішаним з горілкою: “Тоді він насипав на долоню пороху, та розтер — розтер з горілкою, та помазав мені по виду (по обличчю. — Авт.), то така зараз охота взяла, що тільки дай спис у руки, здається, пішов би та й душив би всякого”».

Про тонізуючі якості міцних напоїв знали, ясна річ, не одні тільки козаки. Від XVII ст. в Україні серед сільського населення були поширені, особливо на зимові календарні свята, групові бої навкулачках. Для досягнення відповідного войовничого тону і тут вживалася

* В античних країнах Балкан вино вживалося у доволі розведеному водою стані, пиття ж вина у чистому вигляді вважалося моветоном, оскільки воно перетворювало пристойного громадянина на п'яне базікало. Отож і зрозуміло, що для македонян і фракійців нерозведене вино було «міцним напоєм». — **Прим. ред.**

⁵¹⁶ Кудрявцев М. Пиво в древнерусской культуре // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1999. № 1. С. 74—75.

* Якості, що їх демонстрували характерники, були просто дивовижними. Приміром, вони так концентрували тіло під час бою, що шабля не розрубала їм шкіру, а тільки залишала на ній кривавий синець. Вони вміли прискорювати нейрофізіологічні реакції свого організму, отож в їхніх очах рухи супротивника виглядали сповільненими у кілька разів... Відомо — татари ризикували нападати на характерника, коли їх було восьмеро—десятеро на одного. З огляду на все це не дивно, що цих бійців наділяли чарівницькими властивостями. Казали, що характерник отаман Іван Сірко ночами обертається на вовка і гасає степами, виглядаючи ворогів. Існувала навіть легенда, згідно з якою після смерті Сірка кисть його правої руки за давньоарійським звичаєм відтяли і носили попереду запорізького війська в походах (сучасні розкопки могили отамана цю легенду не підтвердили). — **Прим. ред.**

⁵¹⁷ Супруненко В. Як і чим лікувалися запорозькі козаки // Порадниця. Київ, 2003. № 8 (20 лют.). С. 8.

⁵¹⁸ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 215. Цей уривок цікавий тим, що добре показує — козаки навіть за безмежної бойової розлютованості, транс і сп'яніння (від алкоголю і пролитої ворожої крові) не втрачали контролю над собою і не принижували себе такими негідними вчинками, як убивство безпорадних жінок і дітей. Цим вони різнилися від, скажімо, берсерків, ватаги яких буквально зносили захоплені селища, не милуючи геть нікого.

горілка. Із посиланням на Харківські губернські відомості за 1888 р. (№ 337) Н. Сумцов писав: «Є в деяких селах особливі любителі кулачного бою; вони звичайно купляють два-три відра горілки однієї із сторін, і тоді бій іде з особливим азартом»⁵¹⁹. Перед бійкою пили помірно, бо ж хотіли не напиться як слід, а лише підвищити молодецький запал: «Перед тим, як іти до місця бійки, збиралися своїм гуртом і під надзиранням берези (так називали отамана парубоцької громади. — Авт.) чи якого-небудь іншого поважаного чоловіка пили бурячанку. Пили, але не напивалися. Пили рівно стільки, скільки було потрібно для того, щоб тіло почало грати, а голова дуріти — це такий стан, коли страх перемішується з повною впевненістю у своїй особистій непоборності, а тіло при цьому легке і все бурлить. Але щоб воно бурлило, співали — як зараз кажуть — героїчні пісні. У такому стані тебе, крім суперника, ворога, вже більше ніщо не хвилює, в усьому світі є тільки він і нікого більше.

Коли приходили до місця бійки і починали задрочуватися (дражнити, зачіпати один одного перед боєм. — Авт.), бурливість переростала в гнів, і гнів такий, що якщо нікого не наб'єш чи не будеш набитий сам — то біда, хоч іди і головою бийся в стіну, поки ця лютість не вийде з тебе. Але які б люті не були, правил усі ми притримувались — били тільки туди, куди дозволялося, і впавшого обходили... Бувало, що деякі з парубків і мужиків натиралися перед бійкою, а то перед боротьбою, якою-небудь настояюкою⁵²⁰, щоб зігріти свої м'язи — чи, як у нас кажуть — “підігріти тіло”»⁵²¹.

Оковиту перед кулачними боями вживали і в інших слов'янських країнах, наприклад, у Росії. Там деякі «меценати» привозили горілку на місце сутички бочками або приносили відрами⁵²². Причому, «по рассказу И. Ф. Киреева, бойца начинали готовить к бою дня за два. Его водили в баню и там “разминали силу”. После бани — обильное угощение с водкой, причём “накачивали” до тех пор, пока боец не сваливался “с катушек”. С похмелья, на другой день, бойца нарочно морили до самого боя голодом, чтобы “остервенел”. Часа за два до боя вливали в его пасть добрую чарку и давали немного закусить»⁵²³.

Майстри і учні в деяких школах східних бойових мистецтв перед тренуванням уживають міцні напої. Так, відомий японський майстер карате-до Рояма Хацуо пише, що під час його навчання вчитель перед тренуванням і двобоєм частенько прикладався до чарки з горілкою⁵²⁴. Дуже цікаво, що українські козаки перед тренуваннями зі зброєю або перед іншими вправами, які входили до навчального комплексу військової справи, також часом пили горілку. Про це А. Апостолов пише так: «Вставши утром и напившись, вместо чаю, горилки, сечевики расходились по своим делам. Одни объезжали лошадей, другие стреляли в цель; ибо запорожцы были искуснейшими стрелками своего времени...»⁵²⁵

Ми не знаємо напевне, навіщо січовики це робили. Але можна сміливо казати, що влучна стрільба в ціль категорично суперечить уявленням сучасної науки щодо впливу алкоголю на організм. Згідно з проведеними дослідженнями, він знижує фізичну працездатність, а також, що найголовніше для даного випадку, — концентрацію уваги, адекватність у прийнятті рішень, точність і координацію рухів. Усе це, як неважко зрозуміти, повинне різко негативно позначатися на стрільбі, але козакам це анітрохи не заважало — вони однаково влучно вражали ціль у будь-якому розумово-фізичному стані. Навіщо ж вони тоді випивали перед стрілецькими вправами? З нудьги? Мабуть, справа все-таки в іншому.

Можна припустити, що алкоголь тут відіграв певну мобілізаційну роль. Для професійного вояка у мистецтві стрільби життєво важливо набути абсолютного автоматизму у прийнятті рішення, у подальших діях, у відповідних рухах. Усе це виявляється в тому чи

⁵¹⁹ Сумцов Н. О. Культурные переживания // Киевская старина: Год 8. Киев, 1889. Т. XXVI. Сентябрь. С. 637—639.

⁵²⁰ Цікаво — згідно з дослідженнями І. Воронова, скіфи перед битвою натирали тіло різними зіллями (Воронов І. А. Секретные боевые искусства славянских народов: Монография. Санкт-Петербург: «Б&К», 2001. С. 30).

⁵²¹ Архів автора.

⁵²² Мандзяк А. С. Воинские традиции народов Евразии. Минск: «Харвест» — Москва: «АСТ», 2002. С. 21.

⁵²³ Кулачные бои в одиночку в середине XIX столетия // Спортивная жизнь России. Москва, 1998. № 9. С. 55.

⁵²⁴ Рояма Хацуо. Путь мастера Кёкусин // Додзё: Боевые искусства Японии. Москва, 2002. Вып. 6.

⁵²⁵ Цит. за: Шумов С., Андреев А. История Запорожской Сечи. Киев—Москва: «ЕВРОЛИНЦ», 2003. С. 162.

іншому епізоді реального бою, коли ворог дає тобі на рішення і дії якісь секунди. Щоб виробити ці автоматичні навички під час тренування у підхмеленому стані, потрібні куди більші, ніж звичайно, зусилля для концентрації уваги і напруження розслаблених алкоголем м'язів. Зате, коли козак добивався необхідної вправності в умовах підвищених, по суті — штучно ускладнених психічно-фізичних навантажень, у нього вже не було проблем у походах, коли він бився тверезим, — навички спрацьовували бездоганно. Це подібне до того, як сучасний спортсмен насилу бігає на тренуваннях із свинцевим поясом, а потім на офіційних змаганнях заіграшки долає дистанцію... Одне слово, як казав Суворов: «Тяжко в навчанні — легко в бою».

Певну аналогію всьому сказаному можна знайти в минулих регіональних системах (точніше б сказати — манерах) українських бойових мистецтв. Тут траплялася методика навчання, одна з назв якої — «дерев'яне тіло». Учні протягом кількох днів приходили на заняття підхмеленими і в такому стані відпрацьовували різноманітні удари, аж поки хміль не виходив із тіла. Результати оцінювалися наступного дня — хлопці відчували, які м'язи болять найбільше, де розтягнені сухожилля тощо, і з цього робилися висновки стосовно припущених учора помилок. Суть тут у тому, що п'яна людина втрачає чітке відчуття свого тіла, погано контролює рухи і, як то кажуть, відпускає гальма: більше прагне у запалі результату, аніж найдодільніших шляхів до його досягнення (за принципом — «Мені аби вдарити, а як саме я це зроблю, це мені байдуже»). Одне слово, суцільний безлад, ніякої тобі системи, методу, раціональності. А м'язи, що болять наступного дня, якраз і підказують, як треба раціоналізувати процес підготовки бійця, як правильно координувати удари⁵²⁶... З огляду на сказане можна припускати, що під час тренувальних стрілецьких вправ алкоголь допомагав козакам виявляти хиби в координації тіла, в окомірі, у виробленні навичок блискавично й автоматично прицілюватися тощо.

Учні шкіл українських бойових мистецтв часом спеціально пили горілку, щоб навчитися без особливих наслідків падати на землю або підлогу, бо ж, як то кажуть у народі, розслабленій алкоголем людині сам Бог підстелює, щоб не забилася: «Це як я був підлітком, ходили ми з братом до вуйка (дядька. — Авт.) вчитися битись. Вуйко покаже, чим бити, як бити, куди бити, як захищатися від битунів (ударів. — Авт.), як відійти вбік, щоб нападаючий пролетів уперед, як схопити та кинути, а [далі] ми вже самі — лісом ідемо, по листю б'ємо, взимку чорта з снігу виліпимо (він казав, щоб тільки чорта для биття ліпили) і його б'ємо. Таким було наше навчання. А ось одного разу приходимо, а вуйко виходить до нас трохи п'яним і каже: “Будемо з вас сикливість (боязливість — Авт.) вибивати і зміцнювати ваш дух”. Ми думаємо: “П'яний! Може, бити буде?” А ні, він примусив нас його бити й кидати. Били скрізь, тільки в писок (тут — обличчя. — Авт.) і між ніг не били. Кидали спочатку легенько, а потім як дістали від вуйка в груди, то вже не жаліли. Приблизно через 15 хвилин це все закінчилося... Потім вуйко казав: “У бійці ви повинні бути як п'яний чоловік — як п'яний, а не п'яний, тоді не буде страху перед тим, що можеш отримати сильного удару чи боляче впасти”»⁵²⁷.

Імітація п'яного стану нині зустрічається в деяких напрямках бойових мистецтв росіян, наприклад, у тверській «бузі»: «Особое, собственно “Бузовское”, в технике — это прежде всего “пьяность”. На фоне общего расслабления и особого психофизического состояния боец двигается, напоминая движениями подвыпившего человека, движения выглядят разбалансированными, неуправляемыми, чередуются хлёсткие всплески с медлительными покачиваниями. В это время в теле появляется ощущение приятной зудящей подобранности, наподобие того, что должно чувствовать пиво во время интенсивного брожения. Про такое пиво, как и про такое ощущение, говорят “заиграло”»⁵²⁸.

У китайському ушу існує стиль «цзуй-цюань» («п'яний кулак», «кулак п'яного»), що його сповідують багато однойменних шкіл. Бійці цього стилю імітують рухи п'яної людини,

⁵²⁶ Архів автора.

⁵²⁷ Архів автора.

⁵²⁸ Базлов Г. Утаман снял серу шапку... // Русский стиль: Боевые искусства. Москва, 1992. № 1. С. 26.

на цій імітації навіть побудовані вся техніка і комплекс психофізичних вправ. У нас в Україні таких шкіл не було, а от деякі практики, подібні до тих, які трапляються в «цзуй-цюань» (вони описані вище), таки мали місце...

У багатьох народів світу алкогольні напої деколи вживалися після тяжких і напружених тренувань і змагань. Так, у Швейцарії під час змагань із традиційних видів боротьби, як-от германо-швейцарська «швінген» і франко-швейцарські «la lutte suisse libre» та «la lutte ou caleçon», для тілесного відпруження борцям у минулому (а може, і тепер також) давали випити між раундами і після сутички вина⁵²⁹. У деяких школах традиційних в'єтнамських бойових мистецтв «во дао» алкогольні напої після тренування давали навіть дітям, оскільки вважалося, «що після тяжких вправ обов'язково потрібно розслабити дух і тіло»⁵³⁰.

Такий звичай зустрічався і в українців: «Як було дуже багато тяжкої роботи, то й самі пили і дітям давали. Самі пили що мали — самогонку, вино, а дітям давали тільки слабе, деколи розбавлене водою вино. Для віддиху пили й після сільських змагань з боротьби, які до війни проводилися у нас взимку і влітку»⁵³¹.

Цікавий звичай спостерігався колись у деяких селах Північної Буковини. Там горілка була обов'язковим елементом одного з прийомів змагально-бойової магії, за допомогою якого намагалися вплинути на фізичний стан суперника: «За день чи декілька годин до боротьби одна з жінок, близьких борцеві, вистежувала його суперника і лила на його слід горілку, вимовляючи при цьому: “Щоб твої ноги при боротьбі з таким-то (називалося ім'я) були п'яними, а голова не знала, що робити”. Ми вірили, що після таких дій суперник під час боротьби буде ледве стояти на ногах, і перемогти його буде дуже легко. А лила тільки жінка, бо в народі кажуть, що як жінка наливає в чарку, то чоловік удвічі хутче п'яніє, ніж тоді, коли наливає чоловік чоловікові»⁵³².

Схожий прийом застосовували і прихильники ісландської боротьби «гліма» — на слід суперника вони наносили особливий магичний знак з негативною енергетикою. За допомогою інших знаків ісландські майстри прагнули вплинути (тепер уже, звісно, позитивно) на свої власні борцівські якості. Для перемоги в змаганнях використовувалася особлива магія під назвою Glimagaldur. Один з її прийомів — малювання магичного символу Gapaldur під правою п'яткою і символу Ginfaxi — під великим пальцем лівої ноги борця.

Р. С. Вивченню ролі алкоголю в бойових мистецтвах українців сучасні дослідники майже не приділяють уваги, а якщо і згадують про нього, то випадково або побіжно. Нехтувати цією проблемою, на мою думку, означає багато в чому нехтувати усією культурою нашого народу, позаяк міцні напої тривалий історичний час посідали значне місце у різних сферах його життєдіяльності, зокрема і у військовій справі та в усіляких молодечих змагальних ігрищах.

Дехто скаже, що запропонований автором матеріал є не дуже доречним у нинішніх умовах поширення в усьому світі, зокрема і в Україні, алкоголізму. Автор, мовляв, пропагує «узливання», широко застосовуючи для зацікавлення читачів приклади із козацького минулого... Ні, це не так. Я не рекламую алкоголь і не закликаю його пити, — просто я, спираючись на етнологічно-етнографічні джерела, хочу довести, що у вивченні воєнних мистецтв не повинне бути ніяких лакун. Широке застосування міцних напоїв бійцями є об'єктивним фактом, отож, ігноруючи його, ми, по суті, збіднюємо і викривлюємо реальне історичне минуле...

⁵²⁹ Берлепш. Швейцарские Альпы и альпийская жизнь (окончание) // Всемирный путешественник. Санкт-Петербург, 1872. Март. С. 373.

⁵³⁰ Гриценко Ю. Б. Тайны гун-фу: Ответы вьетнамского мастера Нгуен Хонг Ту на 100 вопросов, касающихся некоторых физ., метафиз. и духов. аспектов одного из восточ. боевых искусств. Минск: «Польмия», 1992. С. 41.

⁵³¹ Архів автора.

⁵³² Архів автора.

І ще: за сивої давнини, коли формувалися українські бойові мистецтва, такої проблеми, як алкоголізм, не було взагалі. А ще нещодавно в Україні алкоголіки, особливо в селах, вважалися «паршивими вівцями» і наражалися на загальний осуд. Алкоголізм — це масова соціальна хвороба сучасної епохи, хвороба людей зі збідненим духом, не зайнятих справжньою суспільно корисною справою. Такі люди доберуться до самогонки і без «заохочень» з мого боку. А якщо ви зберегли свій дух і прагнете зміцнити його (зокрема і через фізичні вправи), то вам цей допис анітрохи не зашкодить. Навпаки — ви знайдете у ньому описи тих методів, засобів і практик, за допомогою яких наші предки досягали найвищого професіоналізму у своїх ратних та інших подвигах. Отож читайте, досліджуйте, беріть на озброєння те, що вам до вподоби. Тільки, звісно, аж надто не захоплюйтесь тренувальними «узливаннями»...

13. МОЛИТВА ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ДОСЯГНЕННЯ ЛЕВІТАЦІЇ (ЗА НАРОДНИМИ УЯВЛЕННЯМИ СЛОВ'ЯН)*

*«І все, чого ви в молитві попросите з вірою,
— то одержите» (Матвій 21.22)*

«Ora et labora!» («Молися і працюй!»)

Вочевидь, у наш насичений якнайрізноманітнішою інформацією час мало хто не знає про левітацію (від лат. «levitas» — «легкість») — здатність деяких людей полегшувати вагу свого тіла, що дає їм змогу без будь-яких допоміжних засобів злітати в повітря, ходити по воді, виконувати неймовірні за висотою і довжиною стрибки тощо. Це фантастично цікаве явище віддавна розбурхувало уяву освіченої публіки, і йому присвячено достатню кількість публікацій — як «офіційних» науковців (геофізиків, біологів, істориків та інших), так і тих авторів, котрі вважають себе прилученими до якихось магічних чи релігійних традицій. Не відстають від них і журналісти, а то і просто любителі усього незвичайного... На жаль, попри всі їхні зусилля природа левітації поки що залишається нез'ясованою. Ясна річ, у нас немає зараз наміру «закрити тему» і розтлумачити таємничі приховані властивості вищезгаданих літунів і стрибунів, — ми теж не знаємо, як пояснити цей феномен... Але ми хочемо внести свій вклад у пошук і нагромадження «видимих на поверхні» фактів та історичних уявлень, які безпосередньо тичаться до порушеної нами проблеми. У даному дописі йтиметься про те, на що майже не звертається увага у фахових та аматорських студіях, а саме: як здатність до левітації пояснювалася у традиційних культурах слов'янських народів.

Поза сумнівом, обізнаному читачеві відомо, що для досягнення можливості ходити по воді «яко посуху» або ширяти в повітрі слов'янська магія пропонувала найрізноманітніші чарівні мазі та напої, замовлені ладанки, особливі заклинання тощо. Усього цього ми зараз не торкатимемося і зосередимо увагу на *молитві* — згідно з уявленнями наших предків, чи не наймогутнішому засобові, за допомогою якого людина здатна відкрити в собі приховані сили і завдяки цьому демонструвати просто-таки неймовірні у «звичайному» житті духовні і фізичні властивості.

ДЛЯ ПОЧАТКУ ТРОХИ ІСТОРІЇ

Згідно з переказами, у часи, коли ще не було землі, боги та їхні помічники ширяли в повітрі і ходили по воді. В одній із гуцульських легенд, записаних В. Шухевичем, про це ідеться так: «З первовіку була лиш вода, облаки і Бог святий. У облаках спав Алей (Ілля), дух Божий, а

* Цей допис становить собою стислий виклад одного з розділів книжки про традиційне народне чарівництво у слов'ян, яка зараз готується автором до друку.

Бог ходив по воді»⁵³³. Згодом, коли вже було створено суходіл, те ж саме могли робити намісники Бога на Землі і святі люди. Найвідомішою є розповідь в Євангелії про те, як Ісус Христос ішов по воді до апостолів, які потерпали від бурі у човні посеред Галілейського озера: «Човен уже був посеред моря, і його кидали хвилі. Вже була четверта сторожа ночі, а пропливли всього яких двадцять п'ять чи тридцять стадій, бо дув сильний супротивний вітер. Коли ж побачив Ісус, як вони втомилися, веслуючи, пішов до них по морю, і хотів минути їх. Бачать учні — Ісус іде до них по морю й наближається до човна. Побачивши це, вони були вражені. То привид! — заговорили занепокоєно і з переляку закричали. Та Ісус тієї ж миті мовив до них: Будьте мужні — це Я, не бійтеся! Тоді Петро озвався до Нього й каже: Господи, коли це Ти, вели мені прийти по воді до Тебе! Іди! — сказав Ісус. І вийшов Петро з човна, почав іти по воді і прийшов до Ісуса; але, побачивши, що вітер сильний, злякався, почав потопати і скрикнув: Господи, рятуй мене! Ісус зараз же простягнув руку, вхопив його і мовив до нього: Маловіре, в чому засумнівався?»⁵³⁴

В історії збереглися свідчення про перебування у повітрі над землею і про ходіння по воді православних святих, зокрема Серафима Саровського, архієпископа Іоанна Новгородського, Василя Блаженного. Наприклад, щодо Іоанна Новгородського існують перекази, згідно з якими він, розгнівавшись за щось на свою паству, вирішив покинути місто. Вранці новгородці побачили його на плоту, що повільно рухався проти течії. Усі стали на коліна й почали благати архієпископа повернутися на престол. Зглянувшись, «святий же послухав моленья их, тако по воздуху носим к берегу приплыве». А Василій Блаженный, як оповідають, перебігав Москву-ріку просто по воді⁵³⁵.

Існують повідомлення про левітаційні властивості і з-поміж католицьких достойників. Так, у біографії святого Йосифа з Купертіно (1603—1663) згадуються 60 випадків, коли він злітав у повітря і певний час ширяв там на очах багатьох свідків. До речі, за дивовижними вправами Йосифа спостерігали не лише служителі культу і прості парафіяни, а й авторитетні науковці того часу (наприклад, такі спостереження у свої юнацькі літа здійснив Г. В. Лейбніц). Є документальні свідчення того, як один іспанський прочанин перелетів через широку річку, а єпископ Валенсії перебував над землею майже 12 годин. У 1550 році кілька іспанських же ченців «піднеслися в повітря і видиралися по деревах, наче кішки». Таких і подібних фактів в історії православної і католицької церков просто безліч. До деяких із них ми ще повернемося.

Окрім віруючих, уміння левітувати приписувалося в народі також і антиподам святості — чаклунам, відьмаркам та ін. За давнини ця спромога уявлялася такою поширеною, що в різних країнах масово побутували мало не буденні випробування т. зв. *примусовими купаннями*: запідозрених у чаклунстві зв'язували і кидали у воду. Якщо вони одразу потопали, то це свідчило на користь їхньої безневинності, а якщо утримувалися на поверхні — їх оголошували «нечистою»...

Згадані випробування практикувалися, зокрема, і в Київській Русі. Арабський мандрівник Абу Хамід ал-Гарнаті (1080—1169), котрий гостював у руських землях і відвідав Київ, пише: «Мені розповідали про них (русичів. — *Авт.*), що у них кожні десять років відбувається багато [випадків] чаклунства, а шкодять їм їхні жінки з числа старух-відьмарок. Тоді вони беруть кожну стару жінку в країні, зв'язують їм руки і ноги і кидають у ріку: ту стару, котра потопала, залишають і знають, що вона не відьма, а котра утримувалася на поверхні — спалюють у вогні»⁵³⁶.

Випробування відьом існували у нас і далеко після епохи Київської Русі. Так, етнограф І. Чеховський наводить відповідне свідчення з Буковини: «Такі масові примусові купання практично аж до кінця XIX ст. влаштовувалися у цілому ряді місцевостей Карпатського регіону, зокрема, є відомості про їхнє проведення на Буковині в 1790 р. у

⁵³³ Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 5 // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1908. Т. 8. С. 1.

⁵³⁴ Добра Новина Ісуса Христа, Сина Божого, епізод 76 // *Каганець Ігор*. Пшениця без кокулю: Хрестове Євангеліє без вставок і спотворень. — Київ: Інститут метафізичних досліджень Перехід-IV, 2005. — 558 с.

⁵³⁵ Царев І. Енциклопедія чудес. Москва: Голос, 1998. С. 223.

⁵³⁶ Путешествие Абу Хаида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). Москва: Наука, 1971.

громадах буковинських сіл Вербівці та Ширівці. Організатори акції привели всіх жінок села до ставка, де, власне, й відбувалося випробування водою. У Ширівцях (сучасні Горішні Ширівці) жінок попередньо зв'язували особливим способом (великі пальці рук прив'язували до великих пальців ніг) і, підвісивши на ремінь від кінської упряжі, по черговому опускали у воду. Результат дізнання визначали традиційно: якщо тонула, вони казали, що це хороша жінка, а котра не тонула, то казали, що погана або відьма. Примітно, що переказ про згадані акції з виявлення відьми, яка буцімто спричинилася до посухи, побутував серед місцевого люду майже впродовж століття... У травні 1872 р. під час тривалої посухи у Джуркові Станіславського пов. селяни зігнали всіх місцевих жінок до річки, де було приготовлено спеціальне риштування, наказали роздягнутися догола, розпустили їм волосся і зв'язаних по кілька разів занурювали кожну у воду. У Головах Косівського пов. організатори акції під час великої посухи зігнали місцеве жіноцтво до Черемошу з наміром “кожду голу... силети до швари і метати у крутіж з мосту”, аби таким чином виявити відьом, що “сперли дощ”. Чаклунку встановлювали за відомим критерієм: “Котра відьма, то має спливати на воді, а котра ні відьма, то має у воду потати”»⁵³⁷.

Звісно, до згаданих та подібних бузувірських «випробувань» можна поставитись як до «породження темних забобонів», але ж пригадаймо — *диму без вогню не буває*. Надзвичайна поширеність по всіх усядах і масовість «примусових купань» мимоволі навертає на думку, що, вочевидь, давні люди куди краще і частіше від нас уміли розкривати свої фізичні можливості, у тому числі і здатність до левітації... І це ж бо стосується не лише адептів якихось релігійних, релігійно-філософських, чаклунських чи інших традицій, котрі активізували свої потенції за допомогою особливих магічних обрядів або речовин. Відомі масові факти, коли згаданою здатністю володіли люди, жодним чином не причетні до будь-яких спеціальних вправ. В Україні і Білорусі нам не раз доводилося чути від селян, що вроджений дар ходити по воді (так само як і дещо інше із «чаклунського» арсеналу) генетично передається від матері — безпосередньо від неї або через покоління. При цьому наголошувалося — саме від матері, а не від батька. Можливо, це пов'язане з віруваннями (що їх, до речі, дослідники фіксують в усіх куточках земної кулі), що особливу схильність до левітації виявляють жінки, особливо молоді незаймані дівчата. Останні вельми часто літають неусвідомлено — під час сну чи дрімоти.

Але це — про суто генетичні зв'язки. Що ж до спромоги досягати левітації, то нею володіли, ясна річ, як жінки, так і чоловіки. Це ще в недалекому минулому доводила величезна кількість безпосередніх свідків. Показовою у цьому відношенні є історія шотландця Данієля Дугласа Хоума (у нас його прізвище пишуть як Юм). У 1874 році він побував у Російській імперії, і очевидцями його неймовірних властивостей у Петербурзі стали видатні вітчизняні вчені того часу та інші авторитетні особи. Відомий письменник і поет О. К. Толстой писав у листі до дружини: «Юм знявся в повітря. Коли він висів над нами, я міг обхопити руками його ноги». За кордоном виступи Хоума відвідували президент Англійської Академії наук У. Крукс, письменники Марк Твен, У. М. Теккерей, Е. Булвер-Літтон та багато інших знаних у суспільстві людей. Хоум примушував у безконтактний спосіб літати у повітрі найрізноманітніші речі (дзвінок, скатертину, стілець, стіл, гармошку, яка при цьому сама собою грала замовлену із зали мелодію, і т. д.), сам відривався від підлоги і піднімав із собою глядачів: «Хоум так само піднімав у повітря інших людей і часом левітував сам. Крукс налічив, що загалом понад сто людей на власні очі спостерігали левітацію Хоума. Нерідко очевидці буквально висіли на його ногах!»⁵³⁸ До всього цього додамо, що за все своє довготривале життя Хоум жодного разу не був спійманий на шахрайстві: він завжди віддавав перевагу яскраво освітленим приміщенням і великій кількості глядачів...

⁵³⁷ Чеховський І. Купання відьом «від посухи» в давнину на Буковині // Час-2000: Щотижневий буковинський часопис. Чернівці. — <http://www.2000.cv.ua/2001/31/20>

⁵³⁸ Айзек Г., Сарджент К. Объяснение необъяснимого: Тайны паранормальных явлений. Москва: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 39.

МОЛИТВА

Як ми уже зазначали, молитва (від праслов'янського «modliti» — звертатися с проханням до божества, здійснюючи при цьому жертвній обряди) є чи не наймогутнішим засобом розкриття закладених у нас духовних і фізичних потенцій. Люди різних часів і відповідно різних релігійних вірувань зверталися з молитвами до всіх Вищих Сил — планетарних і загальнокосмічних проявів природи, міфологічних істот, у нинішню епоху — до Бога-Творця, Ісуса Христа, Богородиці Марії, святих угодників... Слов'яни вважали, що самі ж Вищі Сили і навчили людей молитися. Згідно з дохристиянськими і пізнішими народно-християнськими уявленнями, будь-яку справу обов'язково треба починати саме з молитви, що забезпечує успіх та оберігає від різного роду випадковостей і неприємностей. Як твердиться, приміром, у гуцульських легендах, такий звичай повівся ще з часів створення світу і перших людей — Адама і Єви: «Відси є молитва, Бог сам навчив їй Адама»⁵³⁹. Цікаво, що у відповідності до згаданої прадавньої традиції навіть атеїсти, не кажучи вже про т. зв. «пасивних» прибічників Христової віри, перед якимось починанням хрестяться і просять: «Боже, поможи»...

Молитву не можна запровадити до кола певних раз і назавжди уніфікованих обрядів. Навіть одну й ту ж саму молитву в різних культурах промовляють по-різному. Наприклад, православні при цьому виконують поклони, преклоняють коліна, осіняють себе хрестом; католики вельми часто моляться або сидячи, або випроставшись на повний зріст; протестанти схиляють голову, заплющують очі, складають долоню до долоні. Повсюдно молитви читаються як уголос, так і подумки. У католиків і православних слова молитов здебільшого прописані, у деяких протестантських течіях вони дуже часто є імпровізованими. Окрім того, молитися можна як індивідуально, так і колективно...

Але всі ці відмінності не справляють вирішального впливу на досягнення того особливого духовного і фізичного стану, який проймає глибоко віруючу людину під час ревного моління. Феномен левітації, що йому присвячено наш допис, може виникати за будь-якого з описаних способів молитовного дійства. При цьому збереглося чимало історичних свідчень того, що молільники не ставили собі за мету спеціально оволодіти мистецтвом полегшення ваги свого тіла*. Вони просто зверталися до Вищих Сил — кожен зі своїми радощами і турботами, але вся справа в тому, що під час єднання з цими силами вони дуже часто поринали у змінений стан свідомості, — як нині кажуть, здійснювали *божественну медитацію*. Тут ми можемо погодитися з Р. Штейнером (1861—1925), котрий в одній зі своїх лекцій, а саме про молитву «Отче наш», прочитаній 1905 року в Берліні, виклав таку думку: «Кожна молитва є медитативною за своєю суттю. Це — засіб відчутти в собі божественні духовні потоки світу. Метою молитви — як і медитації — є пробудження дрімаючих сил людини, які відкривають доступ у вищі світи...»⁵⁴⁰.

Так от, у зміненому молитвою стані свідомості вступає в дію невідомий поки що механізм зменшення ваги людського тіла (причому це часто є цілковитою несподіванкою для молільника). Існують повідомлення про те, як, глибоко зосередившись на молитві, знявся у повітря Серафім Саровський. Збереглися згадки про левітацію під час молитви грецьких православних подвижників. Один з таких фактів наводиться в «Житті святого праведного ієрея Миколая Планаса, описаному його духовною дочкою черницею Марфою (1851—1932)». Цікаво, що, коли якась дитина побачила левітуючого отця Миколая, мати сказала їй: «Не бійся, дитятко, це всі батюшки так підносяться над землею, коли служать»⁵⁴¹. Тобто такі випадки для згаданих подвижників були, вочевидь, доволі звичайним і поширеним явищем.

⁵³⁹ Шухевич В. Гуцульщина. С. 5.

* Ми не розглядаємо тут випадки абсолютно несподіваної левітації, коли священики, ченці, просто «звичайні» люди творили в екстремальних ситуаціях справжні дива, — приміром, коли, не встигаючи навіть вознести молитву, бігли по воді, щоб урятувати потоплюючих. Цей феномен у даному випадку не пов'язаний з релігійно-молитовним екстазом і вкладається в річище надзвичайної мобілізації усіх життєвих сил перед смертельною небезпечкою (загальновідомо, що, втікаючи від розлюченого звіра або вогню, людина здатна перестрибнути через кількадеметровий паркан, чого вона у нормальному стані ніколи не повторить). Але ця специфічна тема — уже для інших публікацій.

⁵⁴⁰ Цит. за: Сила благодатная // Наука и религия. Москва. 1991. № 11. С. 7.

⁵⁴¹ Созвездие Эллады: Современные греческие подвижники благочестия. Москва: Русский хронограф; Паломник, 2002. С. 150.

Дивовижна здатність зменшувати вагу тіла зафіксована, як уже згадувалося, і у католиків. Так, у праці св. Бонавентури «Путівник душі до Бога»⁵⁴² описуються містичні екстази та левітація св. Фоми Аквінського (1225/1226—1274). До числа найвідоміших «літаючих священиків» входить італієць Йосиф Деза (1603—1663), прозваний Йосифом Купертіанським. Від самого дитинства він відзначався надзвичайною побожністю і щораз під час богослуження впадав у екстаз. Коли він уперше в молитві злетів, а потім тихенько приземлився на олтар, то у захваті викликнув: «О Пресвята Діва!» Свідком левітації Йосифа був навіть Папа Римський Урбан VIII. Добре знаною була також черниця-кармелітка св. Тереза з Авіли (XVI ст.). Перебуваючи в релігійному екстазі, вона могла тривалий час триматися у повітрі. В автобіографії (1565) св. Тереза пише: «Вознесіння приходить як удар, несподіваний та різкий, і перш ніж ти можеш зібратися з думками чи схаменутися, тобі ввижається, буцімто хмара або могутній орел на своїх крилах підносить тебе до небес... Я цілком зберігала свідомість, щоб бачити, що перебуваю у повітрі... Мушу сказати, що, коли вознесіння закінчувалося, я відчувала незвичайну легкість у своїм тілі, — так, ніби я зовсім не мала ваги».

«ОТЧЕ НАШ»

Як відомо, у різних народних культурах (і в нашій зокрема) найголовнішою молитвою вважається «Отче наш» — з Нагірної проповіді Ісуса Христа. Її називають найдійовішою з усіх молитов, котрі прилучають людину до «великої сили» (або «божественної сили») і тим самим торують шлях до набуття чудотворних властивостей.

«Отче наш», як правило, є першою молитвою, з якою знайомляться діти. Вельми часто вона стає і останньою в житті... Нею і просто щоденно моляться, і звертаються до неї під час тої чи іншої життєвої скрути. Дослідження науковців показали, що, згідно із загальнослов'янськими уявленнями, «Отче наш», як і деякі інші молитви, є наймогутнішим апотропеїчним (захисним) засобом — оберегом: «[Ця] молитва очищує людину від гріхів, відганяє будь-яких демонів, допомагає вигнати нечисту силу з біснуватого, а в деяких випадках дозволяє бачити невидиме, наприклад, русалок»⁵⁴³. В якості оберега «Отче наш» використовувався і в письмовій формі, коли, наприклад, папірець або шматочок шкіри з написаним на ньому текстом тримали у ладанці, прикріплювали до натільного хрестика, зашивали в одягу тощо; у старообрядців були в ужитку пояси з вишитими на них словами молитви.

Слід наголосити, що канонічний текст цієї молитви в різних районах далеко не завжди читається однаково. Нам не раз доводилося спостерігати випадки, коли «Отче наш» промовлявся говіркою тієї місцевості, де зростав молільник. Окрім того, в деяких культурах в «Отче наш» із принципових міркувань були внесені певні зміни (наприклад, у альбігойців слово «насушний» замінено на «надсушний»). Іноді заміни спричинювалися життєвою необхідністю. Скажімо, представникам народів, які свого часу зовсім не вживали хліба, важко було збагнути сенс рядка «Хліб наш насущний дай нам днесь». Ескімоси-католики не ототожнюють слово «хліб» з поняттям їжі, тож у їхньому середовищі трапляється ще й такий варіант: «Рибу нашу насущну дай нам днесь».

Ще один момент. Згідно з даними релігієзнавства, історії, етнографії, лінгвістики, фольклористики тощо, у далекому минулому молитви мали виражену римовану ритміку. І, отже, їх могли не тільки промовляти, а й співати ба навіть виголошувати подібно до традиційних народних замовлянь. «Встановлено, що арамейський текст молитви “Отче наш” побудовано чотиристопними римованими віршами. Виглядає дуже вірогідним, що ця римічна форма була вироблена самим Ісусом Хрестом і що в арамейському тексті молитви ми маємо власні слова Господа в їх початковому звучанні»⁵⁴⁴. До речі, навіть в різних українських перекладах Господня молитва тією чи іншою мірою зберігає виразний ритм,

⁵⁴² Бонавентура. Путеводитель души к Богу. — Москва: Греко-латинский кабинет Шичалина, 1993.

⁵⁴³ Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Москва: Международные отношения, 2004. Т. 3. С. 277.

⁵⁴⁴ Мень Александр. Сын человеческий. Bruxelles, 1998. С. 365.

адже арамейська мова є близькосхідним відгалуженням первісної арійської (праіндоевропейської) мови, що виникла на території нинішньої України після 55 ст. до н. е. Ми не випадково кажемо «тією чи іншою мірою», оскільки перекладачі не завжди зважали на необхідність витримати сам принцип римованості оригіналу. Ось як приклад:

Отче наш, що на небі!
Нехай святиться ім'я Твоє;
Нехай прийде Царство Твоє;
Нехай буде воля Твоя
Як на небі, так і на землі;
Хліба нашого щоденного дай нам сьогодні;
І прости нам довги наші,
Як і ми прощаємо винуватцям нашим;
І не введи нас у випробування,
Але визволи нас від лукавого.
Амінь.

Гадається, помітно ритмічнішим і ближчим до тексту Євангелія міг би бути такий варіант:

Отче наш, що єси на небесах!
Хай святиться ім'я Твоє;
Хай прийде твоє царство;
Хай буде воля твоя
як на небесах, так і на землі.
Хліб наш насущний дай нам днесь.
І не введи нас у спокусу,
але визволь нас від лукавого.
І відпусти нам борги наші,
як і ми відпускаємо боржникам нашим⁵⁴⁵.
Амінь.

Усі ці наші міркування дозволяють чіткіше зрозуміти, чому у «простому» народі виразно ритмічний «Отче наш» використовувався не лише як молитва, а і як найважливіший компонент традиційних замовлянь (котрі, як відомо, якраз і промовляються, нашіптуються або наспівуються у римовано-ритмізованому режимі). Але, звісно, це не основна причина. Головне все-таки полягає в тій дивовижній енергетично-емоційній і навіть чудотворній дії цієї молитви, що її, тобто дію, із т. зв. «раціональних» підходів навіть і пояснити неможливо. Тут можна цілком погодитися з російським філософом і письменником П. Д. Успенським (1880—1947), який наголошував: «Молитва “Отче наш” може розглядатися як приклад нерозв'язної проблеми. Вона перекладалася на всі мови, вивчалася напам'ять, повторювалася щодня, і все ж люди не мають анінайменшого уявлення про те, що ж насправді вона означає, — так само, як ми неспроможні досягнути увесь Новий Завіт. Як відомо, Новий Завіт є прикладом об'єктивного мистецтва, тобто прикладом роботи найвищого розуму, тоді як ми можемо тільки поклатися на розуміння звичайним розумом того, що сформоване та дане вищим розумом»⁵⁴⁶.

Іншими словами, на основі «аналітично-раціональної свідомості» люди збагнути глибинний сенс молитви «Отче наш» були неспроможні, але з огляду на її могутній вплив на *підсвідому* (сказати б так — *енергетичну*) сферу використовували її і в тих справах, які не мали стосунку до релігії. Різко негативне ставлення церкви до магії не перешкоджало усім слов'янським народам включати «Отче наш» до своїх традиційних магичних обрядів. Наприклад, у нашому Поліссі зафіксовані випадки використання цієї молитви молодіцями для «присушки» хлопців, а також і для інших цілей: «...Щоб приворожити хлопця, тричі читали “Отче наш”, примістивши у комин груби березовий віник, а потім промовляли текст

⁵⁴⁵ Добра Новина Ісуса Христа, Сина Божого, епізод 21.

⁵⁴⁶ Ouspensky P. D. The Fourth Way // Psychological Comments on the Teaching of Yurdjieff and Ouspensky by Mourise Nicol. Boston; London, 1984. Vol. I.

приворотного замовляння; для охорони худоби від вовків тричі на одному подиху вимовляли «Отче наш», а потім охороняюче замовляння»⁵⁴⁷. І таких фактів у всьому слов'янському світі безліч.

Окрім усього іншого, народна магія розглядає молитву «Отче наш» як один із вельми дійових засобів для досягнення ефекту левітації. У більшості випадків вона грає допоміжну роль у комплексному дійстві — разом із натиранням тих чи інших частин тіла землею або з обливанням їх водою, використанням різноманітних амулетів, виголошенням замовлянь тощо. Але є декілька усних свідчень, згідно з якими ця молитва розглядалася як єдиний і головний засіб. При цьому завжди особливо наголошувалося, що левітанти, які нібито могли ходити по воді «яко посуху», читали «Отче наш» із кінця наперед: «Люди казали, що бачили, як він уночі йшов через Дністер, як по землі. Щоб так могли, треба вміти читати молитву назад, тобто від Амінь до Отче»⁵⁴⁸. Або ще: «Моливсі стрик (вуйко; тут — чоловік рідної сестри тата. — *Авт.*) Микола щодня, а то, як він казав, якісь чорти в голову тручили, та й прочитав [молитву] ззаду допереду. [Тоді одразу] в очах потемніло, а як прояснилося, а він спиною до стелі [прилип]. Та так злякався, що й не пам'ятав, як упав на підлогу. Добре побився, але Бог милував, нічого не зламав»⁵⁴⁹.

До речі, згідно з народними переказами, саме в описаний спосіб творили чудеса, зокрема й ходіння по воді та ширяння в повітрі, запорізькі козаки та гайдамаки. У «Переказі про сотника Харка», що його записав Пантелеймон Куліш, читаємо: «А було до війни такий жвавий, що вже за ним козаки нічого не бояться. Назад “Отче наш” промовить — ступай сміливо: куля не візьме»⁵⁵⁰. Відомо також, що в Україні в минулому часто читали цю молитву у зворотному напрямку, коли намагалися загасити пожежу, зупинити грозу тощо. Цікаво, що у нинішніх нащадків стародавніх кельтів у графстві Корнуолл (Великобританія) ведеться такий звичай лікування деяких легких нездужань: треба слиною намочити вказівний палець правої руки і тричі перехрестити носак лівого черевики, промовляючи при цьому «Отче наш» з кінця наперед.

ЩИРИСТЬ, КОРОТКІСТЬ І ВПЕВНЕНІСТЬ

Згідно з народними уявленнями, головне під час моління — не стільки «правильність» чи «неправильність» читання тексту молитви, скільки щирість при зверненні до Вищих Сил. На погляд російського вченого О. В. Белової, саме «щира молитва є підтвердженням права на існування різноманітних конфесій»⁵⁵¹. Такої ж думки дотримувалися дослідники слов'янської культури — фольклористи, етнографи та ін., які наголошують: «...Вважалося, що невірна (мається на увазі — прочитана з відхиленнями від канонічного тексту. — *Авт.*), але щира молитва може бути більш важливою для Бога, аніж канонічна»⁵⁵².

У бесідах із «професійними» відунками та відунками, котрі підтримують давні традиції *знавства*, а то й із просто віруючими селянами, наділеними від природи якимись незвичайними властивостями, ми дуже часто чули: щиро молячись, у Бога не треба просити, Бог ні за кого нічого не робить, — він допомагає тому, хто робить *сам*. Із цією думкою перегукуються слова уже згаданого вище Р. Штейнера: «Молитва не повинна випрошувати будь-що у Бога. Найголовніший її настрій повинен бути таким: Твоя Воля хай буде!»⁵⁵³

Окрім того, твердили наші інформатори, молитися треба без надмірної ревності. Непідготовленій людині важко тривалий час утримувати увагу, тож під час довгих молінь вона може мимохіть відволіктись від первісної ментальної настанови. Довгі молитви (а також і замовляння) з утриманням тривалий час уваги представники традиційних народно-магічних мистецтв розглядають лише як засіб тренування при набутті тих чи інших якостей та навичок, необхідних для магічних обрядів, але не як засіб здійснення самого цього

⁵⁴⁷ Славянские древности. Т. 3. С. 278.

⁵⁴⁸ Записано в Буковині.

⁵⁴⁹ Записано на Бойківщині.

⁵⁵⁰ Куліш П. Записки о Южной Руси: В 2 т. Киев: Днипро, 1994. Т. 1. С. 97.

⁵⁵¹ «Народная Библия»: Восточнославянские этиологические легенды. Москва: Индрик, 2004. С. 154.

⁵⁵² Славянские древности. Т. 3. С. 276.

⁵⁵³ Цит. за: Сила благодатная. С. 7.

обрядово-магічного діяння: «У селі багато роботи, яка забирає багато часу, а вільного від роботи — мало, і у це “мало” я і мені подібні вчилися; такими ж є і всі економні та швидкі, як ти (тобто автор даного допису, який провадив бесіди з інформаторами. — *Ред.*) кажеш, “знання”» (під знаннями маються на увазі магічні практики, вправи. — *Авт.*)»

Отже, молитва має бути короткою, а також і обов'язково тихою. Як показує зібраний нами буковинський матеріал, і «прості» люди, і «професійні» відунки та відунки вважають довгу й голосну молитву «мертвою молитвою», яка в найліпшому випадку залишиться «пустою» — ні користі від неї, ані шкоди, — а в найгіршому заподіє «гріх на душу і шкоду в тілі». Наші інформатори твердили: «Той, хто довго молиться, закінчивши, не пам'ятає, для чого перед образом став».

Абсолютно таке ж саме ставлення до процесу моління характерне і для селян Речицького Полісся в Білорусі: «Пересічний поліщук молиться перед образами коротко і безпосередньо Богові»⁵⁵⁴. Доволі іронічно аж надто ревні і багатослівні молільники зображуються в одній із народних українських жартівливо-сатиричних пісень:

«Вірую», «вірую»,
По церкві бігаю,
Якби двері найти
Та із церкви втекти»⁵⁵⁵.

Згідно з народними уявленнями, хто довго молиться — той «чортові молиться», «довга молитва дияволу до серця». У білоруських поліщуків кажуть: «Бог не цяля, пазнає круцяля, як ты яму будзеш доўга і голасна гаварыць, а чорту зпадцішка маргаць. Перахрысціся трэйчы, адпраў “Отчэ наш“, да жыві па праўдзі, то яму будзе мілей, чімся твая доўгая брахня»⁵⁵⁶. Вочевидь, в усіх цих твердженнях є свій сенс, адже й сама молитва «Отче наш» дає неперевершений зразок того, як треба молитися: просто, коротко, із щирою вірою і найглибшим релігійним почуттям, але разом із тим без будь-якого натяку на екзальтацію.

За народними уявленнями слов'ян, коли використовуються молитви з метою набуття особливого психічно-фізичного стану, в якому розкриваються приховані властивості організму (у тому числі і вміння досягати ефекту левітації), шляхом до успіху мають слугувати максимальна зосередженість уваги, лаконічність моління, непохитна упевненість (віра) у тому, що тобі обов'язково допоможуть у твоєму прагненні, якщо ти абсолютно щирий у зверненні до Вищих Сил.

⁵⁵⁴ Пяткевіч Ч. Речицкае Палессе. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 2004. С. 442.

⁵⁵⁵ Жартівливі та сатиричні пісні. — Київ: Дніпро, 1988. С. 276.

⁵⁵⁶ Пяткевіч Ч. Речицкае Палессе. С. 442.